

NA FRONTI

revija za vojaško zgodovino

število 13 / december 2018

ISSN 1580-7282

KAZALO

UVODNIK	3
PESMI ANTONA KAPUSA	4
TOLMINSKI DEKAN IVAN ROJEC MED BEGUNCI NA ČEŠKEM , Vili Prinčič	5
KRIK RANJENE MLADOSTI – AVGUST FABJANČIČ (1896–1964) , Igor Fabjančič	9
KRATKO ŽIVLJENJE JUNAKA, POROČNIKA HERMANNA FLATZA , Martin Stuart Flatz	18
ANTON KAPPUS PL. PICHLSTAIN (1895–1959) , Vinko Avsenak	26
MOČNEJŠA KOT SMRT JE LJUBEZEN , Staša Lepej Bašelj	38
DRAMA FRANZA THEODORJA CSOKORJA »3. NOVEMBER 1918« , Jozo Džambo	46
KAPELENTAL POD VRŠIČEM V KRNSKEM POGORJU , Mitja Juren	56
NADŠKOFIJSKA PISARNA V GORICI DO ITALIJANSKE ZASEDBE , Renato Podbersič ml.	62
VOJAŠKI UPOR V RADGONI 23. IN 24. MAJA 1918 , Dušan Nečak	67
OKTOBER 1917 – KOBARID V FRANCOŠKO-ANGLEŠKIH PRIČEVANJIH , Alberto Caselli Lapeschi	75
DENARNE TEŽAVE BEGUNCEV OB VRNITVI IN OBNOVI SVOJIH DOMOV , Branko Morenčič	81
KRATKE ZGODBE	
Skrivnostni grob slovenskega vojaka na Krasu , Vili Prinčič	86
Iskanje »izgubljenega« spominskega znamenja , David Erik Pipan	88
PNEVMATSKI MINOMETI »RÓKA-HALÁSZ« , David Erik Pipan	91
NEMŠKI PLINSKI MINOMETI V 12. SOŠKI BITKI , Aneja Rože	97
MEDICINSKA SLUŽBA AVSTRO-OGRSKE VOJSKE V PRVI SVETOVNI VOJNI , Tomaž Velnar	104
VARUHI KULTURNE DEDIŠČINE PRIPOVEDUJEJO ...	
Zoran Šuligoj iz Deskel , Vinko Avsenak	108
POJDI IN SKUŠAJ OD NAŠIH PADLIH ŠE KOGA NAJTI! , Sebastian Daxner	112
POSTAVITEV SPOMINSKEGA OBELEŽJA NA PREVALI , Paul Wieland	114
FOTO ALBUM	116

NA FRONTI, revija za vojaško zgodovino, številka 13, december 2018

Izdajatelj: Društvo soška fronta 1915–1917, ul. Nikole Tesle 19, Šempeter pri Gorici, **glavna urednika:** Vinko Avsenak, Simon Kovačič; **odgovorni urednik:** David Erik Pipan; **uredniški odbor:** Vinko Avsenak, Simon Kovačič, dr. Renato Podbersič ml., Vili Prinčič; **lektor:** Vinko Avsenak

oblikovanje in priprava za tisk: A-media d. o. o.; **tisk:** P. S. M.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. Prepovedano je vsako kopiranje in razmnoževanje brez pisnega dovoljenja uredniškega odbora in avtorjev prispevkov.

Na naslovnici: Razglednica iz serije »Vojska v slikah, skupina 3, št. 50«, avtor Maksim Gaspari (iz zbirke Davida Erika Pipana)

Na zadnji strani: Avstro-ogrška značka z izraženo željo po miru, izdana leta 1918 (iz zbirke Davida Erika Pipana)

www.drustvo-soskafronta.si

TRINAJSTI ŠTEVILKI REVIJE NA POT

Leto 2018 je našemu društvu minevalo v znamenju 100-letnice konca prve svetovne vojne. Vse leto so se namreč vrstile razne dejavnosti in predavanja, številne predstavitve, prireditve in spominske slovesnosti, s katerimi je društvo samostojno ali kot sodelavec obeležilo spomin na tragične in prelomne dogodke izpred 100 let.

Leto se je sicer za društvo začelo žalostno, kajti 4. januarja smo se na šempetrskem pokopališču poslovili od Tadeja Muniha, ki je kot dolgoletni predsednik odločilno zaznamoval dejavnost našega društva ter s svojo prizadevnostjo in predanostjo bistveno prispeval k njegovi prepoznavnosti. Tadeja bomo ohranili v trajnem spominu.

Med številnimi dogodki društva v letu 2018 naj omenim le najvažnejše: mednarodno slavnostno odprtje spominskega obeležja padlim vojakom salzburškega pehotnega polka na Prevali, pri katerem je naše društvo dejavno sodelovalo, razstavo fotografij Andreasa Maraskega na Cerju, ki si jo je ogledal tudi predsednik vlade Marjan Šarec in razstavo ob 100-letnici konca prve svetovne vojne v Osnovni šoli Šempeter, katere odprtja se je udeležil tudi predsednik Republike Slovenije Borut Pahor. Ob 25-letnici obstoja društva je Občina Šempeter-Vrtojba 20. julija društvo odlikovala z občinskim priznanjem.

Končno smo dočakali tudi 13. številko revije Na fronti. Po navadi smo jo pripravili do našega tradicionalnega novembrskega sejma Srečanje s preteklostjo v Šempetru. Žal smo se tej tradiciji iz več razlogov, predvsem finančnih, morali tokrat izneveriti, toda revija je naposled vendarle ugledala luč tega sveta.

V uredništvu se vseskozi trudimo, da bi bila revija, edina slovenska revija, specializirana za zgodovino prve svetovne vojne, čim bolj pestra in s tem bližja širšim krogom bralcev. Zato si prizadevamo pridobiti članke raznovrstnih vsebin, ki jih pišejo domači in tuji avtorji, a v reviji ne manjka tudi krajših zgodb, ki pomembno prispevajo k zanimivejši, celovitejši in prepoznavnejši podobi revije. Koliko smo v tem uspeli, boste seveda presodili bralci sami. Želim vam prijetno branje.

Urednik Vinko Avsenak

PESMI ANTONA KAPUSA

Poročnik Anton Kappus pl. Pichlstain (1895–1959)
(iz zapuščine Jelene Rezar)

Snežniku

Snežnik, vrhunec ti gorā,
Nižjeavstrijski glavni hrib,
V obličju tvojem se spozna,
Kdor vaju je gorā.

Otožno srce vedno mi postaja,
Ko piš večerni gozd in dol ohlaja.
Sedim, zamišljen tebe gledam sam,
Oddaljen, revež, sem domačim tlam.

Kje Triglav tvoj je slovenski vrh,
Kje Stola strmi so bregovi?
Razkropili Kranjske bili se sinovi,
v deželah tujih je spomin jim svrh.

¹ Kovaško ognjišče.

² *Kaj je sedaj to, je to po postavah? Kaj takega pri vojakih ni! Jutri se javite na raport, a sedaj se čim prej poberite!* (nem.).

Sinoči

Sinoči tiho hodil sem po vasi,
Spremljali so v spominu davni časi
Mojo dušo v tuji zapuščini,
Igrali tako se z menoj spomini.

In ti, preljuba, stala si pri meni,
Govorila si z menoj v noči tmeni,
Veselo srce je meni zaigralo
In mirno, tiho v duši je postalo.

Domači zvon se je v stolpu glasil,
S pesmijo nas kos bil kratkočasil,
In mirno v strugi hitel je potoček,
Pri skali zvižjal se v mal' obroček.

V kovačnici so kladvi lahko peli,
V ješah¹ žebliji vroči tleli.
Prijeten vonj iz loncov se je dvigal,
Kovač si mirno čedro je prižigal.

Ko ura sedem bila je odbila,
Voda od koles se izpustila,
V loncih ženske žgance so izmesle,
Družini lačni jih na dom odnesle.

In zjutraj slišal glas sem znani,
Vstani Barba, Miha, vstani!
Bil sosed je, ki klical je na delo,
Al mene je čudno, mrzlo spreletelo.

Saj tudi mene je nekdo klical
In trdo me z roko porukal.
Zbudil sem se na trdi klopi
In zraven stal je častnik srepi.

Was ist denn das, ist das die Pflicht?
So was wohl gibt bei den Soldaten nicht!
Und morgen melden Sie sich beim Rapport
Und jetzt wohl schuren Sie sich fort!²

In tiho hodil sem po vasi,
Proč bili so spomini, dragi časi,
Od moje duše v tuji zapuščini.
In jezen sem odšel in – klet.

Anton Kappus pl. Pichlstain se je rodil leta 1895 v fužinarski družini v Kamni Gorici. Vpoklic v vojsko ga je spomladi 1915 dosegel sredi šolskega leta zadnjega letnika dunajske gimnazije. Kot enoletni prostovoljec je služil v 9. in 6. polku poljskega topništva, potem pa na soški in južnotirolski fronti kot rezervni poročnik v 4. bosansko-hercegovaškem pehotnem polku in celjskem 87. pehotnem polku. Predvsem v prvem obdobju se je v izrazito nemškem okolju slabo počutil, zato njegove dnevniške zapise in pesmi prevevajo protinemško razpoloženje, domotožje in skrb za usodo domovine. Obe pesmi sta nastali med topniškim šolanjem v maju 1915 v nižjeavstrijskem Winzendorf. V prvi se sanjavo, domotožno zatopi v idilo dragih domačih krajev in se nežno predaja mislim na svojo ljubo. Iz sanj ga grobo prebudi nadrejeni častnik, ki ga zaloti med spanjem v čakalnici železniške postaje. Drugo pesem je spesnil ob vznožju nižjeavstrijske gore (Schneeberg–Snežnik), ki mu je v tujini obudila otožne spomine na Triglav, Stol in domače kraje.

O življenjski poti Antona Kappusa objavljamo v tej reviji obširnejši članek izpod peresa Vinka Avsenaka.

TOLMINSKI DEKAN IVAN ROJEC MED BEGUNCI NA ČEŠKEM

Vili Prinčič

Ivan Rojec, dekan tolminski, je znano ime v zapisih prve svetovne vojne, zlasti tistih, ki so povezani z vprašanjem beguncev. Bil je tudi sam begunec in je od prvega dne vojne z Italijo delil usodo s svojimi rojaki iz Posočja. Ker je bil tudi deželni poslanec, si je težave beguncev jemal zelo k srcu in je v naslednjih mesecih in letih pobljže spremljal življenjske razmere razseljenih rojakov. Pripisati mu gre tudi zasluge, da je poleg moralne podpore, ki jo je ob obiskih begunskih skupnosti po širni Avstro-Ogrski nudil razseljencem, tudi obveščal slovensko javnost o razmerah s sočutnimi članki, objavljenimi v časopisu *Slovenec* in v drugih glasilih. V njih je dokaj vestno in natančno opisoval dogajanje v raznih begunskih kolonijah v Avstriji, na Češkem in Moravskem, med katerimi je posebno mesto namenjal tistim v Brucku, Steinklammu, Gmündu in Wagni pri Lipnici. Lahko bi tudi rekli, da so bili Rojčevi zapisi edina ali skoraj edina osnova, iz katere so v kasnejših letih zgodovinarji in razni raziskovalci črpali podatke za nadaljnje proučevanje pojava begunstva v času prve svetovne vojne. Stroga cenzura skoraj ni dopuščala kritik na račun oblasti, zato so bili njegovi članki ponekod „posladkani“ in prikazujejo stanje v lepši luči, kakršno je v resnici bilo. Med vrsticami pa je vseeno čutiti, da še zdaleč ni vse teklo v najboljšem redu.

Kot deželnega poslanca ga je na mesto poverjenika za begunce postavil sam deželni glavar poknežene grofije Goriške in Gradiščanske, dr. Alojzij Faidutti. Zaradi poverjene funkcije je Rojec užival določene olajšave pri obiskovanju krajev, v katerih so bili nastanjeni primorski begunci, ter pri vestnem beleženju stanja in potreb, ki jih med zdomci ni bilo malo.

V tem prispevku smo želeli opisati enega od številnih Rojčevih obiskov med goriškimi begunci. Ker so se zadnje čase vzpostavili stiki potomcev beguncev s kraji njihove medvojne prisilne nastanitve, se bomo s tem zapisom pomudili pri obisku dekana Ivana Rojca na Češkem. Aprila 1916 je namreč tolminski dekan, ki je takrat kot begunec živel na Dunaju, obiskal dva kraja z večjima zdomskima kolonijama. Najprej se je ustavil v mestecu Kralupy, ki leži okrog 30 km severno od Prage in v katerem je zasilno zatočišče našlo več sto Kraševcev, v glavnem beguncev iz Opatjega sela, Dola in Vrha. Ivan Rojec je to skupnost, porazdeljeno po raznih naseljih okrog osrednjega mestnega trga, obiskal prve dni aprila 1916. Svoj obisk na gostoljubnem Češkem je takole opisal v časopisu *Slovenec*:

Od 3. aprila dalje sem po Češkem. Potujem od kraja do kraja, obiskujem begunce, spovedujem, pridigam ter opravljam službo božjo

Ivan Rojec (1866–1926)
(vir: www.dlib.si)

po raznih cerkvah. Ker begunci niso v enem samem kraju, ampak v več občinah, moram najprvo jih poiskati, potem šele določimo, kje se zberemo za velikonočno spoved. Naši ljudje so prav dobri, vsi pridejo k sv. spovedi, sv. obhajilu, in tak dan je za nje dan veselja, pozabijo na nepravilike ter se čutijo srečne. Središče mojega potovanja je zlata Praga, kjer imam pri častitljivih usmiljenih bratih gostoljubno streho. Ko obiskujem begunce, me le-ti založijo z raznimi pismi, prošnjami in pritožbami; vse je treba prečitati, na namestništvu v Pragi za vse govoriti in z osebno prošnjo ukreniti, da se beguncem pomaga.

Do sedaj sem obiskal naslednje okraje, kjer so naši begunci: Nad Prago sem obiskal mesto Kralupy; pred 25 leti je bilo tu le 12 hiš, sedaj je mesto z raznimi tovarnami in šteje 7000 duš. Naši begunci

Obisk Ivana Rojca v Kralupih 4. 4. 1916
(iz zbirke Konrada Marušiča)

iz Vrha, Opatjega sela, Dola, Nove vasi in Brestovice je v naslednjih okoličanskih občinah skupaj 316, in sicer: Hvaterub 20 oseb, Dolany 37, Lešang 16, Lobeček 31, Minice 33, Nelahozeves 22, Postrizih 6, Votvovice 38, Zlončice 21, Blevice 31, Volovice 31, Zamech 30 oseb. Dne 8. in 9. aprila je bila v župni cerkvi v Kralupih skupna spoved, sv. maša, pridiga in blagoslov. Ljudje so bili mojega obiska tako veseli, da so ob železnici popustili delo ter me priekali pozdravit. Na tiho nedeljo so prišli vsi ter je bilo dela do dveh popoldne. Kot spomin na begunsko življenje v Kralupih smo se fotografirali, v našo družbo je pristopil velečastiti g. župnik Karol Zaruba, blaga duša, in g. Bohumil Krejči, referent in denarničar (blagajničar p.u.) železnice v Kralupeh, ki za naše begunce veliko skrbi.

Gospod Bohumil Krejči je pri našim zdomcih, ki so doživeli begunstvo v Kralupih, ostal v prijetnem spominu, saj jim je bil vselej na voljo. Kar dobro se je tudi naučil slovenščine in je tudi kasneje, po vojni, ohranil stike po pismih s kraškimi družinami. Napisal je tudi daljši zapis o tistih letih, ki so tako hudo zaznamovala nemočne ljudi v begunstvu. V eni od prihodnjih števil glasila *Na fronti* bomo iz Krejčijevega zapisa pripravili daljši prispevek, sedaj pa povzemamo le tisti odstavek, ki govori o obisku dekana Ivana Rojca v Kralupih: Maja 1916 sem sprejel povabilo od našega župnika Zaruba, da naj

zvečer pridem v župniški urad, češ da tam imajo imenitnega gosta. Ker sem bil v celem mestu znan kakor „konzul“ slovenskih beguncev, sem takoj uganil, da bo šlo za slovenskega gosta. In nisem se zmotil; ko sem prišel v župnišče, naju je župnik Zaruba predstavil. To je bil dekan Rojec iz Ljubljane, jaz pa sem se predstavil kot železniški blagajnik Bohumil Krejči, oskrbnik slovenskih beguncev; veseli me gospod, da sem vas spoznal. Prisostvoval je še en duhovnik, nadzornik. Ne vem, kako so govorili prej, ko sem prišel in župnik Zaruba je imel glavno skrb za to, kako se bomo pogovarjali in je omenil, lahko kar po latinsko. Latinščine pa jaz nisem znal, zato sem predlagal, naj govori vsak po svoje, saj sta češčina in slovenščina podobni. Gospod Rojec je bil velik in močan človek, vesel in prijazen, tako da sva se hitro ujela. Vsakdo pri mizi je govoril svoj jezik, jaz pa sem prevajal in g. Rojcu poročal o stanju beguncev v Kralupih. Govorili smo o marsičem: o delu, o politiki, o vojski in g. Rojec se je izkazal za zelo izobraženega človeka.

Toliko o pričevanju Bohumila Krejčija. V svojem dolgem članku v dnevniku *Slovenec* pa je dekan Rojec takole nadaljeval:

Ob odhodu iz Kralupov smo se pristrčno pozdravili, na postaji pa ni hotel »živio!« prenehati. Obljubil sem jim, da jih po Veliki noči

*Opatji v begunstvu na Češkem (Visoké Mytò) 13. 4. 1916
(iz zbirke Konrada Marušiča)*

zopet obiščem. Tu sem našel nekaj malčkov, katere so rojenice prinesle iz Vltave (češke reke p.u.). Vsaka mati prejme tudi 15 K za župco. Vojaka Franca Černica iz Vrha in njegovo ženo Ivano v vasi Nelakozeves je pa doletela visoka čast. Njuni tam rojeni hčerki sta kumovali (botrovali p.u.) presvetli kneginji Viljelmina in Karolina z Lobkovic. Tako je prišel ubogi Vrhovec v duhovno sorodstvo z princii!

Dne 11. aprila v okraju Mnihovo Hradišče v občinah: Bela v Bezdeže je 58 Slovencev iz Kanala, Morskega, Bodreža, v Bakovu 26 Slovencev iz Vrha, Nove vasi in Doberdoba; v občini Kovan 8 Slovencev, skupno 92. Sv. maša, pridiga, spoved je bila v kraju Bela v Bezdeže, kjer župnikuje vlč. g. František Srch, gostoljuben in slovenskim prišlecem jako naklonjen gospod. Nekdo se mi je izdal za Tolminca, čudno pa se mi je zdelo, da me ne pozna. Ko si malo bolj ogledujem ciganske obraze, neko žensko, deklico in dečka zagledam v nekem skrivnem kotu znanega cigana Helda, kateremu je prav prišla begunska podpora. V bližnjem Bakovu je 26 beguncev, tamkajšnji kaplan zna slovensko, ker zahaja vsako leto v Logatec, kjer ima sestro.

Pot je dekan Rojec nadaljeval proti severovzhodu Češke, kjer je v naslednjih dneh obiskal večjo slovensko skupnost v mestu Vyso-

ke Mito. Tudi ta obisk slovenskih beguncev je opisal v ljubljanskem dnevniku Slovincu:

V dneh 13. in 14. aprila sem se mudil v kraju Vysoké Mitò, kraljevem mestu proti moravski meji. V tem okraju je 213 beguncev iz Nove vasi, Opatjega sela, Doberdoba, iz Podgore, Pevme in Podsabotina. Razkropljeni so po občinah: Domoradice 36 oseb, Doubranice 6, Džbanov 20, Hrušova 1, Jenšenovice 11, Mravin 17, Nasavrkov 8, Stradovu 23, Švarcu 15, Tisova 18, Vanica 7, Vraclav 20, Žales 13, Lhuta Hermanice 10 oseb. Matevž Marusič, cerkvenik iz Nove vasi-Opatjeselo, begunec v Domoradicah je poskrbel, da so prišli skoraj vsi ljudje v eno uro oddaljeno krasno župnijsko cerkev sv. Lavrencija, kjer je bilo dela do treh popoldne. Praznik Žalostne Matere božje smo opravili predpisane molitve prevzv. nadškofa za mir; molili smo sv. križev pot. Med sv. mašo so dekleta lepo pela. Preč. g. dekan, tudi dobra duša, se je naših beguncev prav veselil, a njegova „draha mminka“, stara častita žena, me je na dan petka po petkovo, a dobro postregla. Mesto Vysoké Mitò, nemško Hohenmauth, sem obiskal že dne 22. marca, ker sem bil v bližnji Moravski.

Toliko bolj vesel pa sem bil, ko sem videl naše dobre ljudi zadovoljne. V spomin na Vysoké Mitò smo se fotografirali in moško držali.

*Odhod beguncev s Kralupov leta 1919
(iz zbirke Aleksandre Devetak)*

Ob slovesu na postaji gromoviti živio klici, prvičrat v teh krajih. Tu sem naletel tudi na mlado gospo, ki je imela v roki nemško-slovensko slovnico; poznala je pesmi »Luna sije«, »Mila, mila lunica«; bila je v Beljaku, na Bledu itd. Iz Vysokega Mita sem se peljal čez Clocne, Kolin v Kutnohoru. V Kolinu je stara cerkev sv. Jerneja, patrona našega Kopača, na trgu poleg sohe Matere božje je čuden secesijanski spomenik: Hus na grmadi. O Kutni hori sem že čital v zgodovini o husitskih vojskah; tu so bili svojčas bogati rudokopi, ohranilo se je več zdovinskih spomenikov nekdanje zlate dobe. Največji je znamenita cerkev sv. Barbare iz 13. stoletja, katero so sezidali rudokopi ter je podobna milanskemu domu (stolnici p.u.). V kutnohorskem okraju v okolici župnije Suchdole je 107 beguncev iz Kanala in Morskega v občinah Solopisky 15, Vrdice 15, Suchdol 12, Miškovice 22, Tuhotice 10, Dobřen 15, Melanovice 9, Mezholezy 8 oseb. V soboto popoldne in na cvetno nedeljo je bila v Suchdole spoved, sv. maša, pridiga in blagoslov, med katerim so lepo pela kanalska dekleta. Vič. g. župnik v Suchdole g. Jan. Nepomučen Kral, tudi dobra, gostoljubna in zlata duša, skrbi za naše begunce, spoveduje in bere ob nedeljah sv. evangelij. Naši Kanalci so bili že pred 14 dnevi pri spovedi, a so v nedeljo zopet prišli. Popoldne sem se odpeljal v Uhlirške Janovice (oglje - uhli, nemško Kohljanowitz), kjer je v raznih občinah 147 Hrvatov iz puljske okolice; v ponedeljek

sem malo spovedoval Hrvate ter prišel zvečer čez Kolin v Prago k milosrdnim bratom. V torek sem nesel pritožbe in prošnje na namestništvo, v sredo pa sem odšel čez Plzen na Dunaj, kamor sem dospel na veliki četrtek zjutraj.

Tako sem končal svojo prvo »misijonsko« potovanje k našim slovenskim uprchlicem (beguncem po češko) po Češkem. Po Veliki noči nadaljujem. Zato prosim vse begunce na Češkem, da mi naznanijo svoj naslov, občino, okraja bližnje občine, v katerih so slovenski begunci, njih število in iz katerih krajev so doma. Prsrčen pozdrav vsem znancem in prijateljem v domovini, srečne in vesele velikonočne praznike vsem beguncem v Brucku, Steinklammu, na Češkem in Moravskem.

Nedvomno gre za zanimiv zapis, ki podrobno opisuje in obrazloži prisotnost slovenskih beguncev v čeških krajih, v katerih so se naši ljudje po pričevanjih dobro počutili in so se gostoljubnosti domačinov še dolgo spominjali.

KRIK RANJENE MLADOSTI – AVGUST FABJANČIČ (1896–1964)

Igor Fabjančič

Mariborski 26. domobranski pehotni polk¹

Polk je bil ustanovljen leta 1901. Njegova naborna okraja sta bila Maribor in Celje. Kot večina domobranskih polkov je bil sestavljen iz 3 bataljonov, katerih štabi so bili v Mariboru (I. in III. bataljon) in v Celju (II. bataljon). Leta 1914 je bilo v njem 77 % Nemcev, preostanek je pripadal drugim narodnostim. Toda podatki v maju 1918 so bili bistveno drugačni: 61 % Slovencev, 31 % Nemcev, 3 % Čehov, 3 % Poljakov, 1 % Rusinov in 1 % Hrvatov.²

Leta 1914 se je polk najprej bojeval na vzhodni fronti (Galicija) proti Rusom, leta 1915 pa v drugi, tretji in četrti bitki na soški fronti. Spomladi leta 1916 se je udeležil avstro-ogrske »kazenske ekspedicije« (Strafexpedition) na Južnem Tirolskem, med 10. in 29. junijem 1917 pa je z italijanskimi enotami bil hude boje na Asiaški planoti v znameniti bitki za Monte Ortigaro. Od tu so ga tik pred 12. soško bitko premestili v Zgornje Posočje, kjer se je posebno izkazal v preboju pri Bovcu. Potem je zasledoval italijanske enote preko Kobariškega Stola, Tarčenta in Tilmenta do reke Piave, kjer se je njegova fronta do aprila 1918, ko ga je zamenjal 7. pehotni polk, ustalila na področju gor Tomba in Fontana Secca.³

Slovensko vojaštvo v polku je ob prevratu leta 1918 tvorilo jedro enot, s katerimi je general Maister prevzel oblast v Mariboru in na Spodnjem Štajerskem. V prelomnih dogodkih leta 1918 velja med slovenskimi ključnimi pripadniki polka poleg generala Maistra omeniti še podpolkovnika Edvarda Vavpotiča in vojaškega kurata Pintarja, ki je nudil moštvu duhovno oskrbo že v času doberdobskih bitk. Kot enoletni prostovoljec pa je v polku služil tudi Franjo Lubej,⁴ kasnejši organizator sokolstva, partizanski poveljnik in član Vrhovnega plenuma OF. Med pripadniki nemškega rodu pa naj omenimo tri polkovne poveljnike, in sicer polkovnika Schinnererja, podpolkovnika Rudolfa Passyja in podpolkovnika Florianu von Pasettija. Rudolf Passy je polku nekaj časa poveljeval v bojih na doberdobski planoti, po prevratu leta 1918 pa je bil vojaški nasprotnik generala Maistra v bojih za severno mejo. Von Pasetti je uspešno vodil polk v 12. soški bitki, za kar je prejel viteški križec Marije Terezije.

Podpolkovnik Rudolf Passy, začasni poveljnik mariborskega 26. domobranskega pehotnega polka na doberdobski planoti (fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

Za preučevanje polka v prvi svetovni vojni je dragocena knjižica *Mala zgodovina c. kr. strelskega polka št. 26* poročnika Frica Nowotnyja⁵ in zato iz nje povzemam bistvene prvine ter navajam nekaj zanimivejših odlomkov.

IX. pohodni bataljon 26. domobranskega pehotnega polka se je na Soči boril z Italijani že maja 1915. Pod vodstvom nadporočnika pl. Kottieja je izvedel prodor v Gradišče ob Soči (*Gradisca*). Glavnina polka je z ruskega bojišča prispela na italijansko fronto v avgustu 1915 in se 4. septembra združila s pohodnim bataljonom. Čez dva dneva je polk zasedel postojanke na jugovzhodni strani Griže (Monte Sei Busi), vzpetine, ki se v lahnem loku vleče nad Doberdobom. Hudi boji so potekali med četrto soško bitko novembra in decembra 1915.

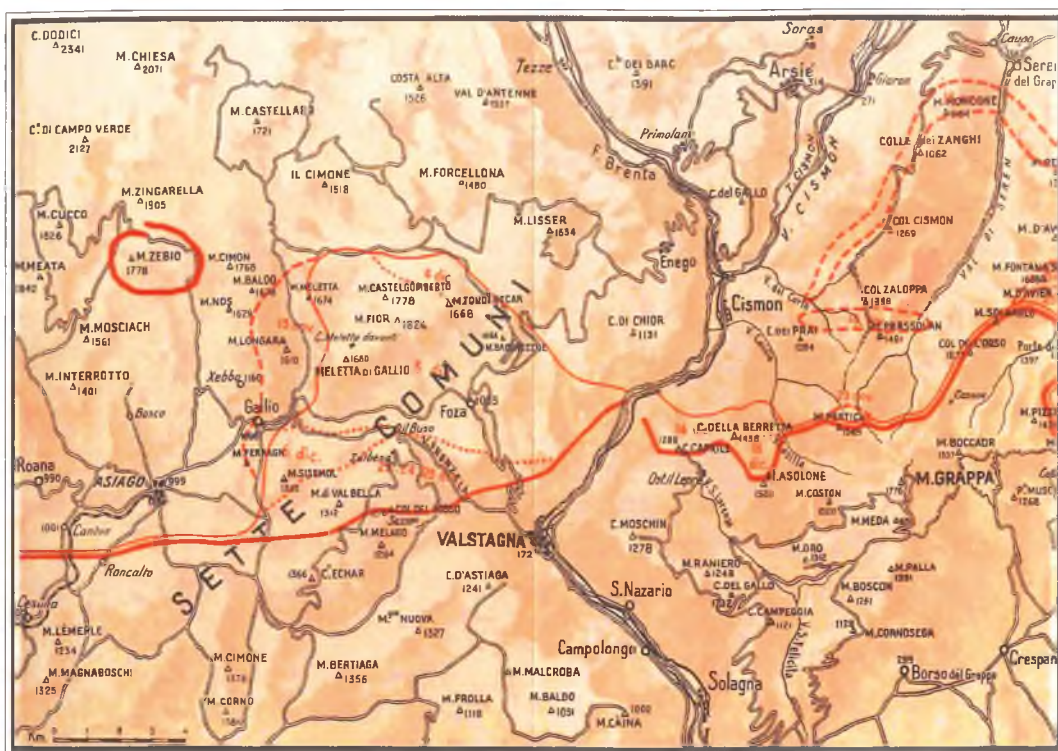
¹ Nemško: *Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 26*. Polk so 11. 4. 1917 preimenovali v 26. strelski polk.

² Janez J. Švajncer, *Mariborski pehotni polk*, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, letnik 35, št. 3, leto 1987, str. 163.

³ Monte Tomba (868 m) in Monte Fontana Secca (1609 m) sta gori južno od severnoitalijanskega mesta Feltre in spadata v gorski masiv Monte Grappa (op. ured.).

⁴ Franjo Lubej, *Za sokolskim praporom*, priredil Jože Šmit, založba Borec, Ljubljana, 1985.

⁵ Poročnik dr. Fric Nowotny, *Mala zgodovina c. kr. strelskega polka št. 26*, lastna založba polka, Maribor, 1918.

Zemljevid Asiaške planote. Monte Zebio je označen s krogcem (vir: Narodna knjižnica Dunaj)

Opetovani poskusi sovražne pehote, da bi se približali našim postojankam, so bili z našim ognjem ali s pravočasno pomočjo topništva onemogočeni. Ako je pa Italijan res enkrat poskusil jurišati, so ga naši ljudje sprejeli s porogljivimi »avanti« klici in potem vrgli nazaj z manje prijetno delujočimi ročnimi granatami ... Vedno je bila ista slika težkih del v gradnji postojank ali nošenju materiala in bojov z menjajočimi se izgubami. Večinoma so bile stotnije štiri dni v postojankah in potem ravno toliko časa v Doberdolu in tu in tam 4 do 6 dni v bolj zadaj ležečem taboru, da se retabilirajo.⁶

Deli polka so ostali v postojankah do 15. februarja 1916. 19. marca 1916 je sledil premik na južnotirolsko fronto, kjer se je polk nastanil po vaseh blizu Tridenta (Trento).

Polk, navajen vojskovanja po gričih in gozdnatih hribih in potem na kamnitih kraških tleh, se je sedaj znašel na čisto drugačnem terenu. Moštvo, nevajeno hoje po hribih, se je moralo šele polagoma priučiti na to težko ozemlje. Zato so se delale dan za dnevno težke hribolazne vaje kot priprave za velike naloge poznejših dni.⁷

Sredi maja 1916 je prišel polk v tabor Sterzing⁸, od koder se je potem začel pohod proti gorskim vrhovom, zasadenim od sovražnika (Cima di Vezena, Cima Mandriolo⁹). Prišlo je do drznega napada nadporočnika Streicherja na grebenu Marcai in do boja na sedlu Porta di Manazzo, v katerem se je odlikoval III. bataljon pod poveljstvom stotnika Kisvardaja. Zaradi tega pogumnega prodora je tudi v sosednjih postojankah brez boja padlo v roke več topov, med njimi tudi

⁶ Prav tam, str. 15.

⁷ Prav tam, str. 16.

⁸ Vojaški tabor Sterzing je ležal med vasico Slagenaufi (Slaghenaufi) in goro Monte Rovere, v Lavaronu, manjši pokrajini približno 6 km južno od jezera Caldonazzo (op. ured.).

⁹ Cima di Vezena (1908 m) in Cima Mandriolo (2049 m) sta gori na severozahodnem robu Asiaške planote (Sette comuni – Sedem občin), nad Valsugano (op. ured.).

možnar 30,5 cm.¹⁰ V maju 1916 so potekali zagrizeni boji za Monte Zucco, tako da so prodor proti vzhodu, na Monte Zingarella in Monte Zebio,¹¹ lahko opravili brez bojev. Polk je prvi teden junija ostal na gorah Monte Longaro in Monte Zomo, severno od mesteca Gallio.¹²

V jeseni in zimi 1916 so bile razmere na fronti precej mirnejše. Začela se je pozicijska vojna. Poleg prizadevnega utrjevanja lastnih postojank je bilo živahnije tudi delovanje patrolj, katerih naloga je bila nadlegovanje sovražnika pri utrjevalnih delih. Vojaki so v jeseni trpeli zaradi slabega vremena. Neprestani deževni dnevi niso uničili le s težavo zgrajenih položajev iz vreč s peskom, marveč so z vodo napolnili tudi strelske järke. Pozimi je bilo pa treba iz kritij, strelskih jarkov in poti odstranjevati tudi debelo snežno odejo. 8. in 9. maja 1917 so polk premestili na območje Monte Zebia. Tudi tu je bilo treba najprej z veliko pridnostjo izboljšati postojanke in kaverne.¹³

Sovražnikovo topništvo je v noči s 7. na 8. junij, a še posebej 10. junija 1917¹⁴ obstreljevalo polkovne položaje in ves zadaj ležeči prostor. *Celo ogenj topov največjega kalibra ni mogel omajati poguma čet in poveljniki čet so poročali, da je bilo moštvo vedno najboljše volje in med najstrašnejšim pokanjem je svirala harmonika. Napadajoči sovražnik je bil zopet sprejet s porogljivimi klici »avanti« in popolnoma vržen nazaj.*¹⁵

26. strelski polk je ostal na Monte Zebiu do 29. 9. 1917, potem pa je odrinil v Zgornje Posočje, kjer se je pripravljala združena nemško-avstro-ogrška ofenziva. Poročnik Nowotny je zapisal takole: *Dne 12. oktobra je polk korakal čez Trbiž in predilski prelaz v tabor Pustina na vznožju Rombona. Dva bataljona sta bila takoj poslana v postojanko na Rombon in sta zamenjala 4. bosanski pešpolk. Da bi sovražnika prevarali, je naše moštvo dobili fese, kar je povzročilo vsem veliko veselje. Ostalo moštvo je moralo pridno nositi strelivo za sosednje topništvo ali pa kopati postojanke za topove. Po poprej natančno izdelanem načrtu se je dne 24. oktobra začel*

Položaji 26. domobranskega pehotnega polka na Monte Zebiu (fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

*napad. Uvedla ga je strašna topovska predpriprava, ki se je stopnjevala od ure do ure. Ob 9. uri predpoldne se je vrglo naenkrat 1000 najtežjih min na italijanske čete, dočim se je zadaj ležeči prostor zaplinil s strupenimi plini. Istočasno je začela lastna pehota jurišati in šlo je nezadržno naprej.*¹⁶

V mariborskem 26. strelskem polku je od 15. 4. 1915 služil tudi moj stari oče Avgust Fabjančič.

¹⁰ Nowotny, Mala zgodovina, str. 16.

¹¹ Monte Zucco, Monte Zingarella (1905 m) in Monte Zebio (1778) so gore na osrednjem delu Asiaške planote (op. ured.).

¹² Mesto Gallio leži okrog 4 km severovzhodno od Asiaga (op. ured.).

¹³ Nowotny, Mala zgodovina, str. 18 in 19.

¹⁴ Tega dne se je na Asiaški planoti začela italijanska ofenziva in znamenita bitka za Monte Ortigaro, ki je trajala do 29. junija in se je končala s hudim porazom italijanskih enot (op. ured.).

¹⁵ Nowotny, Mala zgodovina, str. 19.

¹⁶ Prav tam, str. 20–21.

Življenjska pot Avgusta Fabjančiča

Starega očeta Avgusta sem videl le dvakrat. Spominjam se, da je težko hodil in se pri tem opiral na palico. Ko sem leta 1964 šel za njegovim pogrebom s Senovega v Brestanico, namreč še nisem dopolnil petih let. Da je bil v prvi svetovni vojni avstro-ogrski vojak pri Doberdobi, sem izvedel od drugih,¹⁷ kasneje pa našel tovrstne podatke v arhivski dokumentaciji. Njegovo ustno pričevanje sem torej zamudil, na srečo pa je stari oče za sabo pustil življenjepis ter nekaj fragmentov, objavljenih v časopisnih člankih in knjigah. Iz njegove zapuščine sta mi ostali še dve fotografiji iz leta 1915, dve vojaški medalji in njegova pesniška zbirka *Krik ranjene mladosti*.¹⁸

Avgust Fabjančič (tudi Gustav) je bil pesnik, publicist ter kulturni in družbeni delavec v Spodnjem Posavju. Na raznih področjih se je uveljavljal brez formalne izobrazbe, a z naravnim talentom in močno voljo do pridobivanja različnih znanj. Sicer je bil po poklicu čevljar, sebe in družino pa je preživljal tudi s trgovino.

Rodil se je 2. 1. 1896 očetu Martinu in materi Ani (rojeni Vovčko) v Brezju pri Dovškem (Senovo). Oče se je po ženini smrti vnovič poročil in si uredil nov dom na Mahovem hribu (zaselek Vrhe). Ljudsko šolo je končal pri Sv. Antonu (Gorenji Leskovec), potem pa se je pri mojstru Francu Avsenaku v Rajhenburgu (danes Brestanica) izučil čevljarске obrti. Zgodnje objavljane zapisev in člankov v tedanjih slovenskih časopisih ga je pripeljalo v Ljubljano, kjer sta se zanj zavzela dr. Janez Evangelist Krek in dr. Fran Terseglav in mu skušala pomagati pri pridobivanju izobrazbe v novinarstvu. V tem času se je srečal tudi z Ivanom Cankarjem. Omenjeni kulturniki so mu priporočili, da naj se za tovrstni študij začne učiti tujih jezikov, zgodovine in stenografije. Znanstvo z njimi je še dodatno okrepilo njegovo narodno in socialno zavest ter vplivalo ne samo na njegovo prihodnje literarno udejstvovanje, marveč tudi na držo in ravnanje v poznejšem življenju. Žal mu je izbruh prve svetovne vojne preprečil, da bi nastopil tako želeni študij, za katerega je čutil notranji klic. Dopolnil je 19 let, ko je bil 15. 4.

Vojaški novinec Avgust Fabjančič
(iz pesniške zbirke *Krik ranjene mladosti*)

1915 vpoklican v mariborski 26. domobranski pehotni polk. Po usposabljanju je z njim v 7. stotniji II. bataljona odrinil na soško fronto. Na doberdobskem bojišču se je udeležil druge, tretje in četrte soške bitke,¹⁹ nato pa je s polkom v marcu 1916 odšel na Južno Tirolsko, kjer je poveljstvo avstro-ogrške vojske pripravljalo veliko spomladansko ofenzivo (*Strafexpedition*). II. bataljon je z vlakom potoval s Proseka čez Ljubljano in Maribor do Brucka, nato pa čez Leoben, Selzthal, Bischofshofen in Innsbruck do Levisa (Južna Tirolska).²⁰

S tega bojišča so ga verjetno v kakem pohodnem bataljonu ali neki od enot celjskega 87. pehotnega polka vrnili na soško fronto, kjer se

¹⁷ Spominjam se tudi očetovega pripovedovanja, da je Avgust Fabjančič svojcem rad pripovedoval zgodbo o sovojaku Flisku, ki se je zgodila neznano kje na italijanski fronti. Flisek naj bi pomotoma streljal na avstro-ogrsko letalo, zato ga je opozoril z besedami: »Gospod Flisek! Ne več streljaj!... Aeroplan je naše sorte!« O madžarskih sobojevnikih pa ni imel dobrega mnenja. Pravil je namreč, da ga je neznan madžarski vojak med bitko »pomotoma« obstreljeval od zadaj, a ga na srečo ni zadel.

¹⁸ Avgust Fabjančič, *Krik ranjene mladosti*, Pesniška zbirka v samozaložbi, Zadržna tiskarna, Ljubljana, 1939.

¹⁹ Druga soška bitka je trajala od 2. julija do 10. avgusta 1915, tretja od 18. oktobra do 5. novembra 1915, četrta pa od 10. novembra do 11. decembra 1915 (op. ured.)

²⁰ Nowotny, *Mala zgodovina*, str. 15–16.

je v deveti soški bitki²¹ boril na položajih pri Kostanjevici na Krasu in bil tam 31. oktobra 1916 ranjen. Zdravstveno pomoč so mu nudili v prevezovališču (*Frontverbandplatz*) v Velikem Dolu na Krasu. Sam je o tem dogodku zapisal:

Štiri dni pred veliko ofenzivo, tako imenovano deveto ofenzivo, sem bival s četo v Velikem Dolu, nekaj kilometrov od Kostanjevice. Čakali smo na povelje na odhod na bojne postojanke. Topovi vseh kalibrov so bobneli na naši in na nasprotni strani in strahovito pretresali ozračje. Vkljub utrujenosti mi spanec ni zatislil oči. Kaj bo, kaj bo, je viselo v meni. V blede mesečini sem pisal verze, beležil svoje občutke. Tretji večer smo morali iti na bojne postojanke. Na desni od Kostanjevice je bila tista točka, ki jo naj branimo. Nasprotna artilerija nas je neusmiljeno pozdravljala. Ni poteklo dve uri, kar je v moji neposredni bližini udarila težka granata. Zračni pritisk me je vrgel v stran, kos granate pa mi je odtrgal žep na lepi strani, v kateri sem imel svoje beležke-pesmi. Ko sem se zavedel, sem videl, da je mojega tovariša, ki je bil nekje iz Braslovč, tista granata raztrgala na kosce. Bilo je to 31. oktobra leta 1916. Pobiral sem raztrgane pesmi—beležke. Tiste tri dni in noči strahot se ne da popisati in povedati, to se da samo doživeti. Mora pa imeti trdne živce, kdor ne zblazni. Bobneči topniški ogenj vseh kalibrov, ki je oral skalovje in zemljo, trgal ljudi ... nato pa strahoviti napad pehote. Smrt je kosila kakor s strojem. Bil sem ranjen. Ko sem se zavedel, sem bil na prevezovališču v Velikem Dolu. Bil sem živčno čisto strt. Tako so nastale moje pesmi in sonetni venec. V tistih, od granate poljubljenih zapiskih, sem večkrat bral in obujal spomine moje mladosti in raztrganih sanj. Zdaj pa prihajam z njimi med vas, da vidite, kakšni smo bili mi mladi takrat, mi slovenski fantje, kako smo kljub tuji uniformi čutili, mislili in delali.²²

Po okrevanju se je Avgust Fabjančič najkasneje v juliju 1917, lahko pa zaradi italijanske ofenzive na Asiaški planoti še prej, pridružil matičnemu polku na Južnem Tirolskem, ki se je medtem že preimenoval v 26. strelski polk. Tam je bil za Avgusta Fabjančiča usoden dan 7. 9. 1917, ko mu je med patroliranjem na območju Monte Zebbia krogla prebila levo golen (*Durchschuss*), kar je tudi končalo njegovo vojaško pot. Vojna se je zanj končala, začela pa se je odisejada po bolnišnicah in trpko obdobje invalida, saj je moral po zdravljenju

Avgust Fabjančič v Mariboru spomladi 1915
(iz zbirke Igorja Fabjančiča)

dosmrtno hoditi ob palici. Najprej se je zdravil v kraju Elbe (Alba)²³ v Dolomitih, nato pa v Boznu (Bolzano), Olomucu, Gradcu in Mariboru. Iz dokumentov Vojnega arhiva na Dunaju izhaja, da so ga 10. 8. 1918 iz domobranske bolnišnice v Mariboru premestili v garnizijsko bolnišnico št. 7 v Gradcu, kjer je ostal do 26. 11. 1918. Zdravili so ga med drugim tako, da so kirurško prenesli del kostnega tkiva z zdrave desne noge na drugo, zato je vse življenje čutil posledice na obeh nogah. 30. 11. 1918 so ga v Invalidskem domu v Ljubljani uradni demobilizirali, superarbitraža pa je sledila leto kasneje.²⁴

²¹ Deveta soška bitka je trajala od 31. oktobra do 4. novembra 1916 (op. ured.).

²² Fabjančič, *Krik ranjene mladosti*, str. 5–6.

²³ Kraj Alba di Canazei (nem. Elbe) leži v dolini Val di Fassa v Dolomitih (op. ured.).

²⁴ Dokumentacija Vojnega arhiva Dunaj (ÖSTA/KA Wien).

Skupina vojakov 26. domobranskega pehotnega polka spomladi 1915 v Mariboru. Avgust Fabjančič stoji kot drugi z leve strani. (iz zbirke Igorja Fabjančiča)

Avgust Fabjančič je bil za zasluge na bojišču, predvsem za zajetje italijanskega častnika, o katerem je pisal v enem od svojih povojnih člankov, odlikovan s srebrno medaljo za hrabrost 1. razreda. Za neprekinjeno služenje na fronti v trajanju 12 tednov in za udeležbo v vsaj enem boju je 13. 12. 1916 prejel Karlov četni križec. Domnevno naj bi si prislužil tudi medaljo za ranjence, vendar v Vojnem arhivu na Dunaju za to ne obstaja noben dokument.

Avgust Fabjančič je po vojni živel na Senovem, kjer je sebe in družino preživljal kot čevljar in trgovec. Dolga leta je bil dejaven v organizaciji vojnih invalidov, od leta 1936 do 1941 tudi kot senovski župan. Njegovo županovanje, med katerim je bil zgrajena senovska osnovna šola, se je aprila 1941 končalo z zasedbo Nemcev.

Med drugo svetovno vojno je bil brez zaposlitve, a ker je dobro obvladal nemški jezik, je opravljal razna priložnostna dela na občini in

okraju. Ob tem je pomagal številnim domačinom, sočustvoval s slovenskimi izgnanci ter jim nudil materialno in duhovno oporo. Naklonjen je bil partizanskemu odporniškemu gibanju in ga preskrboval tudi z orožjem. Nemci so ga ob prihodu takoj razrešili županskih dolžnosti in na njegovo mesto postavili nekega petokolonaša. Prvi njihov ukaz je bil oddaja orožja, vojaškega in civilnega. Kdor ga ne bi izpolnil, mu je bila zagrožena smrtna kazen. Ko so Nemci zvedeli, da dobro obvlada nemščino, so mu naložili, da šteje puške in bajonete bivše jugoslovanske vojske in o oddaji orožja sestavi natančen zapisnik. Fabjančič se je pri tem »uščel« za tri vojaške puške, tri častniške pištole in precejšnjo količino streliva, občinskemu slugi Mihi Kunšku pa je naročil, naj orožje skrije in ga dobro namaže, da ne bo zarjavelo. Orožje je leta 1942 prišlo prav vstajnikom v okolici Senovega.²⁵

Njegov sin Roman je tik pred naborom v nemško delovno službo (RAD) pobegnil v Kozjansko četo (junija 1942), a so ga Nemci ujeli

²⁵ Avgust Fabjančič, *Iz mojih spominov na okupacijo*, Invalidski vestnik št. 24.

Avgust Fabjančič v zrelih letih
(iz pesniške zbirke *Krik ranjene mladosti*)

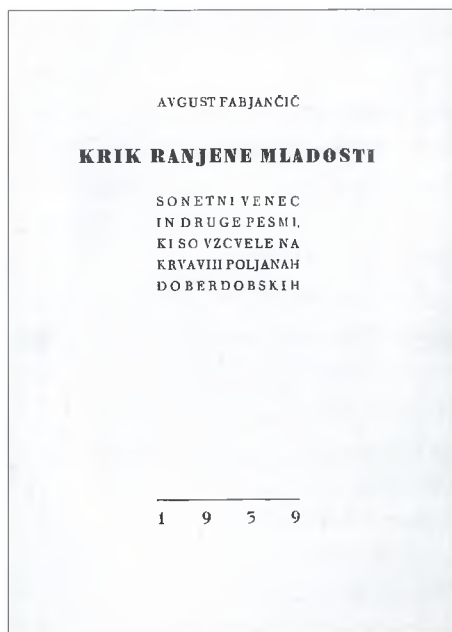
in najprej obsodili na smrt, nato pa oprostili ter poslali na prisilno delo v železniške delavnice v Gradec. Spomladi 1943 so ga vseeno mobilizirali v vojsko, iz katere se ni nikoli vrnil.²⁶

Po drugi svetovni vojni je bil Avgust Fabjančič spet dejaven v novi organizaciji vojnih invalidov in mnogim pomagal pri uveljavljanju svojih pravic. Udeleževal se je tudi srečan borcev za severno mejo, saj je v njihovih vrstah srečeval še živeče pripadnike mariborskega 26. strelskega polka. S članki in podlistki se je še naprej oglašal v časopisju, zlasti s prispevki na temo krajevne zgodovine, a vseskozi je ostal dejaven v književnosti, pesniškem ustvarjanju še posebej. Želja, da bi svoja književna dela izdal v posebni knjigi, se mu ni izpolnila. Umrli je 20. 10. 1964 na Senovem.

Kulturno in družbeno delo Avgusta Fabjančiča

Avgust Fabjančič je imel od mladih nog dar za lepo izražanje. Hlastno je prebiral vse dostopne slovenske časopise in sanjaril o novinarskem poklicu. Prvi zapis za časopis *Slovenski gospodar* je še nepolnoleten napisal v samoti domačih pašnikov. V njem je opisal nezgodo, ko so ga na paši opikale ose. V nekem drugem zapisu iz tistih časov pa je poročal o pretepu rudarjev (knapov) v gostilni Senica na Senovem. V obdobju med obema vojnoma je članke objavljaval v *Slovcu*, *Bojevniku*, *Prelomu*, *Delavski pravici* in *Vojnem invalidu*. Ustanovil je tudi posavski lokalni časopis *Naš prijatelj*, ki je izhajal v Rajhenburgu (Brestanici). Po drugi svetovni vojni se je s članki in podlistki oglašal v *Ljudski pravici*, *Invalidskem vestniku* in *Zasavskem tedniku*. Med prispevki te vrste so zlasti zanimivi tisti, ki so povezani s krajevno zgodovino ali pa predstavljajo zapise ustnega izročila iz starih časov.

V spomin na hude čase prve svetovne vojne je leta 1939 v samozaložbi izdal pesniško zbirko *Krik ranjene mladosti*. Pesmi so v glavnem nastajale na bojišču, v zakloniščih, v dneh, ko je na fronti vladalo relativno zatišje. Dve sta nastali pred odhodom na fronto, dodal je pa še štiri iz poznejših let. Med drugo svetovno vojno je izvode zbirke in tudi mnoge druge slovenske knjige zavaroval pred nacističnim uničenjem, tako da jih je zakopal v zemljo.

Naslovnica pesniške zbirke *Krik ranjene mladosti* (1939)

²⁶ Marjan Žnidarič, Jože Dežman, Ludvik Puklavc, *Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni*, Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945, Celje, 2001, str. 83.

Pesmi so v zbirki skrbno označene z datumom nastanka, kar omogoča umeščanje v določen prostor in čas. So odraz čustvenega mladostnega razpoloženja, upov, razočaranj in ljubezni, a vseskozi jih prežemajo domoljubna čustva. To je še posebej prisotno v *Sonetnem vencu*, ki obsega 14 sonetov in *Magistrale* in ki je nastal do novembra 1916, ko je bil avtor na kraškem bojišču (Doberdob, Kostanjevica, Veliki Dol). Posamezne pesmi v nadaljevanju večinoma ne navajam v celoti, marveč samo v odlomkih.

*Kjer vrta ni, kjer so le grobne skale
ob Soči in na pusti tam planjavi,
kjer grob junakov Doberdob se pravi,
Slovencev trume kri so prelivale.*

*Sveto slovensko zemljo smo branili,
da iz krvi prelite bi svoboda
kot zlato sonce prisijala bi z vzhoda,
da bi verige robstva se zdobile.*

*Kjer smrt obilno svojo žetev žela,
kjer razbesnelih množic divje klanje,
kjer nož in krogle smrtno pesem pele.*

*Iz dna srca mi solza je privrela
in ko zatopljen bil sem v smrtne sanje,
iz srca so cvetlice te vzcvetele.²⁷*

Verzi druge polovice naslednjega soneta zvenijo bodrilno in razkrivajo, da avtor globoko v sebi odklanja vojno in se zaveda njenega nesmisla, vendar goji upanje za prihodnost svojega naroda.

*Slovenski narod stal bo kakor skala,
ki nikdo je premakniti ne more,
čeprav so tuje sile ga vkovale.
Svoboda zlata mu bo zasijala!
Glej, cvetke že cveto v krvave zore,
potem v najlepši rasti so zastale.²⁸*

Sonetnemu vencu sledijo druge pesmi, ki so tudi povezane z vojno. Pesem *Prezgodnji cvetici* (18. 3. 1915) je nastala slab mesec pred avtorjevim vstopom v vojsko in je po datumu nastanka najstarejša pesem v zbirki. Vojna je že skoraj osem mesecev kazala svoj strašni obraz, svojci so žalovali za padlimi, z bojišč pa se je vračalo vse več ranjencev in invalidov. Kdor je še čakal na vpoklic, je živel v tesnobi in strahu. In prav to zaslutimo v pesmi mladega Avgusta.

*Sončni te žarki so goljufali,
te zapeljali, varali te,
ti si verjela, si zacvetela –
umreti boš morala, škoda te je!*

*Sonce se skrilo, bo utonilo,
cvet bo tvoj nežen klonil glavó.
Bele snežinke bodo odele,
hišo, dolino, plan in goró.²⁹*

Pesem *Slovo v noči* (14. 4. 1915) pa je nastala ravno na predvečer dneva, ko je avtor v Mariboru vstopil v avstro-ogrsko vojsko. Fant se odpravlja neznan usodi naproti in se poslavlja od dekleta.

*Mam'ca že spi, hčerka še ne,
lučka brli, mam'ca ne ve.
Narahlo sta se poljubila
in stisnila sta si roke,
prav solzna sta se poslovila,
odšel je na bojno polje.
O tožna zvezdna noč.³⁰*

Kot navaja v lastnem pričevanju, je bil dne 31. 10. 1916 pri Kostanjevici na Krasu ranjen, pri tem pa je padel njegov prijatelj Martin Kink iz Braslovč, kateremu se je poklonil s pesmijo *Osamljeno* (8. 11. 1916):

*Osamljen na bojnih poljanah si zdihnil,
vlegel se k počitku zadnjem,
osamljen zdaj snivaš sladke sanje
in pozabljaš srca boli v grobu hladnem.³¹*

S pesmijo *Želja Slovenca na tujem* (15. 7. 1917) se domotožno oglašja z Južne Tirolske.

*Kje slovenska domovina,
kje si moja pokrajina?
Enkrat rad bi zrl še vas,
vi domovi dragih mojih,
ki stojite po bregovih,
mojega srca ste glas.³²*

Sonet II. (8. 11. 1917) je nastal, potem ko si je že zdravil prestreljeno golen in izraža njegovo obupno, brezizhodno stanje, iz katerega je izšel kot trajni invalid.

*Kje si življenje, ti pomlad zelena,
ki cvet radosti dar je roke tvoje?
za tabo duša toži, srce plaka.*

*Iztrgala me burja je ognjena
'z objema mehkega v vrtince svoje,
kjer smrt poslednji dar je siromaka.³³*

²⁷ Fabjančič, *Krik ranjene mladosti*, str. 24.

²⁸ Prav tam, str. 21.

²⁹ Prav tam, str. 44.

³⁰ Prav tam, str. 34 in 35.

³¹ Prav tam, str. 39.

³² Prav tam, str. 42.

³³ Prav tam, str. 46.

Prelomni časi razpada Avstro-Ogrske leta 1918 so avtorju dali navdih za pesem z naslovom *Doni pesem*:

*Čujte bratje mi Slovenci,
zdaj ko dan nam je zazoril,
čujte sestre mi Slovenke,
čujte, da ne bo zatonil!*

*Zvezda naj žari nam večno,
vsem zaželjena svoboda,
narod naj nam vodi srečno,
vodi naj nam rod do roda.³⁴*

Presunljiva pesem *Tožba vojne sirote* je nastala leta 1919 in jo lahko imamo za najboljšo pesem zbirke. Tudi tako oster kritik, kakršen je bil France Vodnik, jo je moral pohvaliti in jo priznati za dokument časa.³⁵ Še danes nas namreč presune podoba otroka, ki opazuje srečo sosedovih otrok ob vrnitvi očeta iz vojne, obenem se pa zaveda, da svojega nikoli ne bo dočakal.

*Tam na planini mi hiša stoji,
na trati veselo otroci skakljajo,
s svojim se očkom veselo igrajo,
on jim pa sladke darove deli.*

*Zakaj si šel, dragi očka od nas,
zakaj si zapustil nas uboge sirote,
bil si nam sonce, brez tvoje toplote,
kako je hudo zdaj živeti pri nas.*

*Vemo odšel si nam na Doberdob,
nisi se z mesta svojega gnil,
zemljo slovensko junaško si branil,
kri tam preli si in našel svoj grob.³⁶*

Fabjančič je številne pesmi pozneje posvetil tudi slovenskim izgnancem v letih 1941–45. Med njimi naj še posebej omenimo pesmi *Rajhenburg* in *Posavska (Pesem posavskih izgnancev)*. Objavljene so bile v zbornikih *Izgnanci* (Ljubljana, 1993) in *Brestanica 1941–1945* (Brestanica, 1962).

Leta 1941 je Avgust Fabjančič iz nemškega taborišča po pomoti prejel kartico izgnanke Mire Lepšina, ki je bila namenjena njegovemu soimenjaku. Med njima se je začelo dopisovanje, ki je trajalo vse do julija 1945, ko se je Mira vrnila domov v Pesje pri Brežicah. Pisma je pisal v kopijah in jih leta 1959 izdal pri Mohorjevi družbi v Celju pod naslovom *V izgnanstvo*.³⁷ V Mirinih pismih je dobil navdih za številne pesmi, ki jih je posvetil izgnancem, sam pa ji je v enem od njih zapisal: *Hrepenim po tem, da bi našemu narodu zasijalo sonce*.³⁸

Slovenskim izgnancem, ki jih je poznal le po imenih, je v letih 1942–1944 poslal v taborišča Müncheberg in Löffingen nad 150 paketov in živilskih nakaznic. V veliko duhovno podporo so bile trepečim izgnancem tudi poslane slovenske pesmarice, omembe vredna je pa tudi igrca, ki jo je Fabjančič napisal na željo Mire Lepšine in ki so jo v njeni režiji odigrali v taborišču Müncheberg na božični večer 1942.³⁹ Grozo tistih časov in trpljenje naših ljudi zaradi preseljevanja je po vojni opisal v svojih člankih.⁴⁰ *Ljudje so s težkim srcem zapuščali svoje domove ter odhajali. Zdelo se je, da jokajo domovi in zemlja, ko so se poslavljali ubogi slovenski pregnanci ter pod silo orožja zapuščali domovino, da jo prepustijo grabežljivemu in požrešnemu tujcu. Vozili so jih v Rajhenburg na grajsko pristavo. Vsak dan, ob vsakem vremenu, so jih odvažali. In spet vsak dan, ob vsakem vremenu so prihajale dolge procesije dol od gradu proti železniški postaji Rajhenburg na vlak.*⁴¹

Avgust Fabjančič je v Spodnjem Posavju in tudi sicer znan po svojih gledaliških delih, ljudskih igrah: *Kelih gorja* (žaloigra v 3 dejanjih), *Potegavščina z ameriški dolarji* (ljudska igra), *Žensk se boji* (burka v 2 slikah) in *Zapeljanka* (igra v 4 dejanjih).

Bil je soustanovitelj pevskega in glasbenega društva *Probuda*, ustanovljenega 1. oktobra 1927 na Senovem. Bil je njegova gonilna sila kot pevec, igralec, režiser in pisec ljudskih iger. Istoisensko društvo *Probuda* v Brestanici ga je dne 21. 11. 1937 izvolilo za častnega člana.

V nekem članku je pojasnil, zakaj je društvo dobilo to ime: *Zakaj Probuda? Zato, da se prebude vse tvorne, zdrave in speče sile, ki naj pomagajo zaorati nove brazde v ledino, ki je bila na Senovem trda in kamnita.*

Za pomoč pri ustvarjanju članka se zahvaljujem prof. Vinku Avsenaku.

³⁴ Prav tam, str. 47.

³⁵ France Vodnik, *Književna poročila*, Dejanje, revija za kulturo, gospodarstvo in politiko, leto III, januar 1940, št. 1, stran 36.

³⁶ Fabjančič, *Krik ranjene mladosti*, str. 38.

³⁷ Gustav Fabjančič, *V izgnanstvo*, Mohorjeva knjižnica, Celje, 1959.

³⁸ Fabjančič, *Krik ranjene mladosti*, str. 36.

³⁹ Prav tam, str. 141.

⁴⁰ Avgust Fabjančič, *Ob petnajstletnici preseljevanja Slovencev iz Sp. Posavja*, Zasavski tednik, št. 47, 17. novembra 1956, št. 47, str. 3.

⁴¹ Avgust Fabjančič, *Rajhenburg, Ob 12-letnici selitve Slovencev iz Posavja*, Zasavski tednik, sreda 11. 10. 1953.

KRATKO ŽIVLJENJE JUNAKA, POROČNIKA HERMANNA FLATZA

Martin Stuart Flatz

Hermann Flatz se je rodil 9. julija 1898 v Garstnu pri Steyrju kot šesti od osmih otrok Josefa Flatza, višjega uradnika cesarsko-kraljeve davčne uprave, in Martine Flatz, rojene Sonnleitner. Nekaj ohranjenih zgodb iz njegovega otroštva je že napovedovalo značaj mladega moža, katerega neizogibna usoda je zahtevala, da je bil kasneje smrtno ranjen na Škabrijelu.¹ Ko so mu še kot dečku v otroškem vrtcu sestre usmiljenke na dan nedolžnih otrok povedale, da hoče Herod umoriti Jezuščka, je odšel takoj na železniško postajo, da bi se odpeljal in Jezuščka rešil. Park steyrskega gradu takrat ni bil dostopen za javnost, toda starejši dečki, ki so s sinovi grajskega upravnika skupaj hodili v šolo, so imeli v njem imenitno pustolovsko zavetišče. Mlajši so jim seveda močno zavidali, a starejši so jim govorili: »Otroci ne smejo vanj. Številni levi in tigri, ki tam živijo, namreč jedo majhne otroke.« Nekega dne malega Hermanna ni bilo ves dan domov. Šele ko se je že zmrabilo, se je prikazal ves blaten in raztrgan ter ponosno pripovedoval: »Danes sem bil v grajskem parku.« Mlajši so ga zgroženo vprašali: »Kaj pa levi in tigri?« Ponosno je odgovoril: »Vse sem jih postrelil. Deset košev levov in devet košev tigrov sem nabral.« Tudi ko mu je strogi oče zagrozil s klofutami, je ostajal pri svojem: »Deset košev levov in devet košev tigrov.«

Nekega večera so se Flatzovi najmlajši, Lutz, Robi in Hermann, odpravili na rabutanje posebno dobrih hrušk pri Sepplhuberju. Otrlesi so hruško in ravno napolnili vreče, ki so jih prinesli s seboj, ko sta z gromkim vpitjem prihrumela kmet in njegov hlapec. Izpustili so vreče in jo urno ucvrli. Potem so v mestu skupaj čakali na Hermanna, toda ni ga bilo. Mislili so že, da ga je kmet ujel, toda naposled je vendarle prišel, težko otovorjen. Skril se je namreč, in ko sta kmet in hlapec odšla, je pobral vreče s hruškami in tako rešil tatinski pohod. Pripovedovali so tudi, da je Hermann po železnih mostnih prečnikih prostoročno prečkal reko Enns, doma pa si s tem prislužil krepke po zadnji plati.

Leta 1908 se je družina preselila v Linz, kjer je oče Josef Flatz 24. februarja 1909 umrl v starosti komaj petinpetdeset let. Hermann je v Linzu hodil v prvi in drugi razred višje državne realke cesarja Franca Jožefa. Ko pa so ga nekega dne zalotili pri krajji ananasa, je moral šolo zapustiti in je zato potem obiskoval tretji in četrti razred v

*Poročnik Hermann Flatz (1898–1917)
(vse slike iz zbirke Martina Stuarta Flatza, Avstrija)*

spodnjeavstrijski višji realki v Waidhofnu na Ybbsu. Bil je poprečen učenec, toda v geometrijskem in prostem risanju, lepopisju in telovadbi je imel vselej prav dobro oceno.

Njegova mati je imela vedno veliko skrbi z njim. Zato ga je poslala v cesarsko in kraljevo pehotno kadetsko šolo v Prago, kjer je prebil dve leti, potem pa končal še eno leto v pehotni kadetski šoli v Innsbrucku. Na njegovo željo so ga dodelili 14. pehotnemu polku iz Linza.² Ker je nenehno prigovarjal, je smel že jeseni 1916 kot praporščak s pohodnim bataljonom odriniti na Južno Tirolsko.

Vojni dnevnik je začel pisati 5. oktobra 1916. V njem je natančno opisal dolgotrajno vožnjo z vlakom. Končno so prispeli v Folgario, toda Hermann se je v zaledju le dolgočasil. Zapisoval je tudi, kaj so

¹ Avtor uporablja za ta hrib nad Solkanom (646 m), najbolj krvavo koto soške fronte, italijansko ime San Gabriele. Tudi Slovenci smo hrib takrat imenovali Sveti Gabrijel. (op. ured.)

² 14. pehotni polk z nabornim sedežem v Linzu (*Infanterieregiment Ernst Ludwig Grobherzog von Hessen und bei Rhein Nr.14*) je spadal v 3. pehotno divizijo (Linz) XIV. armadnega korpusa (Innsbruck).

jedli za kosilo: juho, goveje meso, zelje, dve omleti, vino, kruh. Za večerjo so jim postregli s pečenko, rižem in kavo. Potem je drugič zapisal: *Kosilo – spet brez sladice!* in kasneje še: *Kosilo (kruh!).* Hermann si je natančno beležil pisma in poštno kartice, ki jih je pošiljal in prejemal. Veliko obsežnih pisem je poslal zlasti sestrični Mimi. Sprehajal se je s prijatelji, si ogledoval znamenitosti in pokopališča, hodil v kino in kavarne ter igral biljard in šah. Toda pravo navdušenje je občutil šele, ko se je srečal z znameniti vojne. *19. oktobra so nas obstreljevali Italijani (prvikrat je streljal name pehotni ogenj),* je zapisal.

5. novembra je začel z branjem *Treh mušketirjev* Alexandra Duma. Včasih se je veselil kake posebej lepe mesečne noči. Pivsko razpoloženje v bataljonu ga ni sproščalo. Vztrajno je le ponavljal svojo prošnjo za odhod na bojno črto. Končno so ga dodelili bataljonu majorja Sauerja, ki je zasedal zahodno steno Monte Cimona.³

Za soboto 2. decembra njegov dnevnik poroča: *Ob 2.15 strašna eksplozija. Več kot 500 min (po 64 kg ekrazit), kalibra manjšega od 22 cm, je eksplodiralo pri saperskem utrdbenem oddelku. Oddaljenost 1000 korakov. Praporščak Buchinger mrtev (odtrgana glava). Do 6. ure sem bil na kraju nesrečnega dogodka. 10 mrtvih, 20 ranjenih.*

Za božič je pisal materi: *Najdražja mama! Predvsem ti želim prav vesel božič in srečno vrnitev Peperla in Emila, tako da boste lahko praznike veselo in prijetno skupaj preživel. Bilo bi neumno, da bi si zaradi moje odsotnosti pokvarila lepe praznike, kajti jaz sem srečen in ponosen, da bom lahko vsaj božič praznoval tam, kamor kot aktivni častnik spadam, in lahko si prepričana, da bo ta praznik med najlepšimi v mojem življenju.*

Kot sem ti že pisal, sem spet na prvi bojni črti (zahodno pobočje gore Cimone). 1. in 2. vod sta na položajih, 3. in 4. vod pa v rezervi. Poveljujem polstotniji (1. in 2. vod). Tu je zelo mirno; Lahi streljajo redkoma. Snežne razmere so razmeroma ugodnejše kot na rezervnih položajih. Od mojega zaklonišča imam čudovit pogled na dolino Fredda. Prilagam ti fotografijo s tečaja v Folgariji. Posneta je bila z bliskavico, zato ni najboljša. Ali je Robi prejel posnetke? Tudi Mimi sem jih nekaj poslal. Torej še enkrat prav vesel božič!! Pristrčno te pozdravlja tvoj hvaležni sin Hermann.

Hermann Flatz še kot praporščak za božič 1916 na Monte Cimone

Ali bo ta zadnji Hermannov božič resnično eden najlepših v njegovem življenju? V dnevniku še beremo: *Nedelja, 24. decembra. Vojaško mašo v kaverni zamudil! Popoldne pri stotniji delitev daril. Darila za moštvo pripravljena, zavita itd. Ob 7. uri slovesnost pri božičnem drevescu. Dobro uro presedel pri moštvu, potem pri Richterju, Bochschtützu und Atllmayru do pol polnoči, bral do enih.*

In teden kasneje: *Silvestrovanje pri Hruški.⁴ Ob 12. uri⁵ Fördermayer, Steller, Frauendorfer in jaz 17 slepih topovskih strelav. Čudovita mesečina. Do 4. ure zjutraj smo veselo skupaj posedali.*

Življenje na fronti se razlikuje od življenja v zaledju le neopazno. Tu pač ni kina niti kavarn. Človek čaka in ostaja buden, za zdaj je važno le obdržati osvojeno. 2. februarja je Hermann zaprosil za dopust. Odobrili so mu ga, a potem preložili. Večkrat se je spet oglasil, dokler ni 19. februarja odšel domov v Linz. Vrnil se je 12. marca.

Bila je zima z do takrat najdebelejšo snežno odejo. Šele v marcu je začel sneg kopneti. Avstro-ogrsko poveljstvo je zaradi spomladanske ofenzive do podrobnosti pripravilo zavzetje sovražnikovih prednjih položajev pri zaselku Galghera⁶ v kotlini vasiče Laghi. Hermann se je s

³ Gora (1226 m) nad italijanskim mestom Arsierom in dolino reke Astico.

⁴ Hermann Flatz je v dnevnik to ime zapisal po slovensko – Hruška. Verjetno gre za priimek slovenskega pripadnika polka.

⁵ Mišljeno ob polnoči.

⁶ Danes zaselek Galgara (Laghi), ki leži ob dveh jezercih, okrog 7 km severozahodno od Arsiera.

Avstro-ogrski položaji na planini Porta Lepozze, na sredini v ozadju topniška opazovalnica skupine Schmidt

pomočjo desk po kolenih splazil do sovražnikovih žičnih ovir in raziskal snežne razmere ter vkopane dostope. Izdelal je ustrezne skice, ki so med drugim omogočile, da je v sosednji dolini nastala druga Galghera, ki so jo potem vojaki uporabljali za urjenje naskoka. 21. aprila je bilo vse pripravljeno. Ob 3. uri zjutraj so po kratkem, a močnem bobnečem ognju jurišne enote planile v napad, sledila jim je pehota. Čez 40 minut se je zadnji mož vrnil v kritje, nihče ni manjkal. Plen: 1 častnik, 28 vojakov, 1 strojnica, 15 pušk, 1 pištola za rakete, 1 angleški telefon z zabojčkom, plinske maske in nekaj druge opreme.

Zanimivo je, kaj je major Sauer v svoje poročilo zapisal o zabetju strojnice, s katero se je spoprijel Hermann: *Praporščak Flatz je opazil strojnico, ki se je ob začetnem topniškem ognju pomaknila nazaj. Planil je naprej in jo zajel, še preden bi lahko bila uničena. Sovražnikov topniški poddesetnik, ki jo je držal z obema rokama in jo sam upravljal, si je zaslužil spoštovanje. Hrabri in junaški praporščak se je s tem dejanjem zavaroval pred morebitnim protiidarcem.*

O tem dogodku je Hermann zapisal v svoj dnevnik naslednje: *Ob 1. uri jurišni tečaj pri poveljstvu stotnije. Prisotni tudi major Sa-*

uer, poveljnik stotnije Stagl, nadporočnik Zarotti, kadet-aspirant Bleumer. Moji možje so se še učili. Potem smo eden za drugim korakali do FW. J/104⁷ in prispeli tja že ob 2.50. Že je treskalo od vseh strani. Čudovito. Stopili smo naprej do zidu, jaz na čelu svojih mož, in že smo se spoprijeli z Lahi. Zajeli smo strojnico in skupino Lahov. Ob 3.40 smo se že vrnili. Potem k bataljonskemu poveljstvu. Vsi so nam čestitali! Počasi se je začelo daniti. Major je poročal polku. Ob 9. uri smo šli spat. Zvečer smo se v moji baraki lepo pogovarjali. Do enih. Poročnik Freudentaler mi prinese veselo novico, o mali srebrni medalji.

Dnevnik, ki je že februarja postajal nereden, je potem povsem usahnil. Toda 30. aprila mu je pisal brat Pepi: *Dragi Hermann! Pravkar sem od Frauendorfčanov izvedel, da so te odlikovali z malo srebrno medaljo za hrabrost in da sedaj za zabetje strojnice in drugega čakaš na veliko srebrno medaljo. Ker mi o tem nisi nič pisal, me je ta novica precej presenetila. Prisrčno ti čestitam za to visoko odlikovanje! Našo družino si s tem ovenčal z veliko častjo. Toda želim ti tudi, da bi lahko sadove svoje hrabrosti tudi užival. Zato bodi pazljiv in svojega življenja ne izpostavljal nevarnostim s tve-*

⁷ *Feldwache. J/104 (nem.) – vojaška straža št. J/104.*

Konjeniški general, knez Alois von Schönburg-Hartenstein (1858–1944), poveljnik IV. armadnega korpusa

ganimi podvigi. Sedaj bom sporočil to radostno novico še mami, ki je bo vsekakor vesela. Bog te še naprej varuj! Pristrčne pozdrave od tvojega Pepija.

Vrhunec Hermannovega kratkega življenja je pa bil prav gotovo naslednji zapis: *Njegovo cesarsko in kraljevsko apostolsko veličanstvo je z najvišjim sklepom od 13. maja 1917 vaše blagorodje s 1. majem 1917 povišalo v čin poročnika.*

Mladi poročnik se je poleti 1917 na prednjih položajih boril tudi v krvavi bitki za obrambo planine Porta Lepozze na Asiaški planoti.⁸

General Viktor von Scheuchenstuel, poveljnik 11. armade, mu je ob tej priliki pisal: *Za hrabro držo pred sovražnikom v drzno izpeljanem izvidniškem obhodu ter za preudarnost in hladnokrvnost, ki ste ju izkazali, ko ste na čelu svojega voda prodrli v italijanski strelski jarek in iz njega pregnali sovražnika, vašemu blagorodju izrekam najvišje priznanje armadnega poveljstva.*

Tej pohvali so potem sledila še mnoga druga priznanja kot na primer bronasta zaslužnostna medalja na traku vojaškega zaslužnostnega križca z meči in splošno odličje Ernsta Ludwiga, po božji volji velikega vojvode Hessna in Porenja, z napisom »Za hrabrost«. Hermannu Flatzu so potem odobrili še dopust, ki ga je s stricem Emilom, sestrično Elizabeto in bratrcem Hugom delno preživel na jezeru Mondsee.

Začenja se zadnje poglavje njegovega kratkega življenja. Poveljnik korpusa, knez Schönburg-Hartenstein,⁹ je za ponovno zavzetje Škabrijela izrecno zahteval 14. pehotni polk. Ta se je tamkaj odpravil po ovinkih z Južne Tirolske in z dopustov. Najprej se je utaboril v Črničah, potem se iz varnostnih razlogov ponoči pomaknil do Pri Peči izza Svetega Danijela. Tam je Hermann na zadnjo stran beležke za julij zapisal:

1. Nobene luči
2. Plinske maske podnevi in ponoči v stalni pripravljenosti
3. Gozd pod nobenim pogojem zapuščati, da se ne bi s tem izdal kraj tabora (po vodo samo v majhnih skupinah).
4. Stotnijska inšpekcijska služba, letalska straža in plinska opazovalna služba. Dosledno izpolnjevanje vseh povelj. Letala: žvižg. Plin: speče zbuditi.
5. Šotorov ne postavljamo.

Možje so bili tako disciplinirani, tihi in dobro prikriti, da jih sovražni letalci niso odkrili. Raztreseno so ležali v ozkih strelskih jarkih. Toda nehoteni strel pri 50. pehotnem polku, katerega vojaki so ždeli tesno skupaj, je zahteval visok krvni davek. Hermann je zabeležil: *V 50. polku 20 mrtvih, 35 ranjenih.*

V noči z 9. na 10. septembra je prišlo do dveh napadov s plinskimi bombami. Toda maske so bile dobre. Nastopil je dan mrzličnih

⁸ Šlo je za italijansko ofenzivo in znamenito bitko za Monte Ortigaro od 10. do 29. junija 1917.

⁹ Konjeniški general, knez Alois von Schönburg-Hartenstein (1858–1944), poveljnik IV. armadnega korpusa, ki se je v 11. soški bitki boril na Banjški planoti in Škabrijelu.

Mein allerliebste Mama!
 Heute in der Nacht hat mich
 Engländer eine so tolle Auf-
 gabe zu tun. — die Gefährdung
 der Monte Gabriele!
 Ich hab' viel Angst, meine Geliebte
 geht ab, so kann mir aber bei dieser
 gefährlichen Aufgabe niemals
 schlafen.

Del poslovilnega pisma materi, ki ga je Hermann Flatz napisal v noči na 11. september 1917, pred tvegano izvidniško akcijo na Škabrijelu.

prilav. Načrt za napad je bil preveč zapleten: glavna in stranska delovanja, več pehotnih napadalnih valov, prepletenih s težavno zamenjavo, in vse to na podlagi nezanesljivih skic. Vse skupaj ni bilo vredno zaupanja.

Popoldne se je prikazal poveljnik korpusa, knez Schönburg. Resno se je pogovoril s poveljniki bataljonov in jim pojasnil, zakaj je ta žrtev potrebna in kaj vse bo prineslo vnovično zavzetje in ohranitev Škabrijela. Pot je preko sedla Vratca, ki so ga italijanski topovi držali na muhi in po katerem so bila posejana človeška in konjska trupla, vodila najprej po mirnem vzhodnem pobočju, potem pa po južnem pobočju navzgor. Major Sauer je zapisal: *Vsepovsod srhljivi prizori, ob strani so zapuščena vojaška nosila s trupli, zemljišče je posejano z odvrženimi predmeti, in kar je najbolj grozljivo, na poti sem ter tja ležijo mrtvi.*

Edini vodni izvir pri Bonetih¹⁰ je obdajal venec trupel, zato je bila voda onesnažena. Topniški ogenj ni prenehal, na frontni črti, dolgi

3 kilometre, je bilo razporejenih 700 topov. Stotnije so v temi hodile proti kaverni poveljstva pododseka. Ob 10. uri bi morale že biti tam. Toda ni jih bilo ob 11. uri, tudi ob 12. uri ne, ob enih, dveh, treh zjutraj ni bilo o njih še nič slišati. Začelo se je že daniti. Končno so začele prihajati, osma, šesta, pol sedme, četa petnajste, pol strojnične stotnije, druge so zablodile. Toda poveljnikov pete, šeste in sedme ni bilo med njimi. Poveljnika 15. in 16. stotnije sta se sama javila, a manjkala je celotna rezerva. Tudi telefonske zveze so bile pretrgane. Le kako bi lahko bil prenesen ukaz za zavzetje severnega oporišča?¹¹

Takrat je Hermann pisal materi poslovilno pismo: *Moja najdražja mama! Danes ponoči (z 10. na 11. september ob 4. uri zjutraj) mora naš polk izvesti častno nalogo — izvidniško akcijo na Škabrijelu! Doslej sem vedno imel srečo, toda pri tej nevarni nalogi bi se mi lahko kaj izjalovilo. Naj bo, kakor pač že mora biti, jaz bom šel naprej kot do smrti preganjana žival. Če ne pridem več nazaj, potem vedi, da si enega od sinov žrtvovala za drago domovino. Vem, da je to težko zate, toda ne smeš jokati, kajti »sladka in*

¹⁰ Zaselek na južnem pobočju Škabrijela, poimenovan po tamkajšnji družini Boné. Avtor uporablja italijansko različico — Bonetti. Danes Bonetovšče.

¹¹ Močno utrjena avstro-ogrsko postojanka (*Stützpunkt Nord*) na vrhnjem pobočju Škabrijela, ki je med 11. soško bitko (17. 8.–15. 9. 1917), a tudi po njej večkrat menjala lastnika.

*Kaverne na južnem pobočju Škabrijela, pri katerih je bil smrtno ranjen Hermann Flatz.
(iz zbirke Davida Erika Pipana)*

častna je smrt za domovino! Na koncu ti želim res veliko sreče, skrbi še dolgo za moje brate in sestre ter nadvse srečno preživljaj jesen svojega življenja. Še zadnji poljubček od tvojega mrtvega Hermanna. Peperlu, Emilu, Williju, Robiju, Hugiju, Gisi in moji ljubi Greteri! še zadnjič z bogom!

Ob pol štirih je začelo 36 avstro-ogrskih baterij mehko obstreljevati sovražnika. Nič se ni zgodilo. Učinki pripravljalnega ognja so se razblinili. Toda ob 5.15 se je že začel pekel, kajti vojaki so krenili v napad. Hermann je povedel 2. vod 16. stotnije in na splošno presenečenje mu je uspelo severno oporišče zavzeti. Zajel je 130 preživelih Italijanov in pet strojnic. Toda podpora z vrha Škabrijela je izostala. Italijani so odgovorili s povračilnim ognjem. Od obla-kov eksplozij se je skoraj zmrčilo in drobci kamenja so brenčali po zraku. Severno oporišče je bilo spet izgubljeno, a potem spet nazaj pridobljeno. Sovražnikov ogenj je še naprej nepretrgoma razbijal. V kaverno so zasilno prenesli 60 ranjenih, ki so jih potem oskrbeli trije sanitejci brez zdravnika. Vročina in smrad. *V temi jame*, je zapisal

major Sauer, *ječijo težki ranjenci in umirajo*. Hermann je zunaj. Utrpel je zastrupitev od plina in je moral v divizijsko bolnišnico v Osek.¹² Toda fronta je vzdržala. Bilo je to 12. septembra zjutraj.

Medtem ko je bil Hermann v bolnišnici, so boji na Škabrijelu divjali brez prestanka naprej. Napad na kaverno divizijskega poveljstva je bil zavrnen. Zaslišanje zajetih Italijanov je pokazalo, da niso vedeli, da so na Škabrijelu, na *Monte della Morte*.¹³ Dopoldne je avstro-ogrsko topništvo z obeh strani obstreljevalo vrh hriba, ki je spet padel v roke avstro-ogrskih enot. Zvečer je zletelo v zrak skladišče streliva izza sedla Vratca. Sedaj je grozilo še pomanjkanje streliva. Vsaj oskrba je še delovala.

13. september je bil razmeroma miren. Topniško obstreljevanje je sicer nepretrgoma vztrajalo, toda sedaj se je osredotočalo na greben hriba. Pripadniki polka Hessen so pospravili kaverno. Ob obvezovališču pri Bonetih so pokopali nekaj trupel. Zgoraj, na vrhu, so spet odbili napad.

¹² Kraj v Vipavski dolini, okrog 12 km vzhodno od Gorice.

¹³ Gora smrti (it.).

Hessenčani so se znatno skrčili. Zvečer 14. septembra se je ob 21.45 nenadoma zaslišal klic: »Ogenj!« V sosednjem prostoru so Rutenci¹⁴ vsem prepovedim navkljub zakurili ogenj, ki pa je ušel izpod nadzorstva. Rutenci so panično planili proti ozkemu izhodu, toda že prvi ga je z nahrbtnikom zamašil. Zato je bilo ogenj nemogoče pogasiti. V kaverni so že eksplodirale prve ročne granate. Potegnili so ven Rutence, ki so divje zbežali proč. Sledilo je več eksplozij, pokanje pehotnega streliva, sikanje svetlobnih raket. V drugih delih velike kaverne so vojaki še spali. Stebri dima so se dvignili iz kaverninih odprtih in italijanski žarometi so jih nadzorovali. Grozila je nevarnost izgube te ogromne kaverne, v katero se je lahko po potrebi zateklo 300 mož. Končno so požar omejili z zidom in s tem rešili vsaj pol kaverne. V tej zmešnjavi je poročnik Flatz ob dveh jutraj javil svojo vrnitev. Morali bi ga odpeljati v zaledno bolnišnico, toda gnalo ga je k usodnemu hribu. Treba je bilo rešiti okrog 60 težkih ranjencev. Zaradi visoko dvigajočih se dimnih stebrov se je sovražnikov topniški ogenj podvojil. Ena od granat je treščila naravnost v skupino vojakov pred zadnjo odprtino za zračenje.

Major Saurer je poročal: *Nam, ki smo stali samo tri korake od mesta eksplozije, je bilo prizaneseno, toda potem so mi moji hrabri fantje prinesli Flatza, drznega poročnika. Njegova desna roka je bila zmečkana in na mladih prsih je bila za pest velika rana. Četovodja Wallner ga je obvezal, vendar ni puščal nikakršnega upanja. Ubogi, vrli mladenič, komaj 19 let star. Kljub vse težjemu topniškemu ognju so ga odnesli proti dolini. Ne bomo ga več videli.*

Hermann se je torej vrnil v bolnišnico v Oseku, ki jo je zapustil pred nekaj urami. Odgovorni zdravnik je pisal Hermannovemu bratu Pepiju: *Dragi gospod direktor! V odgovor vašim prijaznim vrsticam od 21. septembra vam sporočam, da je vaš brat 15. t. m. prišel k nam v brezupnem stanju, saj mu je sovražnikova granata raztrgala prsi. Dobro smo poskrbeli zanj in prejel je tudi zadnje svete zakramente. Negovalec in Hermannov sluga se nista ganila od njegove postelje in jaz sem se mu potrudil lajšati bolečine. Dostikrat mi je zagotovil, da ne trpi močno. Večkrat sem ga vprašal, ali ne želi poslati pozdravov in želje svojcem, na kar mi je vedno odgovoril: »Še ne.« Svojo bolečino je prenašal kot junak, kar je bilo pravzaprav od vrlega pripadnika 14. pehotnega polka tudi pričakovati. Ker smo*

ga zdravniki poznali že od prej, saj je bil zaradi manjših bolečin že en dan v naši ustanovi, in smo vedeli, da je hraber in vrl fant, deležen naklonjenosti vseh, smo bili od iskrenega sočutja ganjeni in vsakdo se je pobrigal, da bi njegove zadnje ure minile mirno in brez bolečin. Lahko ste prepričani, da nas je njegova junaška smrt najgloblje pretresla ter da mu bomo zadnje počivališče lepo vzdrževali in krasili. V zadnjih bojih na Škabrijelu sem na žalost številnim zatisnil oči, toda za nikogar nisem občutil take bolečine kot ob smrti vašega, k Bogu vzetega brata. Dovoljujem si vam priložiti sliko oseškega pokopališča, posneto z zraka, na katerem sedaj počiva junak v grobu št. 15 B. Vzdrževanje groba in majhnega križa, ki nosi njegovo ime, je naša tovariška dolžnost, ki jo radi in od srca izpolnjujemo. Prejmite, cenjeni gospod direktor, izraze našega najglobljega sožalja. Z najvišjim spoštovanjem. Dr. Jum ...? (podpis nečitljiv)

Nekaj dni zatem je Ernst Neweklowsky, stari družinski prijatelj, pisal Hermannovemu bratu Williju: *Dragi Willi! Včeraj sem ti izrazil svoje iskreno sočutje, toda besede so premalo. Kot sem ti že pisal, sem takoj odšel na pokopališče v Oseku, ki je eno od najlepših vojaških pokopališč, kar jih premoremo. Kadarkoli sem bil v bližini, sem ga obiskal, čeprav so mi neznani vsi ti hrabri fantje, ki tam počivajo. Toda na njem vlada neka domačnost in mir, je dobro zakrit pred italijanskimi granatami in leži v dolini izza divizijske bolnišnice št. 58. Pokazali so mi grob tvojega brata. Ni še urejen, toda to bo bolnišnica storila v nekaj dneh. Pokopališče je v zelo dobro vzdrževanem stanju in vsi grobovi so okrašeni s cvetjem. So zelo nizki in nanje so postavljeni majhni, 50 cm visoki leseni križi z napisno ploščico. Govoril sem s poveljnikom bolnišnice, štabnim zdravnikom, ki se z velikim sočutjem spominja tvojega brata. Ta naj bi bil nekaj dni pred tem v bolnišnici zaradi neznatne rane in štabni zdravnik ga je pustil nazaj k polku, h kateremu je vsekakor hotel iti. Čez nekaj dni so ga prinesli sem. Trpel naj ne bi. Štabni zdravnik je zelo rad privolil, da dam urediti grob, in jaz bom to čim prej opravil. Moj sluga, ki je zidar, bo izdelal podstavek in nato bom dal izdelati križ v obliki, v kakršni so vsi ostali križi. Na grob bom zasadil cvetje, kakršno raste tu, morda ciklame. Od drugih grobov se ne bi smel dosti razlikovati, saj mora biti iz pietetnih razlogov med grobovi častnikov in vojakov zelo majhna razlika. Ko bo urejen, ga bom dal*

¹⁴ Zahodni Ukrajinci (Rusini), prebivalci predvsem vzhodne Galicije.

Grob Hermanna Flatza na vojaškem pokopališču v Oseku oktobra 1917

Grob Hermanna Flatza septembra 2017
(foto: Martin Stuart Flatz)

fotografirati. Od začetka tega meseca sem poveljnik »Skupine stotnika Constantinovitsa«, ki od danes nosi ime »Utrbena skupina XVI. korpusa«. Prav od mojega skladišča so »štirinajsti« krenili na smrtni pohod, jaz pa nisem nič vedel. Ko bi vsaj našim ubogim mladeničem mogel stisniti roko! Če mi bo uspelo najti groba Schnebergerja in Dietisa, ju bom seveda tudi okrasil. Naj bo Bog s teboj, priporoči me svoji materi in ji povej, da bom skrbel za grob, če ji bo to kaj v tolažbo. Tvoj stari Neweklowsky.

Ko je vojna končno minila, so trije Hermannovi starejši bratje postavili v Oseku preprost nagrobnik, ki še danes obstaja. Hermannovo

junaško smrt je družina vedno ohranjala v spominu. Tako smo lahko v vseh teh letih tudi spremljali stanje majhnega pokopališča junakov: včasih je bilo oskrbovano, včasih zanemarjeno, tudi preraščeno z gosto goščavo. Hermannov grob je vendarle skoraj nepoškodovan preživel spremenljive čase, tako da se je družina ob stoletnici Hermannove smrti lahko poklonila njegovemu spominu. Toda Hermann nismo ohranili v spominu kot junaka zaradi njegovih junaških dejanj, marveč zaradi njegove junaške smrti. Šele smrt namreč naredi junaka nesmrtnega.¹⁵

Iz nemščine prevedel in napisal opombe Vinko Avsenak.

¹⁵ Avtor Martin Stuart Flatz iz Avstrije je med raziskovanjem družinskega arhiva naletel na bogato osebno korespondenco, fotografije, dnevnik in druge vojaške dokumente svojega strica, poročnika Hermanna Flatza. Zelo si je želel ogledati območje Škabrijela nad Bonetovščem, na katerem je bil Hermann smrtno ranjen, zato se je tamkaj odpravil v spremstvu Davida Erika Pipana, sedanjega predsednika Društva soška fronta 1915–1917. Ker je Martin Platz prinesel s seboj natančne podatke, sta kraj nesrečnega dogodka hitro našla, prav tako kaverno, v kateri je bilo obvezovališče, v katerem so težko ranjenega poročnika oskrbeli pred prenosom v vojaško bolnišnico v Oseku. Potem sta obiskala še Hermannov grob na oseškem vojaškem pokopališču. (op. ured.)

ANTON KAPPUS PL. PICHLSTAIN (1895–1959)

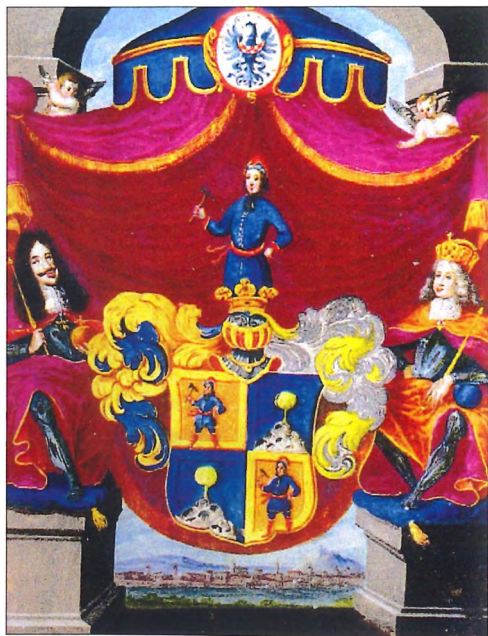
Vinko Avsenak

Rod Kapusov (Kappus) iz Kamne Gorice je v dolgih stoletjih na gospodarskem, družbenem in kulturnem področju zaznamoval zgornjesavsko dolino in tudi širši gorenjski prostor. Rudolf Andrejka¹ ga je leta 1924 označil za »brezdvomno najslavnejši in najpomembnejši v zgodovini kamnogoriškega železarstva«. Tako kot rodovi nekaterih drugih fužinarjev na Kranjskem tudi rod Kappusov verjetno izhaja iz Tirolske, toda preden so se Kappusi naselili na Kranjskem, so kot Capposi prebivali v Benečiji. Priimek Kappus je v pisnih virih prvič omenjen leta 1579, ko je bil v reformirani urbar med drugimi fužinarji v Kamni Gorici vpisan tudi Lovrenc (Laure) Kappus.

Kapusi, ki so se čez stoletja povsem poslovenili, so tudi eden od redkih fužinarskih rodov na Slovenskem, ki je dobil plemstvo. Janeza (Johanna) Kappusa, rudarskega podsodnika za Kamno Gorico, ki ga sicer omenjajo listine že v letu 1671, je namreč rimsko-nemški cesar Leopold I. Habsburški (1640–1705), prosvetljeni in vsestransko izobraženi vladar, 15. 10. 1693 povzdignil v plemiški stan s predikatom »von Pichlstein«.²

V Kamni Gorici se je rodilo nekaj znamenitih mož. Med njimi velja omeniti predvsem slikarja Matevža Langusa, pesnika in politika Lovra Tomana, pravnika in politika Lovra Pogačnika, biologa Franca Megušarja in tehnika izumitelja Franca Pretnarja. Tudi rodbina Kappus je dala nekaj znamenitih predstavnikov, zaradi katerih to ime ni bilo znano samo po Slovenskem, marveč tudi drugje po svetu. Naj jih med njimi omenimo samo nekaj.

Marko Anton Kappus, rojen 12. 4. 1657 v Kamni Gorici, je leta 1676 vstopil v jezuitski red na Dunaju in nato učil latinščino v jezuitskih kolegijih v Ljubljani, Leobnu in Zagrebu. Potem je v Gradcu in Milanu študiral teologijo in bil leta 1686 posvečen v duhovnika. Leta 1687 je odšel v Mehiko in postal misijonar med indijanskimi plemeni v pokrajini Sonora.³ Leta 1694 se je udeležil raziskovalne odprave, ki je kot prva prodrla do Kalifornijskega zaliva in raziskovala tudi južno Arizono. Odpravo je vodil jezuit Eusebio Francisco Kino iz Tirolske, ki je naposled ugotovil, da je Kalifornija polotok in ne otok, o čemer je Marko Anton kot prvi poslal poročilo v Evropo. Od leta

Grb Kappusov (levega hrani Gornjesavski muzej Jesenice, desnega Arhiv RS, SI AS 1071, Zbirka grbov in zastav, št. 90)

¹ Rudolf Andrejka pl. Livnogradski, pravnik, pisatelj, zgodovinar, propagator planinstva in turizma (1880–1948).

² Kasnejši rodovi Kappusov so imeli naziv "pl. (von) Pichelstein, tudi Pichlstein", kar lahko pripisujemo spremembam v razvoju nemškega jezika.

³ Sonora (179.355 km²) leži na skrajnem severozahodu Mehike in je druga največja mehiška pokrajina. Na zahodu jo obliva Kalifornijski zaliv, na severu pa meji na Arizono (ZDA).

Idila Kamne Gorice z družino Kappus okrog leta 1910. Anton Kappus sedi desno zgoraj z ribiško mrežico v rokah. (iz zbirke Jelene Rezar)

1715 je bil Marko Anton vodja vseh misijonov v Sonori. Leta 1708 je v Ciudadu de Mexico objavil zbirko pesmi v latinščini. Življenje svojih Indijancev, različne dogodke in tudi naravo Sonore je opisal v pismih, ki jih je pošiljal drugim misijonarjem v Mehiki ter prijateljem in sorodnikom v Evropi. Z latinsko poezijo in ohranjenimi pismi v latinščini, nemščini in španščini se Marko Anton Kappus uvršča med prve znane slovenske književne ustvarjalce v Ameriki. Umrl je 30. novembra 1717 v Arivechiju (Sonora).⁴

Njegov, že omenjeni starejši brat, oplemeniteni Janez Kappus (1640–1714), je imel fužine tudi v Kropi. Okrog leta 1663 se je poročil z Ano Katarino Mazoll iz znane kroparske fužinarske rodbine. Ženina nečakinja Ana Katarina Hofstetter se je poročila z veletrgovcem, finančnikom in mecenom Jakobom Schellom, ki je leta 1696 dobil plemiški naslov pl. Schellenburg. Sorodstvena povezava Kappusov z Marzolli je številnim kasnejšim rodovom Kappusov omogočila, da so se šolali s Schellenburgovo štipendijo.⁵

Zakoncema Kappus se je rodilo enajst otrok, ki so bili jezuiti, profesorji matematike in fizike, pravniki ... Njun najstarejši sin dr. Karel Jožef Kappus, rojen oktobra 1664 v Kamni Gorici, je imel kot doktor dvojnega prava pomembno mesto v deželnem glavarstvu in rudarskem sodstvu na Kranjskem. Leta 1712 je dobil častno in vplivno službo tajnika kranjskega deželnega glavarstva, ki jo je opravljal do smrti leta 1720. Odločilno je sooblikoval podobo javnega življenja na Kranjskem, saj je bil tudi član Dizmove bratovščine, ki je združevala priznane javne in kulturne delavce. Bil je tudi med ustanovnimi člani znamenite *Academie Operosorum* v Ljubljani. Leta 1717 je od nje ga prevzel službo rudarskega nadsodnika za Kranjsko njegov mlajši brat Fran Žiga Kappus.⁶

Več članov rodbine Kappus si je nadelo jezuitsko kuto. Ob že omenjenem Marku Antonu so bili jezuiti še Janez Andrej (1670–1713), Zaharija (1673–1751) in Maks Anton (v drugi polovici 18. stol.). Maksa Antona je cesar Karel VI. (1685–1740) zelo spoštoval, ga

⁴ Tomaž Nabergoj, mag., *Marko Kappus (1657–1717): misijonar, ki je odkrival Mehiko*, Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi, Kropa, leto IX, 2009.

⁵ Nadja Gartner Lenac, *Rodbina Kappus*, Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi, Kropa, leto IX, 2009.

⁶ Prav tam.

*V Terezijanišču na Dunaju. Anton Kappus sedi povsem spodaj kot drugi z leve strani.
(iz zbirke Jelene Rezar)*

večkrat vabil k sebi in si z njim dopisoval. Frančiškan Žiga Kappus (1702–1769) je služil kot misijonar v Afriki. Še nekaj drugih članov rodbine je bilo duhovnikov.⁷

Nekaj žensk iz rodbine Kappus je vstopilo v zakon z mošmi iz najodličnejših rodbin na Kranjskem. Dva med najpremožnejšimi mošmi Kranjske 18. stoletja, žitni trgovec Jakob Schell von Schellenburg in fužinar Michelangelo Zois sta imela ženi iz rodbine Kappus. Ivana Katarina Kappus pl. Pichelstein (1727–1798) je bila mati sedmih otrok, med katerimi je bil najstarejši Žiga Zois. Tudi mačeha Antona Tomaža Linharta je bila iz rodbine Kappus.

V osemdesetih letih 19. stoletja je posestvo v Kamni Gorici po smrti dveh bratov prevzel v gozdarski stroki izobraženi Adolf Kappus pl. Pichlstain (1853–1930),⁸ sin Jožefa Alberta Kappusa

in Elizabete iz Kroke, rojene Šuler. Po končani realki je nadaljeval šolanje na gozdarski šoli v Idriji. V zakonu s Frančiško (Franjo) Jalen, hčerjo posestnika in fužinarja Jožefa Jalna iz Kroke, se mu je rodilo pet otrok: Ljudmila (1883), Vladimir (1885), Frančiška (1887), Janez (1889) in Anton (1895), o katerem bo v tem članku beseda. Adolf Kappus se je vse življenje izobraževal v naravoslovju, predvsem v botaniki in zoologiji. Njegovemu značaju je še posebej odgovarjala ljubezen do cvetlic, ki jih je po imenu poznal bolje kot kak učenjak. Kot dolgoletni kamnogoriški župan in hkrati poštar je bil živa legenda svojega rojstnega kraja.⁹

Kappusi so bili že po izročilu strastni lovci in ribiči. O Adolfovi navezanosti na lovstvo pričajo številne objave v časopisih in revijah ter zapisi v njegovem dnevniku, v katerega je skrbno beležil vse dogodke, lovske še posebej. Strastna lovca in ljubitelja narave sta bila tudi

⁷ Saša Florjančič, *Zloženka Marko Anton Kappus*, Kulturno društvo Kamna Gorica in Muzeji radovljiške občine, Kamna Gorica, april 2007.

⁸ Adolf Kappus von Pichlstain si je leta 1905 spremenil priimek v Kappus de Pichelstein. Ta priimek so potem imeli njegovi potomci do konca prve svetovne vojne, ko so plemiški naslov ukinili, nekoliko kasneje so pa priimek še poslovenili v Kapus.

⁹ Gartner Lenac, *Rodbina Kappus*.

njegova sinova Vladimir in Anton, ki sta tudi zapustila bogato lovsko publicistično zapuščino. Adolf je imel v Kamni Gorici veliko ribogojnico žlahtnih rib, s katerimi je potem gostil številne obiskovalce svoje graščine, ki je premogla še gostilno s prenočišči, trgovino in pošto. Redno je sem na postrvi med drugimi prihajala tudi kraljeva družina Karađorđević. Njeni prihodi so bili za Kamno Gorico seveda vedno prvovrstni praznični dogodki.¹⁰

Adolf Kappus je bil gostoljuben in družaben človek. Pesnik Rudolf Baumbach in gorski pisatelj Julius Kugy sta mu bila v mladih letih dobra znanca. Prav tako kot naravoslovci so mu bili od nekdaj pri srcu tudi književniki. Tako je na svojem domu sprejemal Simona Jenka, Frana Erjavca, Frana Levca, Vladimira Levstika in mnoge druge. Umrl je 17. 3. 1930 na svojem domu v Kamni Gorici.

Kappusi so dolga stoletja prebivali v tedaj najimenojnejši stavbi v osrednjem delu vasi. Njihova graščina je bila zgrajena v poznogotškem in renesančnem slogu v 16. stoletju, današnja podoba pa izvira iz druge polovice 18. stoletja. Kappusi so jo na začetku 19. stoletja preoblikovali še z bogatim klasicističnim pročeljem, ki so mu dodali štukturne reliefe z mitološkimi prizori. Zadnja leta pred drugo svetovno vojno je skušal Vladimir Kappus propadajočo graščino, v kateri je živel z ženo Olgo, obnoviti in si je v ta namen tudi izposojal denar od brata Antona, ki je služil v Makedoniji. Po pričevanjih je Vladimirja oktobra 1943 na Jelovici likvidiral pripadnik partizanske vojske. Po vojni je bila graščina tako kot druge posesti rodbine Kappus podržavljena, njena oprema pa postopoma odtujena.

Anton Kappus pl. Pichlstain, najmlajši otrok Adolfa in Frančiške, rojene Jalen, se je rodil v kamnogoriški graščini 2. 6. 1895. Rojenice so mu položile v zibelko več darov, med njimi plemenitost, pravičnost

ter ljubezen do domovine in narave. Po osnovnem šolanju v Kamni Gorici se je vpisal na znano dunajsko gimnazijo Terezijanišče,¹¹ v kateri si je pridobil bogato znanje. Med jeziki je bila v šolskem učnem programu poleg nemščine in francoščine tudi slovenščina, ki jo je poučeval profesor dr. Fran Vidic,¹² obvezni predmeti pa so bili tudi sabljanje, jahanje in plavanje. Proforski zbor so sestavljali izbrani in priznani predavatelji, saj je šola slovela po kakovosti, resnosti in redu. Poleg že omenjenega Vidica sta bila med slovenskimi profesorji še Janez Gaber (francoščina) in dr. Franc Jesenko (biologija),¹³ vzgojitelj v internatu je pa bil dr. Janez Andolšek.

Anton na Dunaju ni bil osamljen, saj sta ga redno obiskovala predvsem Francelj Kappus¹⁴ in brat Žan oziroma Janez (1889–1923), kasnejši direktor Jadranske banke v Kranju, ki se je takrat tudi šolal na Dunaju. Anton je ob prostem času pogosto obiskoval rojaka, generalmajorja Jožo Tomšeta¹⁵ iz Poljšice pri Podnartu, ki je bil znan zaščitnik, mentor in mecen slovenskih študentov na Dunaju. Njuni družini sta bili v prijateljskih odnosih. Joža Tomše je bil mlademu Antonu v oporo in ga vodil. Skupaj sta igrala tudi bridge. Toda Anton se v izrazito nemškem dunajskem okolju ni dobro počutil, kar se nazorno zrcali v dveh drobnih dnevniških beležkah, ki se nanašata na njegovi zadnji gimnazijski leti (1913–1915). Očitno je od očeta nasledil navado pisanja dnevnikov in prava sreča je, da sta se beležki ohranili,¹⁶ saj se ju drži dragocena patina preteklosti in sta zanimivi pričevalki o prvem letu prve svetovne vojne. Vanju ni skrbno in redno beležil samo dnevnikovih vremenskih razmer, vsakodnevnih opravkov, nalog, učenja in šolskih dogodkov, marveč tudi svoja razmišljanja o bivanju in razmerah na Dunaju. V tujem okolju, ki se je do njega vedlo podcenjevalno in poniževalno, se je s pisano besedo zatekal k mislim in upanju na odrešitev domovine. Njegovi zapisi so polni panslavističnih čustev in hrepenenj ter napovedi, da se bo

¹⁰ Kaja Beton, *Spomin na Kapuse*, Vigenjic, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi, Kropa, leto IX, 2009.

¹¹ Terezijanišče je leta 1746 ustanovila cesarica Marija Terezija in ga zaupala redu jezuitov, vendar leta 1773 je njen sin, cesar Jožef II., red ukinil in so Terezijanišče zaprli. Cesar Franc II. ga je leta 1797, po več kot 20 letih, ponovno odprl pod vodstvom reda piaristov.

¹² Fran Vidic (1872–1944), slavist, literarni zgodovinar, mecen Ivana Cankarja. Na Dunaju študiral slavistiko, klasično filologijo in zgodovino, kasneje pa še pravo. 31. januarja 1944 so ga Nemci ustrelili kot talca.

¹³ Fran (Franc) Jesenko (1875–1932), genetik, biolog in botanik. Leta 1909 je delal na rastlinogojski postaji visoke šole za agrikulturno na Dunaju, do leta 1912 pa je bil asistent na dunajski visoki šoli za kmetijstvo, kjer je zaslovel s križanjem rži in pšenice.

¹⁴ Franc Kappus (1890–1976) iz Kamne Gorice je na Dunaju študiral biologijo in kasneje dolga leta poučeval na klasični in Šubičevi gimnaziji v Ljubljani. V prvi svetovni vojni je kot rezervni poročnik služil v ljubljanskem 17. pehotnem polku na ruski, soški in južnotirolski fronti.

¹⁵ Joža (Jožef) Tomše pl. Savskidol (1850–1937), fizik, matematik, podmaršal. Leta 1913 so ga upokojili kot topniškega generalmajorja avstro-ogrške vojske, toda ga po izbruhu prve svetovne vojne ponovno aktivirali. Avgusta 1916 je bil povišan v titularnega podmaršala in je bil do konca vojne predsednik tehničnega vojnega komiteja na Dunaju. Znan je kot sokonstruktor znamenitega Škodinega možnarja kalibra 30,5 cm.

¹⁶ Beležki Antona Kapusa skrbno hrani hči Jelena (Lenčka) Rezar, ki je avtorju tega članka prijazno dala na razpolago tudi številne druge dokumente in slike iz očetove zapuščine.

domovina некоč rešila stoletnih okovov in nemškega jarma. Veliko in redno je bral dela slovanskih pisateljev, Sienkiewicza, Tolstoja in drugih, med slovenskimi je cenil Stritarja in Kersnika. Toda Antonova izrazita protinemška nastrojenost vendarle preseneča, kljub temu da je bila v tistem obdobju med slovenskimi intelektualci na splošno dokaj razširjena in se je po sarajevskem atentatu in začetku vojne še stopnjevala. Anton je vojno napoved Srbiji obsojal in jo imel za napako, ki da se bo monarhiji maščevala. Po drugi strani pa je prav zaradi nje slutil na obzorju svetlo zarjo, ki je napovedovala boljše čase in odrešitev domovine. Verjetno se zaradi mladosti ni niti zavedal – ob izbruhu vojne je bil star 19 let – da bi ga lahko njegovi zapisi drago stali. Tudi z opisovanjem vodstva šole in nekaterih profesorjev se je izpostavljaval nevarnostim političnega preganjanja in ožigosanja za slabega, protidržavnega elementa.

Anton piše pretežno v nemščini, predvsem kadar razglablja o razmišljujočih, svetovnonazorskih vsebinah in o vojni, protestne opazke in razna negotovanja pa zapisuje bolj v slovenščini ter se v njej domoljubno obrača na domovino, ljubljeno Kranjsko, in na svoje domače, ki jih ima nenehno v mislih. Predvsem materi naklanja najtoplejše besede pozornosti in ljubezni. Tudi kadar piše v nemščini, pogosto med vrstice vriva domoljubne vzklike: »Ljuba naša, lepa naša domovina!« Piše s tintnim svinčnikom, z drobnopisavo. Pero suče v obeh jezikih spretno in lahkotno, saj ju je očitno odlično znal. Toda njegove vrstice preveva tudi nežna ljubezen do Tince Jalen iz Kroke. Tudi kadar obravnava resne, težke teme, ne pozabi skoraj na vsaki strani vnesti med vrstice: »Moja ljuba, draga Tinca!« V slovenščini in nemščini ji posveča pesmi, iz katerih kipi mladostna ljubezen. Toda na koncu je moral na kraljico svojega srca pozabiti, kajti bila je njegova prava sestrična.

Prvi dnevniček za šolsko leto 1913–1914 se začenja z Levstikovo hvalno pesmijo Črnogorcem in z nekaj pesmimi Tinci Jalen. Za 28. 6. 1914 na kratko zapiše: *V Sarajevu je nadvojvoda Franca Ferdinanda in nadvojvodinjo Zofijo Hohenberg umoril neki Srb.* V torek, 30. 6. 1914, še zapiše, da »bosta nadvojvoda in nadvojvodinja v četrtek prispela na Dunaj«, a v četrtek, 2. 7. 1914, že poroča o dunajskih demonstracijah proti Srbom: *Splošne demonstracije proti*

Srbom, dogodek visoke avstrijske kulture. 27. 7. 1914 omeni, da so v Radovljici že vojaki (17. pehotni polk), 26. 9. pa z zadovoljstvom ugotavlja, da so Rusi zavzeli že dve tretjini Galicije in vso Bukovino, ter vzklikne: *Živio! Hej Slovani, naša moč junaška naj ostane. Lepa naša domovina! Ljuba, ljuba Tinca!*

Zanimivo je, da si je mladi Anton želel vpoklica v vojsko. Še posebej po tem, ko je imel na gimnaziji neke težave in ga je ravnatelj grdo okregal. Nameraval se je prijaviti kot enoletni prostovoljec.¹⁷ 28. 9. je izrazil upanje, da bodo kmalu vpoklicali tudi letnik 1895. 1. oktobra spet zapiše: *Upam, da kmalu odrinem. Zmaga oboroženim Slovanom!* Njegovo protinemško razpoloženje je še najbolj opazno v naslednjih zapisih. 23. 9. 1914: *Ljubši srbski hlapec kot nemški grof;* 7. 10. 1914: *O, da bi bil le doma in ne tukaj med Nemci! Draga, ljuba mama!;* 8. 10. 1914: *Skoro gotovo bom moral iti iz Theresianuma, tako ali tako, ker Nemeč je pač hudič, renegat pa še večji. Revež Slovenec, ki moraš med nemškimi psi tuliti. Lepa naša domovina!;* 14. 10. 1914: *Vsepovsod boj med Slovani in Germani. Smrt Germanom!*

Toda ko se je začelo leto 1915, se je Kranjcev že polaščal strah pred vojno z Italijo. Anton že 16. 1. 1915 v dnevniček zapiše: *Od mame sem dobil pismo, ki pravi, da se morebiti ne bova nič več videla; na Kranjskem se namreč posebno za Laha boje, da bo prišel, govore, da bo Lah začel že februarja.*

Anton omenja, da mu je profesor Vidic dejal, da »bo nabor za letnike 95 in 96, to je za tiste, ki bodo v letu 1915 stari 20 oziroma 19 let«. In tako se je v resnici tudi zgodilo. 2. 2. 1915 že poroča, da je prejel od očeta potrebne dokumente za nabor kot enoletni prostovoljec in za sprejem v šolo za rezervne častnike. 8. 2. se je v dunajski pehotni kadetnici zanj že začela »inteligentna preizkušnja«, ki jo je dobro opravil. Generalmajor Tomše mu je sporočil, da je zanj že preskrbel mesto v 9. polku poljskega topništva v Celovcu.

Pod 11. 2. 1915 je zapisal, da je bil opoldne na okrožnem nabornem poveljstvu, kjer so ga spoznali sposobnega za vojaško službo. Popoldne si je potem šel pomerit uniformo. 15. 2. se je že javil na

¹⁷ Vojaški obvezniki, ki so končali srednjo šolo, so lahko kot enoletni prostovoljci (*Einjährig-Freiwilligen*) po ustreznem šolanju, usposabljanju in opravljenem izpitu postali kandidati za rezervnega častnika. Sicer triletni vojaški rok so služili samo eno leto, morali pa so sami nositi stroške za uniformo in ostalo osebno opremo.

poveljstvu 9. polka poljskega topništva v Celovcu. V tem obdobju je začel pisati vojni dnevnik,¹⁸ v katerega je potem s premori vpisoval svoje vojne doživljanje vse do konca marca 1918. *14. svečana sem se bil odpeljal v Celovec z brzovlakom južne železnice preko Maribora. Torej bil sem v prostovoljski šoli v Celovcu, St. Peterskaserner.*

Anton je s kritičnim očesom presojal dogajanja v vojaških vrstah in zato so v dnevniku znašli tudi opisi neljubih dogodkov. *Pri vходу v kuhinjo je stal četovodja, zarobljen kmet z bičem v roki, vpil nad prostovoljci in videlo se mu je na obrazu, kako se mu prilega imeti pod seboj mlade fantiče, profesorje in uradnike itd. in jim dati občutiti njegovo moč. Biča ni imel v rokah za lepše, včasih ga je uporabil in udaril v lačno druhal.*

26. 2. 1915 so se urili v streljanju s puško in Anton se je dobro izkazal, saj je imel s streljanjem že dobršne izkušnje kot lovec. 15. 4. so imeli še strelske topniške vaje pri Šentjuriju ob Dolgem jezeru pri Celovcu, potem pa so se 13. 5. z vlakom odpravili v Winzendorf pri Dunajskem Novem mestu, kjer so nadaljevali pouk v tamkajšnji šoli.

V tej vasi ga je dosegla vest o vstopu Italije v vojno. 23. 5. 1915, na binkoštno nedeljo, je v dnevnik zapisal: *V Italiji je veliko navdušenje za vojsko. Skoro gotovo bo danes ali jutri vojska napovedana. Oh, kako bi bil rad doma, toda ni za pomagat! To so hudiči, toda bodo že dobili. Kateri so to, naj si vsak sam misli. Lepa Kranjska, kako boš postala revna, toda zlati časi bodo tebi napočili, ko boš prosta jarma hudičevega in ne.š.e.a.¹⁹ Naslednji dan, 24. 5., na kratko za beleži: *Danes sem bral v Morgen napoved vojske Italije nam. Alea iacta est! Kasneje pa še pripiše: Moji kolegi so se hudovali nad Italijanom, ker je prelomil besedo in ga grdili na vse mogoče načine. Jaz sem si kupoval Werkszeitung in čital napade na Doberdob, Bovec itd. in si ta svoje mislil. Skrbelo me je edino, kaj bo z mojo preljubo Kranjsko ...**

19. 6. so prostovoljce premestili v nekdanjo Sieglovo tovarno lokomotiv v Dunajskem Novem mestu, v kateri so sedaj proizvajali

granate in šrapnele. V tem obdobju so Antona dodelili k 6. poljskemu topniškemu polku. Napredoval je v rezervnega kadeta desetnika, a si tudi prislužil osemdnevni zapor, ker je med poukom pod klojpo bral knjigo. 1. 9. 1915 je v Dunajskem Novem mestu s prav dobrim uspehom opravil častniški izpit. Vse težje mu je bilo med Nemci in želel si je premestitev v drugo enoto. Verjetno so ga tudi zaradi tega 21. 9. 1915 kot kadeta aspiranta dodelili k 4. bosansko-hercegovski pehotnemu polku v Györu na Madžarskem.²⁰

S tem je na žalost Antona Kappusa v dnevniku »zmanjkalo« za celo leto, toda po zaslugi dokumentov dunajskega Vojnega arhiva,²¹ lahko vsaj delno prepoznamo njegovo nadaljnjo vojno pot. Njegov nadrejeni častnik v polku je bil polkovnik Ludwig Fuchs. 15. 11. je Anton napredoval v kadeta in bil dodeljen XVII. pohodnemu bataljonu. 21. 11. je odšel iz Györa na šolanje v Logatec, 29. 11. pa so ga poslali na strojnični tečaj v Cerknico. Od 29. 12. 1915 do 24. 1. 1916 si je v garnizijski bolnišnici v Ljubljani zdravil obolelo slepo črevo in potrebušnico, potem pa v zdravilišču v Rogaški Slatini zdravljenje nadaljeval do 6. 3. 1916, ko so ga dodelili k strojničnemu oddelku 4. bosansko-hercegovega polka v Györu. 1. 5. 1916 je tam postal poveljnik strojničnega voda in so ga spet poslali na strojnični tečaj, tokrat v Györu. 31. 5. je odšel v Bruck na Litvi, mesto okrog 35 km jugovzhodno od Dunaja, v katerem je bilo veliko vojaško vadbena središča, predvsem v Kiralyhidi, južnem predmestju, ki je spadalo pod Ogrsko. Toda v Brucku je bilo tudi veliko begunsko taborišče. Po dnevniku sodeč ga je Anton redno obiskoval in se družil z begunci in begunkami iz Zgornjega Posočja, med katerimi je bila tudi mlada učiteljica Olga Uršič iz Libušenj pri Kobaridu, ki je v taborišču tudi poučevala in jo Anton v dnevniku pogosto omenja.

Anton se je mostarskemu polku na bovškem bojišču, kjer je bil ta že od marca 1916, pridružil 7. 6. 1916, kar je razvidno iz predloga za odlikovanje v Vojnem arhivu na Dunaju.²² Za junaško dejanje na Rombonu dne 16. 9. 1916, v 7. soški bitki, si je namreč prislužil malo srebrno medaljo za hrabrost. Tega dne se je že ob 6. uri zjutraj na bosansko-hercegove brailice odprl pekel, kajti italijanski topovi in minometi

¹⁸ Prepis dnevnika je avtor članka pred leti prejel od mag. Tomaža Budkoviča, izvirnik pa letos od Marka Kapusa, Antonovega vnuka.

¹⁹ Nemškega (prikrito z okrajševanjem).

²⁰ 4. bosansko-hercegovski pehotni polk (BH4) je imel naborno okrožje v Mostarju, poveljstvo pa v Trstu, kjer so bili do leta 1914 tudi nameščeni 1., 2. in 4. bataljon, a 3. bataljon v Mostarju. V Györu je bil velik tabor za vojaško urjenje.

²¹ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien (ÖSTA KA), *Verwendung im Kriege*, karton 1301.

²² ÖSTA KA, *Belohnungsakten des Weltkrieges 1914–1918. Mannschaftsbelohnungsanträge (MBA)*, Nr. 688.318, Karton 636.

Poveljnik 93. pehotne divizije, generalmajor Leo Grenier von Madonna del Mare, podeljuje odlikovanja v vasi Soča (arhiv Narodne knjižnice Dunaj)

najtežjih kalibrov so jih v dvehurnem obstreljevanju zasuli z izstrelki iz Žage, Plužen, s planine Jama in z Nevejskega sedla. Branilci so se pred bobnečim ognjem zatekli v zaklonišča, a na frontni črti so ostali po štirje moške iz vsakega voda, ki so med silovitim obstreljevanjem in v slabi vidljivosti napeto prežali na premike italijanskih alpskih enot.²³ Med njimi je na strmem pobočju pod Mirtvaško glavo vztrajal tudi poveljnik II. strojničnega oddelka, rezervni kadet Anton Kappus. V predlog za odlikovanje je predlagatelj, stotnik Wilhelm Wraschtill, poveljnik II. bataljona, zapisal naslednjo utemeljitev:

16. septembra 1916 je med bitko, v kateri je nasprotnik po silovitem bobnečem ognju napadel položaje v gozdiču Čukla,²⁴ pokazal največjo hladnokrvnost in hrabrost tistega dneva. V najtežjem ognju je na prostem vztrajal na opazovališču in po njegovi zaslugi je bilo mogoče približevanje sovražnika pravočasno opaziti. S strojnico je odprl ogenj in napad krvavo odbil. Poleg tega je sovražniku preprečil še odnos strojnice.

Stotnik Wraschtill je za to dejanje predlagal veliko srebrno medaljo, s čimer so se strinjali poveljnik polka, podpolkovnik Leo Kuhynka, poveljnik 26. gorske brigade, generalmajor Alexander Zhuber von Okróg in poveljnik 93. pehotne divizije, generalmajor Leo Grenier von Madonna del Mare. Toda podmaršal Karl Scotti, poveljnik 10. armade, je presodil, da Antonu za to dejanje pripada le mala srebrna medalja za hrabrost, ki mu je bila potem uradno odobrena 3. 11. 1916. O podelitvi je dne 5. 3. 1917 poročal tudi časopis *Slovenec*. Sicer je poveljujoči častnik, polkovnik Ludwig Fuchs za Antona zapisal, da je »precej trdnega značaja, dobrih vojaških spodobnosti in primerne pregleda ter da na podrejene dobro vpliva.«²⁵

Kot že omenjeno je Anton prenehal s pisanjem dnevnika septembra 1915, a je potem »oživel« septembra 1917 v Brucku. Še pred tem je 9. 3. 1917 napredoval v rezervnega poročnika,²⁶ o čemer je poročal tudi časopis *Slovenec*. V dnevniku izvemo, da so mu 11. 9. 1917 sporočili novico, da so ga dodelili k celjskemu 87. pehotnemu polku

²³ *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918, Das Kriegsjahr 1916, Zweiter Teil*, str. 702.

²⁴ Gozdič pod Mirtvaško glavo (Totenkuppe) na pobočju Rombona, med vojno imenovan tudi Čukla-Wäldchen (nem.).

²⁵ ÖSTA KA, *Vormerkblatt für die Qualifikationsbeschreibung*, Karton 1301.

²⁶ Prav tam.

in da bo moral nemudoma nazaj na fronto. Antonu ni bilo vseeno, saj mu je bilo dobro znano, da je ta polk utrpel hude izgube med 11. soško bitko na Svetem Gabrijelu (danes Škabrijel, 646 m) nad Solkanom. S težkim srcem se je poslovil od tovarišev, še posebej od ljubljene Olge, ki ji potem v dnevniku namenja nežne, ljubeče besede. Spotoma se je za nekaj dni ustavil doma v Kamni Gorici in tudi ta čas izkoristil za lov, potem pa se z vlakom napotil proti soški fronti. V Postojni je naključno srečal svaka, nadporočnika Adalberta Pučnika, proviantnega častnika v II. bataljonu 87. polka, s katerim se je potem z avtomobilom odpeljal v Lokavec pri Ajdovščini, kjer se je javil podpolkovniku Lunzerju, poveljniku 87. pehotnega polka. 28. septembra se je njegova enota preko Predmeje povzpela v Trnovski gozd, kjer je bil Anton 1. oktobra 1917 imenovan za poveljnika voda pehotnih topičev v I. bataljonu.²⁷ Poveljnik bataljona je bil stotnik Probst. Med pripravami na soško bitko je zaradi bolezni nadporočnika Lista v Čepovanski dolini postal poveljnik še voda pehotnih topičev v II. bataljonu. 18. 10. 1917 je prejel Karlov križec.²⁸ V dnevniku večkrat omenja praporščaka Karla Sovreta, sicer učitelja, ki je na fronti pisal za častnike ljubezenska pisma in s katerim sta si delila prebivališče. Sovre je pa o njunem sobivanju v svoj dnevnik zapisal:

Ker je moja koliba izmed vseh najboljša, gostuje pri meni poročnik Kappus, gorenjska slovenska korenina. Stanarino je plačal vnaprej, ki sva jo takoj zapila. Razumeva se dobro in dobro je, da človek ni sam, da si z resnimi, smešnimi, političnimi, bedastimi in pametnimi razgovori preganja žalostne misli, ki so v stanju napasti človeško dušo v sedemindvajsetem mesecu te grde vojske. Z zanimanjem čitava Sl. Narod in Arbeiterwille ter zasledujeva politične dogodke, zadevajoče nas Slovence. Marsikatera bridka (nedovoljena) beseda pade na račun onih gospodov, ki razpolagajo z našimi močmi, in nas v zahvalo, da jih vlečemo neprestano iz dr ..., zasmehujejo, misleč, da jih ne razumemo. Ker smo rešili armado (v prvi vrsti naš polk, kar sami priznajo) v 11. ofenzivi velikanske polomije, naklonili so nam brihtni rdečehlačneži častno nalogo za dvanajsto. Stali in jurišali bomo v prvi vrsti, da nam bo dana po previdnosti visokih glav prilika okrasiti še sveže grobove padlih tovarišev z novimi lovorikami. Zelo hvaležni smo gospodom za to očetovsko naklonjenost ...

Poročnik Anton Kappus, birmanski boter nečaku Tončku Pleničarju iz Kroke (iz zbirke Jelene Rezar)

21. oktobra se je polk v močnem dežju odpravil proti severu, proti Sveti Luciji (danes Most na Soči) in se najprej utaboril na Čepovanskih vratih, medtem ko je bilo poveljstvo 57. divizije, v katero je polk spadal, v Grudnici. Anton je bil še vedno brez topov, zato je bil bolj odgovoren za pratež. Preselil se je v velik šotor nadporočnika Pučnika.

23. oktobra je na Čepovanskih vratih zapisal: *Polk je marširal naprej in gre jutri proti sovražniku pri Sv. Luciji. Torej po mojih mislih počnejo jutri grozni ofenzivski boji. Mrtvih bo dosti. Meso je tudi konjsko že včasih dobro, to sem danes zvedel. Na enem prostoru*

²⁷ Anton Kappus je na tem mestu zamenjal praporščaka Ančeta Mayerja iz Šoštanja, ki je 28. avgusta 1917, v 11. soški bitki, padel v Veliki topniški kaverni na Svetem Gabrijelu.

²⁸ To odlikovanje je uvedel cesar Karel I. in so ga podeljevali vsem pripadnikom avstro-ogrske vojske, ki so bili vsaj 12 tednov na fronti in se udeležili vsaj ene bitke. Prejeli so ga tudi ranjeni vojaki, ne glede na izpolnjene pogoje.

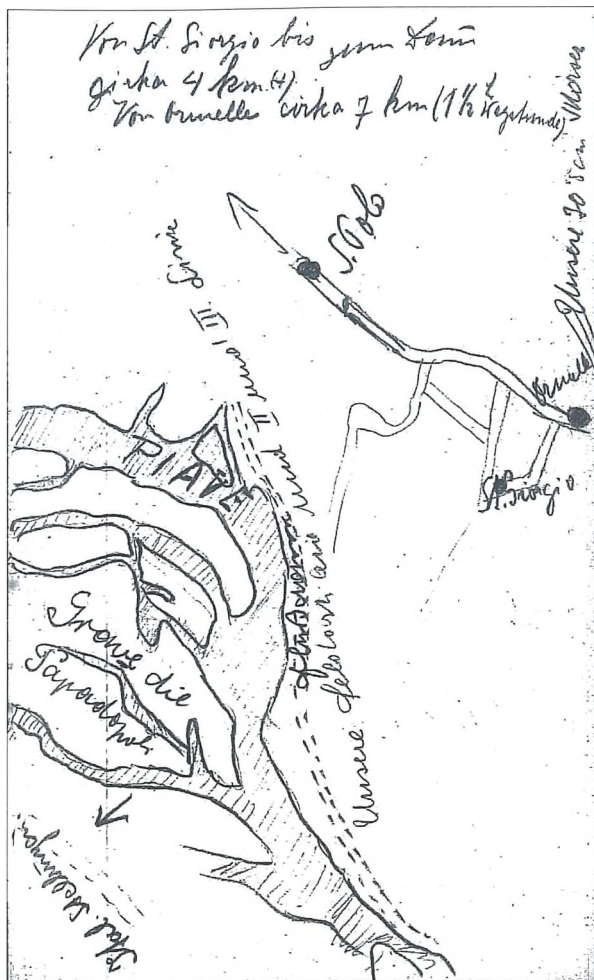
sem videl danes 16 mrtvih konj od enega municionskega parka. Revne živali, ko nimajo ničesar za jesti.

24. oktobra, na dan začetka 12. soške bitke, je s tovarišem odjezdil na ogled ceste proti Sveti Luciji. Cesta je bila v Erjavcu čisto zasejena in se ni dalo nikamor. Avtomobili, konji, nosilci itd. Cesta do Sv. Lucije je zaznamovana od mrtvih konj. Srečala sva tudi nemške strojne puške in mnogo drugega vojaštva. Zjutraj ob 7^h so nas prebudili močni poki od 30,5 cm,²⁹ ki so streljali do 10^h dopoldne, potem pa umolknili. Tudi pri Sv. Luciji so pokali poljski topovi, ko sva jahala po cesti. Prišla sva oba premočena nazaj.

26. oktobra, tretjega dne 12. soške bitke, je ob mesečini spet mislil na Olgo, ji napisal pesmico, v dnevnik pa zapisal: Lepi spomini. Jahal sem proti Luciji, bilo je lepo, krasen dan. Ko bi bila Ti pri nas! Sprehajal sem se v luninem svitu, mislil na tebe. Zakaj te ni, zakaj moram biti oddaljen? Krasna, zavedna, vročekrvna Primorka. Lahko noč!

27. 10. se je Anton s pratežem odpravil proti Sveti Luciji, potem pa preko Sel, Dobljarja, Avč, Ročinja, Kanala, Plav in Goriških brd 30. 10. prispel v Bračan (Brazzano) pri Krminu. Moral je loviti polk, ki je medtem že dosegel Timent in prodiral naprej. Ker še vedno ni prejel svojih pehotnih topičev, so ga začasno imenovali za častnika za rekvizicijo.³⁰ Zjutraj ob 7^h vstanem, vzamem patroljo in hajd k ljudem. Krave, moka, prašiči, oves, sol, kava, sladkor, vse je dobro. Jokajo, prosijo, nič ne pomaga. Dati mora, dobi listek in vse gre v provianturo našega polka. Ne vem, zakaj so ravno mene izbrali za to delo. Hudo mi je, ali ni za pomagati.

Preko furlanskih krajev in mest, Pantiacco, Codroipo, Orcenico, Fiume, Rivarotta, so 10. novembra dosegli reko Livenzo, naslednji dan pa Oderzo, mesto v Benečiji, ki je okrog 10 km oddaljeno od reke Piave. Antonova enota se je 11. 11. nastanila v dvorcu Villa Galvagna³¹ v vasi Colfrancui pri Oderzu. Anton 18. 11. v dnevnik zapiše, da je I. bataljon v prvi bojni črti ob Piavi in da ima nalogo, da se prebije preko reke. V hudih bojih tistega dne je imel velike izgube. Polkovni položaji so bili na Grave di Papadopoli,

Skica položajev celjskega 87. pehotnega polka na otoku Grave di Papadopoli na Piavi (skico vrisal Anton Kappus v svoj dnevnik, ki ga hrani vnuk Marko Kapus.)

velikem otoku na Piavi, na katerega je bil sicer z obrežja že speljan pontonski most, toda preko druge, širše struge ga je bilo treba še zgraditi. 27. 11. je Anton v Oderzu končno prevzel pehotne topove in popolnil svojo enoto. V Colfrancui in v bližnjih krajih, Ormelle in San Giorgio, ki so jih sicer dosegali izstrelki italijanskih topov, je potem ostal v rezervi vse do 7. 1. 1918, ko je odšel na tritedenski dopust.

²⁹ Težki možnar Škoda kalibra 30,5 cm.

³⁰ Odvzem hrane in opreme civilnemu prebivalstvu za vojaške potrebe.

³¹ V podeželskem beneškem dvorcu barona Francesca Galvagne se je nastanilo poveljstvo 87. pehotnega polka in 18. pehotne brigade. Na povabilo baronice Tatjane Galvagne (Galicin) je bila leta 1893 v njem gostja srbska kraljica Natalija Obrenović. V 2. svetovni vojni je bila v dvorcu nemška vojaška bolnišnica.

Polkovni poveljnik je bil v tem času podpolkovnik Franz Graf, Anton pa omenja tudi stotnika Heinricha Seščika, poveljnika II. bataljona.

20. 11. 1917 je v Villi Galvagni v dnevnik prepisal pismo, ki ga je sicer 18. 10. v Trnovskem gozdu napisal ljubljeni Olgi. V njem med drugim opisuje vojaško življenje in se sanjavo spominja Brucka: ... *Spet pride čas, ko zapustim družbo, uležem se na svoje blazine iz maha in sanjam, sanjam z odprtimi očmi o Brucku. Ura je pet, pustim delo, mojo ozko sobico in pohitim v begunsko taborišče, v prijateljsko družbo. Stritar sedi pri klavirju in zasvira Trubadurja, Prodano nevesto ... Plešemo in imam priložnost plesati z vami ... Naj ležim ali stojim, ne gre mi melodija iz glave. Pišem in sanjam. Kaps?! Kdaj greš pa na dopust? Zbudim se, pred menoj gola resnica, otožnost, dolgi čas. Vprašal me je Sovre, moj sstanujoči prijatelj.*

Po vrnitvi z dopusta v Kamni Gorici, med katerim se je v glavnem predajal lovu, je bil najprej v rezervi v Oderzu in Ormellah. potem pa je s svojimi topiči čas od 27. 2. do 4. 3. 1918 prebil s III. bataljonom pod poveljstvom majorja Arturja Reisa v prvi bojni črti na obrežju Piave. Verjetno je prav tam, v tamkajšnjem zamočvirjenem svetu zbolel za malarijo, ki jo omenja tudi njegova hči Lenčka. Od 5. 3. do 14. 4. 1918 je bila njegova enota pod poveljstvom stotnika Philippa Duschka, poveljnika II. bataljona, na počitku v Cordignanu³² in bližnjem San Roccu. V tem času se je Anton udeleževal tečaja novih ročnih strojnih pušk. 18. 3. je ves polk v mestu Sacile prisostvoval paradi pred cesarjem Karlom in nadvojvodo Jožefom. 20. 3. Anton v dnevniku napoveduje odhod na Monte Tomba,³³ kamor je na ogled že odšlo vse poveljstvo polka. Njegovi osebni vojaški dokumenti potem samo še navajajo, da je bil do 20. 4. »na delu« v vili Bellavitis³⁴ in da je 4. 5. 1918 odšel na študijski dopust. Po vsej verjetnosti je bil ta namenjen dokončanju gimnazije, saj je Anton zadnje šolsko leto moral zaradi vpoklica v vojsko prekiniti. Vojna je bila torej zanj končana. Njegov dnevnik se končuje s 23. 3. 1918.

Za čas od 17. 1. do 20. 4. 1918 je stotnik Duschek, zapisal, da je Anton »vedrega, še ne trdnega značaja, slovenskega porekla, da ni primeren za vodenje višjih bojnih enot in za poveljevanje častnikom, toda da je dober poveljnik skupine pehotnih topov in strog, zahteven do

Porušeni zvonik cerkve v Ormellah v novembru 1917 (iz zapuščine Antona Kappusa)

podrejenih«. Oceno je sicer podpisal tudi začasni poveljnik polka, podpolkovnik Gottfried Kern, ki pa je še dodal, da Antona premalo pozna.

Po pričevanju hčere Lenčke je bil Anton leta 1919 Maistrov borec, verjetno na gorenjskem delu koroške fronte. Znano je namreč, da je bil poveljnik čete na tem odseku njegov starejši brat, poročnik Vladimir Kappus. Potrditev udeležbe obeh bratov v bojih za severno mejo najdemo tudi v nekrologu njenemu očetu Adolfu Kappusu, ki sta ga leta 1930 objavila *Jutro* in *Lovec*. V njem je zapisano, da je leta 1919 Vladimir prišel na koroško fronto, tam našel mlajšega brata Antona in ga pobaral: »O, ti tudi tukaj?« Anton pa mu je odgovoril: »Da, oče me je poslal semkaj in mi dejal: Ali ne veš, kje so drugi?«

³² Mesto okrog 20 km zahodno od Pordenona.

³³ Monte Tomba (868 m), hrib okrog 35 km jugozahodno od Belluna.

³⁴ Počitniška, podeželska vila furlanskih grofov Bellavitis pri vasi Sarone, okrog 15 km severozahodno od Pordenona. V njej je bilo po vsej verjetnosti poveljstvo II. bataljona 87. pehotnega polka.

*Družina Kappus v Kamni Gorici. Anton Kappus stoji na sredini s cigareto v ustih.
(iz zbirke Jelene Rezar)*

Po vojni je Anton Kappus dve leti študiral pravo na vseučilišču v Zagrebu. Iz zapisnika Deželne vlade za Slovenijo z dne 7. 7. 1920 izvemo, da je bil kot »absolvirani pravnik« sprejet v službo pri poverjeništvu za notranje zadeve, in sicer kot pripravnik na okrajnem glavarstvu v Kočevju. V tem obdobju si je poslovenil priimek v Kappus. Leta 1922 je opravil izpit iz političnopravnega poslovanja in bil imenovan za okrajnega komisarja v Kočevju, toda že leta 1923 je v Bosni vstopil v vojsko Kraljevine SHS. Ker je ta za potrebe varovanja mej potrebovala pse šarplanince, ga je poslala na nakupe v Makedonijo. Makedonska pokrajina je Antona prevzela in zaprosil je za premestitev. Na začetku julija 1923 so ga kot sodnega kapetana 2. razreda premestili v Skopje, avgusta 1924 pa v štab Vardarske divizije v Štipu, kjer je spoznal Magdaleno (Magdo) Hadži Pecovo, dekle iz pravoslavne trgovske družine, rojeno 16. 9. 1902. Njeni starši so se ukvarjali z vinarstvom ter gojenjem bombaža in opija za farmacevtsko industrijo, mati tudi s sviloprejštvom ter s tkanjem svilenih in bombažnih tkanin. Anton in Magda sta se poročila 25. 1. 1925 in istega leta se jima je rodil sin Boris, leta 1927, prav tako v Štipu, sin Igor in leta 1932 v Skopju hči Jelena. Leta 1926 je bil Anton imenovan za kapetana 1. razreda. Jeseni istega leta se je na

lovu ob reki Bregalnici okužil z malarijo in zato po nasvetu zdravnika z družino prišel na nekajmesečni dopust v Kamno Gorico. Bolehal je še po vrnitvi v Štip, kar je verjetno botrovalo k ponovni premestitvi v Skopje. Leta 1929 je prejel zlato svetinjo za vestno službovanje. V Skopju je do pomladi 1930 služboval na vojaškem sodišču, potem pa se marca 1930 preselil v Kačanik. Leta 1930 je dal odpoved na vojaško službo in od leta 1932 delal v Skopju kot banski svetnik, potem pa od leta 1937 kot okrajni glavar (»sreski načelnik«) v Strugi ob Ohridskem jezeru in od decembra 1939 v Rostuši.

Anton Kappus je bil v Makedoniji spoštovana oseba. Ob političnopravnem delovanju je aktivno sodeloval v organizaciji in napredku lovstva v Makedoniji ter med domače lovce prenašal lovsko etiko in kulturo.

Ko so 6. aprila 1941 Nemci napadli Jugoslavijo, je bil mobiliziran in na cvetno nedeljo doživel bombardiranje Skopja in tamkajšnjega letališča. Iz nemškega ujetništva v Bitoli mu je uspelo predvsem zaradi znanja nemščine in poznanstev rešiti poleg sebe še soujetnika Alojzija Turka, pomočnika skopsko-prizrenskega škofa Janeza Frančiška Gnidovca. Medtem se je žena z otroki po bolgarski zasedbi zatekla v

Družina Antona Kapusa pred samostanom sv. Pantelejmona v makedonski vasi Gorno Nerezi. V sredini stoji lovski prijatelj Jordan (iz arhiva Kovaškega muzeja Kropa)

samostan sv. Pantelejmona v vasi Gorno Nerezi, potem pa je vsa družina po mučnem desetdnevnem potovanju prispela v Kamno Gorico. Pol leta je prebivala v Kapusovi graščini, potem pa do konca vojne v Radovljici. Anton je upal, da bo dobil službo na radovljiškem sodišču, vendar je bil pri nemških oblasteh slabo zapisan, saj je sodeloval z OF. Leta 1942 je bil zaradi verbalnega delikta nekaj časa celo zaprt v Begunjah in postavljen na listo talcev. V radovljiški gostilni Hiršman je namreč oštel nemško govorečo natararico in ji dejal, da bodo prišli časi, ko bo morala govoriti slovensko. Da bi se izognil pritiskom in deportaciji v Dachau, se je zaposlil kot prevajalec pri celovškem časopisu *Karawanken Bote*. Po vojni je zamenjal več služb, nazadnje je bil zaposlen pri socialnem zavarovanju na Jesenicah. Umrli je 3. 10. 1959 v Radovljici. Žena ga je za dolgo preživela, oba pa sta pokopana v rodbinskem grobu Kapusov v Kamni Gorici.

Brata Vladimir in Anton sta bila vseskozi izredno publicistično dejavna. Predvsem v revijah *Lovec* in *Ribič* sta redno objavljala članke in črtice, v katerih sta opisovala svoje lovske in ribiške zgodbe in nezgode. Njuni zapisi so dragoceni tudi za naravoslovce, saj jih odlikuje dobro poznavanje narave. Vladimirja, vsestransko razgle-

danega in podkovanega človeka, štejejo med najplodnejše pisce lovskih zgodb, saj je njegovih objav več kot 140, od tega 30 pesmi. Anton je poleg številnih lovskih zgodb napisal tudi nekaj izjemnih črtic s pretresljivimi osebnimi dožitvi v prvi svetovni vojni: *Mara*, *Rezervist Poljanec* (obe v *Življenje in svet*, 1935 in 1939), *Spomini na Rombon* (Lovec, 1925). V razgibanem makedonskem obdobju si je na službenih in lovskih potovanjih ogledal skoraj vse dele Makedonije, kar je našlo odraz tudi v njegovih številnih potopisnih člankih in črticah. Anton Kapus je iz tega obdobja zapustil tudi dragoceno fotografsko zbirko.

Avtor se za prijazno pomoč in pripravljenost pri ustvarjanju članka lepo zahvaljuje Jeleni (Lenčki) Rezar iz Radovljice, hčeri Antona Kapusa, in Antonovemu vnuku Marku Kapusu iz Ljubljane, iskrena zahvala pa velja tudi Saši Florjančič, Mitji Kapusu, Klemnu Lužarju in dr. Andreju Naredu.

MOČNEJŠA KOT SMRT JE LJUBEZEN

Staša Lepej Bašelj

Koprivnica je majhen posavski kraj pri Brestanici (Rajhenburg). Šteje le okrog 140 duš, leži pa tik na obrobju Kozjanskega in znotraj Kozjanskega parka. Kraj premore osnovno šolo, gostilno, poštni urad, majhno trgovnico, cerkev in manjšo kapelo. V njem se je v času prve svetovne vojne zgodila tragična ljubezenska zgodba, primerljiva z ljubezensko zgodbo Romea in Julije ali Veronike Deseniške in Friderika II. Celjskega. Množice ljudi občudujejo Julijin balkon v Veroni, razen Posavcev pa le malokdo pozna podobno zgodbo, ki se je zgodila na naših tleh.

Povest je z dvema knjigama ubesedila Margareta Rak Hess, ki je tudi glavna junakinja zgodbe. Nekateri sedanji prebivalci Koprivnice se še zdaj spominjo dostojanstvene gospe, dobrotnice Koprivnice, mnogi pa znajo povedati, da so požirali njeni knjigi, ki ju je bilo sicer težko dobiti, in da se je po vasi šepetalo o tragičnih zaljubljenicah, Margareti in Ernestu.

Margareta Rak, ki so jo domači rekli Ita, rojena 3. 11. 1900, je pred prvo svetovno vojno preživljala otroštvo v Pulju. Oče Franc Rak in mati Ana sta imela tri otroke: sina Franca ter hčeri Ito in Anico. Franc Rak in njegov sin, prav tako Franc, sta kot aktivna častnika služila v avstro-ogrski cesarsko-kraljevi vojni mornarici, ki je bila v Pulju ustanovljena že leta 1867. Družina je bila razmeroma premožna in je živela v veliki hiši z 22 okni na pročelju.

Pulj je bil od leta 1859 do razpada monarhije glavno pristanišče avstro-ogrske vojne mornarice, hkrati pa tudi pomembna ladjedelnica vojnih ladij. Je najstarejše mesto na vzhodni jadranski obali, saj ima več kot tritisočletno zgodovino. Obdobje avstro-ogrske monarhije je bilo za njegov razvoj izjemno pomembno. Leta 1876 so zgradili železnico, ki je Pulj povezala z vsemi večjim evropskimi mesti. Od leta 1904 je v mestu vozil tramvaj, od leta 1892 pa so iz Pulja pluli parniki na rednih linijah proti Trstu, Reki, Dalmaciji in Albaniji. Pulj je bil stičišče Sredozemlja in Srednje Evrope in je v tem času doživiljal ekonomski, gospodarski in kulturni razcvet. V mestu so ustanovili številna gledališča, kulturne ustanove in kinematografe, leta 1908 je bila tukaj ustanovljena prva hrvaška ljudska knjižnica. Pred prvo svetovno vojno je izhajalo več časopisov v italijanščini, nemščini in hrvaščini. Leta 1848 je v Pulju živelo okrog 1.200 prebivalcev, leta 1910 pa so jih naštelili že 58.562, od tega 26.816 Italijanov, 9.511 Hrvatov, 9.064 Nemcev, 3.293 Slovencev in 1.634 pripadnikov drugih narodnosti. Priseljenci so bili delavci različnih poklicev, ki so sodelovali pri gradnji mesta, železnice in ladjedelnice, ter številni uradniki in trgovci. Uradni jezik je bil nemščina, v vsakdanji rabi pa je bila v glavnem italijanščina, medtem ko je hrvaščina izginjala.

Portret Ernesta Schwarzerja kot kadeta
(iz zbirke Milice Kosar, Brestanica)

Itina pripoved se začeneja z velikim dvojnimi družinskim slavljem Rakovih v Pulju dne 26. 7. 1914. Gospa Rakova je namreč ta dan praznovala god, proslavili so pa tudi zaključek kadetske šole sina Franca, ki je iz kadeta napredoval v častniškega pripravnika. Še slutili niso, da bodo neljubi dogodki v kratkem usodno zaznamovali ves svet in tudi njihovo družino. Že čez dva dneva, 28. 7. 1914, je namreč Avstro-Ogrska zaradi sarajevskega atentata, v katerem sta pod streli Gavrila Principa umrla avstro-ogrski prestolonaslednik Franc Ferdinand in njegova noseča žena Zofija, napovedala Srbiji vojno. Karte so zlovešče padle in ves svet se je zavrtel v norem, krvavem plesu. Začela se je prva svetovna vojna.

Poznavalci dogodkov prve svetovne vojne bodo na začetku knjige opazili neskladnosti. Ita začne svojo pripoved torej s 26. 7. 1914 in navede, da se je po avstro-ogrski vojni napovedi Srbiji začela v vsem cesarstvu splošna mobilizacija, kar je točno. Ni pa točna njena navedba, da so po odredbi oblasti prebivalci Pulja morali v osmih dneh

zapustiti mesto in se podati na pot begunstva, kajti zaradi vojne s Srbijo in Rusijo prebivalstvo Pulja v letu 1914 še ni bilo ogroženo. To se je pa v resnici zgodilo v maju 1915, ko je Italija iz pohlepa po novih ozemljih pretrgala vojaško zavezništvo z Avstro-Ogrsko in jo 23. 5. 1915 napadla. Avstro-ogrsko oblasti so še pred italijanskim napadom prebivalstvo iz področij v neposredni bližini pričakovane fronte, predvsem iz obsoških krajev, začele izseljevati v notranjost monarhije in izseljevanje se je nadaljevalo vse do konca sovražnosti ob Soči. Po vsej državi so rasla številna taborišča, a nekateri srečnejši begunci so si našli zatočišče tudi pri svojcih in prijateljih.

Prvi begunski val je prebivalstvo Pulja doletel konec maja 1915. Na pot begunstva so takrat stopile vse tri ženske članice družine Rak, mati Ana, 14-letna Ita in 5-letna Anica, ki so se zateleke k sorodnikom v Koprivnici na Štajerskem. Moška člana družine, oče in sin, sta kot aktivna častnika morala ostati v Pulju.

Koprivnica je bila rojstni kraj Franca Raka in je bila leta 1915 mična majhna vas. Premogla je župnišče, cerkev, šolo, poštni urad, dve trgovini in dve gostilni, a še zdaleč ni bila primerljiva s svetovljanskim Puljem. Ženski del Rakove družine se je nastanil v hiši Ane Klakočar, sestre Franca Raka. Rakovi so bili v Koprivnici spoštovani. Stric Franca Raka, Blaž Sikošek, je bil posestnik v Koprivnici. Ko se je začela prva vojna za zedinjenje Italije, je bil vpoklican v vojsko. Leta 1848 je sodeloval najprej v bitki pri Custozzi, nato pa leta 1849 še v bitki pri Novari. Pred odhodom na bojišče se je zaobljubil, da bo v Koprivnici postavil kapelo Lurške Matere božje, če se vrne živ in zdrav. Obljubo je izpolnil, a njegova želja je bila, da bi se v kapeli poročali njegovi sorodniki in da bi bil v njej pokopan z ženo. Ita ga v knjigi omenja kot strica Blaža Sikoška, včasih pa tudi kot Blaža Sinkoška, medtem ko je na pročelju kapele zapisano njegovo ime kot Blaz Schinkuscek. Zgodbo o gradnji kapele v Koprivnici je Margareta Rak Hess opisala v drobni knjižici z naslovom *Kako je nastala kapelica v Koprivnici*. Iz knjižice ni razvidno, kdaj je bila napisana in izdana, iz vsebine in napisa v kapeli pa lahko sklepamo, da po letu 1973.

Kapela Blaža Sikoška
(foto: Vinko Avsenak)

Družina Rak se je torej naselila v hiši na hribčku nad vasjo, od koder je bil lep pogled na nasprotni hribček z graščino, v kateri je zadnjih 30 let živela Pavlina Schwarzer s takrat 18-letnim sinom Ernestom, rojenim 7. 9. 1896. Pavlinin pokojni mož, vitez Emil Schwarzer pl. Heldenstamm¹ (1856–1910), je izhajal iz premožne avstrijske plemiške družine. Doštudiral je agrikulturno, se ukvarjal s kmetovanjem in pomagal kmetom pri gospodarjenju. Izšolal se je za konjeniškega častnika in dosegel čin stotnika,² vendar je moral častniško službo zapustiti, ker Pavlina ni bila plemiškega, marveč

¹ Neznani prednik koprivniških Schwarzerjev se je izkazal v bojih z Napoleonovo vojsko, napredoval v poročnika in leta 1824 pridobil plemiški stan s predikatom Heldenstamm. Njegov sin Ernst (1808–1860), politik in novinar, je leta 1848 postal minister za javna dela Avstrije. Avgusta 1861 je bil Edmund Schwarzer pl. Heldenstamm povzdignjen v viteški stan z redom železne krone III. razreda. (opomba urednika Vinka Avsenaka)

² Vitez Emil Schwarzer pl. Heldenstamm je najprej kot častnik služil v več huzarskih polkih, elitnih konjeniških enotah avstrijske vojske, vendar je služboval tudi v dragonskih in ulanskih polkih po vsem cesarstvu. Leta 1882 se je kot poročnik v 9. huzarskem polku udeležil pohoda v Bosno in Hercegovino. 1. 11. 1891 je v 2. ulanskem polku napredoval v stotnika II. razreda, 1. 11. 1895 pa v stotnika I. razreda. Vir: dokumenti Vojnega arhiva Dunaj (*Kriegsarchiv Wien*). Za njihovo posredovanje se urednik zahvaljuje Mitji Kapusu. (op. ured. V. A.)

Portret poročnika Ernesta Schwarzerja s sliko Ita v ozadju
(iz zbirke Milice Kosar, presnel Guni Fabjančič)

meščanskega stanu.³ Iz ljubezni do nje je žrtvoval svojo kariero in se z njo preselil v hišo v Koprivnici. Bil je župan Koprivnice in ustanovitelj tamkajšnje pošte. Leta 1910 je nenadoma umrl zaradi pljučnice, ki jo je dobil na vojaških manevrih. Pavlina je s sinom Ernestom ostala v Koprivnici in se zaposlila na vaški pošti, da bi po moževi nenadni in prezgodnji smrti pregnala osamljenost in žalost.

Leta 1914 je Ernest Schwarzer obiskoval kadetnico v Pragi, postal naj bi torej poklicni vojak. Sam se je temu močno upiral, saj je tako

kot oče želel postati kmetovalec, a se je moral podrediti družinski tradiciji in pritiskom sorodnikov. Margareta Rak in Ernest Schwarzer sta se po naključju srečala pri kapeli Blaža Sikoška in se na prvi pogled silovito zaljubila, čeprav sta bila skorajda še otroka. A že po prvem srečanju se je moral Ernest Schwarzer nemudoma vrniti v kadetnico. Vsi učenci kadetnice zadnjega letnika so bili namreč zaradi pospešenega usposabljanja vpoklicani v vojsko, Ernest na moldavsko mejo. Kot poklicni vojak se je brez pomislekov in oklevanj odzval dolžnostim, čeprav je materi očital, da ne bi tičal v uniformi, če bi bilo po njegovem. Kmalu zatem je tudi Ita zapustila Koprivnico in odšla na učiteljsišče v Gradec. Minilo je eno leto, preden sta se zaljubljenca ponovno videla in srečala v Koprivnici.

V takratnih časih je bila ljubezen drugačna kot dandanes. Mladi par se je strogo vikal, srečevala sta se lahko le v prisotnosti odraslih, ljubezen sta si izpovedovala v pismih. Do telesnih stikov med njima ni prišlo, razen nekaj nedolžnih poljubov in stiskov rok.

A že kmalu so se njune poti ponovno ločile. Ita je odšla v internat v Gradec, Ernest pa je zaprosil, da ga dodelijo v garnizijo v Pulj, a so ga poslali v Gorico. Zaradi vojnih razmer je bila garnizija v Gorici razpuščena in se je moral javiti v Admont.⁴ V tem mestu je namreč bilo središče za vojaško usposabljanje ljubljanskega 27. domobranskega pehotnega polka. Ernest je bil pozneje kot pripadnik tega polka poslan na soško fronto, na Banjško planoto.⁵

Ernest je pred odhodom na fronto Ita obljubil, da se bo z njo poročil, ko bo postal stotnik. Pojasnil ji je, da se vojaški čini zvišujejo približno vsako tretje leto, a da se v vojni šteje vsako leto dvojno. Običajno se je napredovanje iz poročnika v stotnika zgodilo v devetih letih, se je pa lahko tudi pospešilo. Vojska ni hotela, da bi se mladi častniki prehitro poročali, ker tako ne bi mogli preživljati svojih družin, in je zato uvedla kavcije za poroke. Častniki, ki še niso bili stari 30 let, so morali ob poroki plačati precejšnjo poročno kavcijo, stotniki pa precej nižjo.

³ Pavlina Schwarzer je bila hči slaščičarja v Bratislavi (madž. Pozsony), mesta, ki je nekoč spadalo pod Ogrsko. Iz dokumentov Vojnega arhiva Dunaj (*Kriegsarchiv Wien*) je možno razbrati, da je vitez Emil Schwarzer pl. Heldenstamm konec leta 1895 ali na začetku leta 1896 zapustil vojaški stan zaradi poroke z meščanko (sin Ernest se mu je rodil 7. 9. 1896). V avgustu 1898 se je udeležil še orožnih vaj v polku, potem pa je bil do 12. 9. 1898 ordonančni častnik v 51. domobranski pehotni brigadi. (op. ured. V. A.)

⁴ Ljubljanski 27. domobranski pehotni polk je bil posebej izurjen za gorsko bojevanje in je v njem služilo približno 84 % Slovencev. Ernest Schwarzer mu je bil dodeljen 18. 8. 1916 po končani pehotni kadetski šoli v Pragi. Polk se je spomladi 1917 preimenoval v 2. gorski strelski polk. (op. ured. V. A.)

⁵ Ernest Schwarzer je bil na Banjški planoti kot poročnik dodeljen strojnični stotniji I. bataljona 90. pehotnega polka Edler von Horsetzky iz Jaroslawa (poljski del Galicije). Bataljon je imel garnizijo v Sarajevu. Polk je spadal v 10. gorsko brigado pod poveljstvom podmaršala Adolfa Urbarza, ta pa je bila sestavni del 73. pehotne divizije pod poveljstvom podmaršala Ludwiga Goigingerja. (Urednik Vinko Avsenak se za pomoč pri pridobivanju arhivskih in zgodovinskih podatkov zahvaljuje Klemnu Lužarju in Boštjanu Omerzelu.)

Portreta Ite in Ernesta z nagrobnika družine Schwarzer v Koprivnici
(foto: Vinko Avsenak)

Ena od možnosti za hitrejše napredovanje je bila seveda tudi hrabra drža pred sovražnikom na fronti. Ernest je Ito zamolčal, da ga je v trenutku, ko se je v zadnji ofenzivi pripravil na strel, oplazila krogla po nadlahti in mu pustila brazgotino za ušesom.

Itina mati je želela Ito poročiti z bogatim trgovcem, vendar je naletela pri hčeri na gluha ušesa. Pavlina je bila naklonjena ljubezni mladega para in je bila z Ito v prijateljskih odnosih, dokler ni prišlo z Dunaja usodno pismo bogatih sorodnikov. Ti so nameravali Ernestu kot edinemu dediču rodbine Schwarzer zapustiti vso dediščino, vendar pod pogojem, da se poroči s svojemu stanu primerno nevesto, Dunajčanko, ki so jo že izbrali. Ernestov stric in varuh je bil general na Dunaju, ki ni imel svojega potomstva. Odkar je Ernest stopil v vojsko, mu je pošiljal denar, po zaključku šolanja je denarne prispevke še povečal. Ko je Ernest postal poročnik,⁶ mu je podaril popolno častniško opravo in zanj skrbel kot za lastnega otroka. Ljubimca sta živela v ločenih svetovih. Ernest je spadal v družbeni razred plemstva, ki ni dopuščalo, da bi se njegov pripadnik poročil z dekletom meščanskega rodu. »Če bi se Ernest Schwarzer poročil s plemkinjo, bi plemstvo Helden-

stammov spet doseglo svojo višino,« je bila prepričana njegova mati Pavlina Schwarzer. Ernest je ponudbo plemenitih sorodnikov zavrnil in materi jasno povedal, da je njegova edina izbranka Ita in da raje izbere smrt kot življenje brez nje. »Sreča ne visi na grbu in kroni. Prava, velika in popolna sreča je v srcu,« ji je dopovedoval.

Kljub materinemu nasprotovanju je Ernest po dveh letih poznanstva zaprosil Ito za roko in ji obljubil večno zvestobo. To je storil z besedami: »Moja največja želja je, da bi vas nekoč imenoval svojo last.« Ob njunem zadnjem srečanju je potegnil sabljo iz nožnice in na rezilu je bilo nekaj temnih list, ki so ostale od blagoslovljene vode. Ko je postal častnik, je namreč škof vsem častnikom podelil blagoslov s sabljami in na tej blagoslovljeni sablji je Ernest prisegel Ito večno ljubezen in zvestobo. Obljubil ji je, da se bosta poročila v kapeli Itinega strica Blaža in da bosta prvi poročni par v tej kapeli. Dve srca sta se našli v popolni skladnosti, njuni družini, predvsem materi, pa sta si prizadevali, da bi to idilo razdri. Mati in sin sta se silovito sprla. Ernest je strtega srca in duha odšel nazaj v vojsko ter se srdito bojeval na soški fronti, kjer se je takrat odvijala deseta soška ofenziva.⁷ Namenoma se je izpostavljal kroglam, a ga nobena

⁶ Ernest Schwarzer je napredoval v praporščaka 1. 9. 1916, v poročnika pa maja 1917. (op. ured. V. A.)

⁷ Deseta soška ofenziva je trajala od 12. 5. do 5. 6. 1917. V njej je italijanskim enotam uspelo zasesti pomembne obrambne položaje avstro-ogrske vojske na robu Banjske planote: Kuk, Prižnico in Vodice. (op. ured. V. A.)

ni hotela zadeti. Zavidal je lažje ranjenim vojakom, ki so jih odpeljali v bolnišnice, nato pa so bili lahko dlje časa doma na bolniškem dopustu. Če bi bil tudi sam tako ranjen, bi lahko odšel domov in se srečeval z ljubljenim dekletom. Ernest si je na bojišču prislužil več vojaških odlikovanj.⁸

Vendar pa vitez Ernest Schwarzer plemeniti Heldenstamm ni prenesel bremena zadnjega potomstva, ki mu ga je naložilo sorodstvo. Življenje brez Ite zanj ni imelo smisla. Pavlina je kot poštna uslužbenka skrivaj prestrezala njuno pošto. Ita je najprej mislila, da njuno pošto cenzurira vojska, kasneje pa je ugotovila, da jo zadržuje Ernestova mati, ki je lti celo izrecno prepovedala dopisovanje z Ernestom. Ita kot ubogljivo dekle, vajeno spoštovati ukaze starejših, si po Ernestovem zadnjem odhodu na fronto ni upala več pisati pisem.

Medtem se je na Banjški planoti razbesnela enajsta soška bitka, najbolj krvava od vseh soških bitk.⁹ Toda Ernest je na fronti vidno hiral. Od ljubljenega dekleta ni bilo glasu. Njegov stotnik je zato odredil, da mora na zdravljenje v bolnišnico. Ernestu se je v nekem trenutku zadelo, da je ostal povsem sam, da nima nikogar več, še za bojevanje ni bil več dober. Odpiral je pismo za pismom, ki jih je prejel od doma, a med njimi ni bilo ltinega, pač pa materini napotki, naj se odpove svoji ljubezni in nadaljuje plemiško poslanstvo in rod z dekletom, ki so mu ga izbrali njegovi sorodniki. Ko so ga njegovi bojni tovariši za kratek čas pustili samega, je v trenutku silnega obupa in žalosti, verjetno delnega omračenja duha in nerazsodnosti, bolan na duši in telesu, segel po pištoli. Dne 25. 8. 1917, ko še ni dopolnil 21 let, si je pognal kroglo v glavo. Ko so ga našli mrtvega, je na prsih tiščal fotografijo ljubljenega Ite. Uradna objava o smrti Ernesta Schwarzerja se je glasila, da je padel v bitki na soški fronti. Šele kasneje se je izvedelo za pravi vzrok njegove smrti. Sreča mladega para je trajala dobri dve leti, ltina bolečina in žalovanje za Ernestom pa do konca njenega življenja.

Kmalu po Ernestovi smrti se je na Banjško planoto podal njegov stric, general z Dunaja, katerega premoženje naj bi Ernest podedoval. Kot vojaški inšpektor je obiskal tudi nekdanji Ernestov bataljon, ki je bil še na istih položajih, in od njegovih častnikov izvedel za pravi vzrok Er-

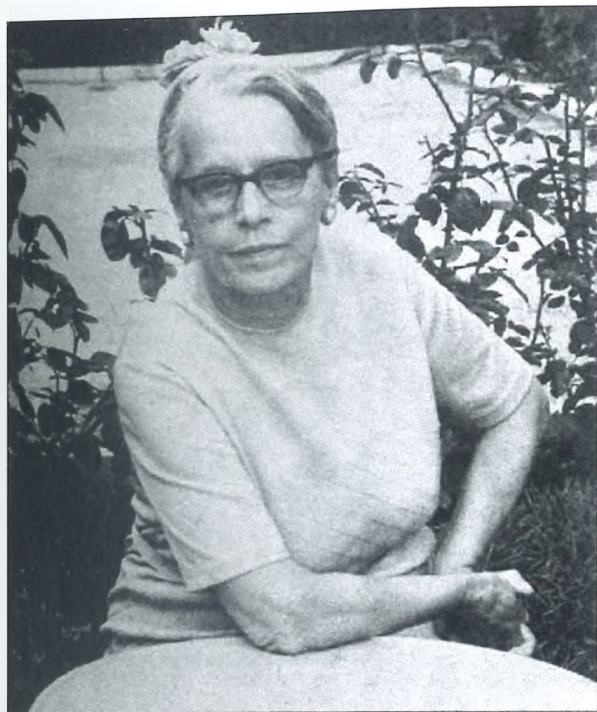
nestove smrti. Novica ga je globoko prizadela. Niti slutil ni, kako močna je bila ljubezen med Ernestom in Ito, a če bi vedel, ne bi pritiskal nanj, da naj se poroči z drugim dekletom. »Vsi smo dobro hoteli, a se je žalostno končalo, morali bi vedeti, da v Ernestu teče kri Schwarzerjev. Tudi njegov oče se je odpovedal položaju in Ernest je šel rajši v smrt, kot da bi se odpovedal svoji veliki ljubezni,« je dejal general.

Z Ernestovo smrtjo se ljubezenska zgodba ni končala. Zdi se, da so se ltini plameni ljubezni celo še bolj razplamteli. lti je Ernestova smrt strla srce, zbolela je in hirala, želela si je umreti ali pa oditi v samostan. Njena družina se je po končani prvi svetovni vojni vrnila v Pulj, toda zaradi očetove službe so se kmalu preselili v Novi Sad. Ita je bila lepota in so jo osvajali številni snubci, vendar vse je odklanjala in živela le od spominov na ljubljenega Ernesta. Čez čas jo je mati prisilila, da se je v Novem Sadu poročila z mornariškim častnikom Antonom Kropivškom, po rodu iz Kočevja. Ita je mamin ukaz sicer izpolnila, do moža pa ni čutila ljubezni in naklonjenosti. Svoje srce je že zdavnaj zaklenila, v njem ni bilo prostora za nikogar drugega kot za Ernesta Schwarzerja. Mož je kmalu umrl zaradi bolezni. Drugič se je ponovno poročila s starejšim nemškim inženirjem Hessom, prevzela njegov priimek in se preselila k njemu v Nemčijo, v Hannover. To je bil razumski zakon in ne zakon iz ljubezni. Drugi mož je bil premožen, a je leta 1959 tudi on umrl. Ženi je zapustil lepo premoženje, ki ji je zagotavljalo mirno in varno starost.

V času druge svetovne vojne in še nekaj let po njej je Margareta Rak Hess prekinila stike s Koprivnico. Živela je v Nemčiji in se ukvarjala s prevajanjem. Okrog leta 1960, eno leto po smrti drugega moža, pa se je ponovno vrnila v kraj svoje nesrečne ljubezni. Kapelo, ki jo je postavil stric Blaž Sikošek, je našla v propadajočem stanju in izropano. Stričeva želja, da bi bil pokopan z ženo v tej kapeli in da bi se v kapeli poročali sorodniki njihove družine, je ostala neizpolnjena. Kapela je namreč stala na vodni žili, zaradi česar ni bila primerna za pokope. Nihče iz rodbine se ni v njej poročil in tudi nobenega pokopa ni bilo nikdar v njej. Margareta Rak Hess je kapelo leta 1973 popolnoma obnovila. V notranjosti je pritrnila ploščo z napisom: *Svoj blagoslov naj tukaj sam bog bi nama*

⁸ Po ltini pripovedi je Ernest prejel »dve hrabrostni medalji, potem še eno zlato medaljo in zaslužni križec". Žal podatkov za prva tri odlikovanja ni bilo mogoče najti, toda Ernest Schwarzer je januarja 1918 brez dvoma posmrtno prejel častniško odlikovanje, vojaški zaslužni križec 3. razreda z vojno dekoracijo in meči (*Verordnungsblatt Nr. 1 für die k. k. Landwehr vom 5. I. 1918*). (op. ured. V. A.)

⁹ Enajsta soška bitka je trajala od 18. 8. do 15. 9. 1917. Generalpolkovnik Svetozar Borojevič von Bojna je enotam na Banjški planoti ukazal umik na nove obrambne položaje. Tako je v noči na 24. 8. Ernestov I. bataljon 90. pehotnega polka zasedel nove položaje zahodno od hriba Volnika (956 m), približno 3 km zahodno od Srednjega Lokovca pri Čepovanu. (op. ured. V. A.)

Margareta Hess Rak v času pisanja knjige
(iz zbirke Milice Kosar, Brestanica)

dal. Na srečo preveliko spomin je le ostal. Ločili so nas kruto še živa in mrtva. Kar človek je preprečil, pri bogu ne velja. Ernest – Ita v spomin.

Margareta se je vedno znova vračala v Koprivnico in prispevala znatna denarna sredstva k obnovi in modernizaciji kraja in marsikaterega vaškega objekta. Po njeni zaslugi je Koprivnica dobila asfalt in obnovljen lovski dom, ki je nosil ime *Ernest–Ita*. Obnovila je tudi družinski grob Schwarzerjev. Vaščani so jo zelo spoštovali, čeprav se jim je zdela malce odmaknjena. Še zdaj se spominjajo, da se je oblačila drugače kot tamkajšnje ženske, saj je nosila elegantna oblačila in klobuke. Z domačini je govorila v polomljeni mešanici hrvaščine in slovenščine, kajti jezik, ki ga je resnično obvladala, je bila nemščina.

Koprivničani in ljudje v širši okolici so seveda poznali tragično zgodbo lte in Ernesta, ki je krožila iz ust do ust kot nekakšna pravljica. Margareta Rak Hess se je zato odločila, da zgodbo svoje velike ljubezni prelije na papir. Leta 1970 je v nakladi stotih izvodov izdala v samozaložbi knjigo z naslovom *Zadnji vitez plemeniti Heldenstamm*. Zgodbo je spisala v nemškem jeziku in jo potem dala pre-

vesti v slovenski jezik, izšla pa je pri krški Papirkonfekciji. V časopisu *Novi tednik* je dve leti pozne izšla precej ostra kritika te knjige, ki je okrcala predvsem slab prevod, vendar knjiga je našla naklonjen odziv pri številnih bralcih, ki so si jo podajali iz roke v roko.

Zaradi izjemnega zanimanja je knjiga leta 1978 ponovno izšla v zbirki *Družinske večernice* tudi pri Družbi sv. Mohorja v Celovcu, in sicer pod istim naslovom: *Zadnji vitez plemeniti Heldenstamm*, a s podnaslovom *Resnična pretresljiva ljubezenska zgodba*. Knjiga je napisana v slogu starih družinskih povesti. Avtorica v srce segajočo zgodbo ter vsa svoja silna čustva in hrepenenja od prvega srečanja z vitezem Ernestom do njegove tragične smrti 25. 8. 1917 piše v tretji osebi, vsa imena, osebe, kraji in dogodki pa so resnični in prepoznavni.

Knjiga je naletela na izjemen odziv pri bralcih. O njej so se razpisali vsi takratni časopisi. Glas o tragični ljubezenski zgodbi je segel tudi preko meja. Članki o Margareti Rak Hess so bili objavljeni v nemških, italijanskih, ameriških in jugoslovanskih časopisih. Leta 1996 je izhajala v nadaljevanjih v celjskem *Novem tedniku*. Po odmevnem uspehu in velikem zanimanju je na željo mnogih bralcev avtorica napisala še drugo knjigo, ki je izšla leta 1979 prav tako pri celovski Mohorjevi družbi. V njej se Ita dotakne konca prve svetovne vojne, razpada Avstro-Ogrske in nastanka Kraljevine SHS, predvsem pa razkriva, kaj se je dogajalo z njo po Ernestovi smrti. Malce obračuna tudi z nesojeno taščo, Ernestovo materjo.

V drugi knjigi izvemo, da je Pavlina Schwarzer že kmalu po sinovi smrti dokaj nepremišljeno prodala svoje posestvo in si pri kupcu izgovorila le dosmrtno stanovanje v nekdanji graščini. V času vojne so njeni vrednostni papirji in denar izgubili vrednost, pokojnine ni bilo, nekdanji plemiški sorodniki z Dunaja so pozabili nanjo, plemstvo je bilo odpravljeno. Poleg tega je izgubila službo na pošti, ker ni znala dovolj dobro slovenskega jezika, in na starost je morala živeti zelo skromno. Vse življenje je žalovala za tragično preminulim sinom in se kesala, da je nasprotovala njegovi ljubezni. Že precej v letih se je podala v Lokovec pri Čepovanu, da bi našla in obiskala Ernestov grob. Takrat je že vedela, da sin ni umrl v bitki, temveč od lastne roke. Z vlakom se je pripeljala do Mostu na Soči in od tu z avtobusom do Čepovana. Potem se je napotila peš do visokoležeče vasice Lokovec (Srednji Lokovec, 875 m). Spotoma se je ustavila v tamkajšnji gostilni Winkler, v kateri je potem od prijazne gostilničarke tudi izvedela, da so bili v njej med vojno nastanjeni častniki. Nato je obiska-

*Kartica Lokovca z vojaškim pokopališčem v ospredju
(iz zbirke Marka Humarja iz Zagorja)*

la vojaško pokopališče pri cerkvi, 200 korakov oddaljeno od gostilne, našla grob edinorojenega sina in se na njem bridko zjokala.¹⁰

Italijani so v 30. letih 20. stoletja posmrtno ostanke vojakov, pokopanih v Lokovcu, prenesli na večje pokopališče v Čepovanu. V kroniki župnije Čepovan je takratni župnik Valentin Pirec zapisal: *V novembru leta 1916 so na vzhodni strani cerkve¹¹ postavili poljsko bolnišnico (Feldspital) za 300 bolnikov, zraven pa tudi pokopališče. Pozimi je bilo veliko mrličev. Pokopavali so jih na Bajerju in Tomažetovi njivi ter na severni in južni strani pokopališča. Po končani vojni so italijanske oblasti vojake z manjših pokopališč na Banjšicah prekopale na vojaško pokopališče v Čepovanu, zato se je le-to precej povečalo. Na njem je bilo pokopano 2.350 vojakov različnih narodnosti, med temi 534 neznanih. Zapise z imeni pokopanih je hranilo čepovansko županstvo, vendar je bil ob koncu druge svetovne vojne arhiv županstva požgan. Po II. svetovni vojni so bili nagrobni kamni odstranjeni in uporabljeni kot gradbeni material.*

Ohranil se je le osrednji spomenik v obliki kamnite piramide. Leta 1982 je bilo pokopališče prenovljeno.¹²

Tudi Ita je kasneje iskala grob ljubega Ernesta v Lokovcu. Njegove posmrtno ostanke je namreč hotela prenesti v družinski grob v Koprivnico. Toda Ernestovega groba ni več našla. Kot že rečeno, so vse posmrtno ostanke vojakov, pokopanih v Lokovcu, prekopali v skupno grobnico v Čepovanu in nanjo postavili spominsko obeležje.

Na smrtni postelji je menda Pavlina želela Ito prositi odpuščanja, a je bila že tako šibka, da njene besede kesanja niso bile več razumljive. Umrla je leta 1951, stara 89 let. Z njo se je zaprla knjiga rodu zadnjih vitezov Heldenstammov, ki je dokončno izumrl.

Margareta Rak Hess je že pred začetkom druge svetovne vojne pretrgala stike s svojo materjo. Šele leta 1960 jo je obiskala v Zagrebu. Mati in hči sta se ob obisku spravili, že čez nekaj dni pa je mati umrla.

¹⁰ Objavljena slika nekdanjega vojaškega pokopališča ob župnijski cerkvi Sv. Petra in Pavla v Lokovcu je bila očitno posneta v zgodnjem obdobju pokopališča, ko je bilo na njem grobov še malo. Arhivska skica pokopališča, ki jo hrani Maximilian Vetzte oziroma KTD Lokovec, namreč potrjuje, da je bilo dne 18. avgusta 1918 na njem pokopanih 79 vojakov. (op. ured. V. A.)

¹¹ Cerkev Sv. Janeza Krstnika v Čepovanu. (op. ured. V. A.)

¹² Vir: <http://www.potmiru.si/slo/cepovan>

Grob družine Schwarzer na pokopališču v Koprivnici
(foto: Vinko Avsenak)

Ita je zadnja leta svojega življenja preživela v bližini Koprivnice in se v ta kraj stalno vračala. Sobo si je najela v gostilni Kosar v Brestanici, smrt pa je dočakala v domu ostarelih v Celju, kjer je umrla dne 1. 5. 1986 v starosti 86 let.

Ita in Ernestu ni bilo usojeno, da bi se poročila v kapeli Lurške Matere božje v Koprivnici. Kljub temu, da je Ita prispevala denar za obnovo kapele in da si je želela, da bi bila ta kraj njenega zadnjega počitka, pa tudi ona ni pokopana v njej. Cerkev kot lastnica kapele pokopa ni dovolila iz istih razlogov, kot ga ni že njenemu stricu Blažu – domnevno zaradi vode pod kapelo. Pač pa je Ita našla svoje zadnje prebivališče v skupnem družinskem grobu družine Schwarzer. Domačini ne znajo povedati, zakaj počivata (kako ironično!) nesojena tašča in nesojena snaha v istem grobu. Ali pa tega ne povedo na glas. Namignejo le, da je bila gospa Ita bogata in da se da z denarjem pač vse doseči. Na nagrobnem kamnu je poleg Margaretinega imena vklesano tudi Ernestovo ime, na njem sta tudi fotografiji ljubimcev iz njunih mladih let ter napis *Prava ljubav ne umre. Močnejša kot smrt je ljubezen*. Na spodnjem delu koprivniškega pokopališča je dala Ita postaviti spomenik iz črnega marmorja z vklesanima figurama zaljubljenec z imenoma ter napisom *Posvečeno Ernestu Švarcerju*.

Ita ni silne in strastne ljubezni, ki jo je doživela v dobrih dveh letih svoje najrosnejše mladosti, nikoli pozabila, povelečevala jo je v nebo in pela hvalospev ljubljenu moškemu. Vse njeno življenje je bilo posvečeno spominu nanj. V svojih dveh knjigah je opisala strašno in grenko bol, strto srce, nesrečo in trpljenje mladega dekleta zaradi neizživete ljubezni.

V časopisnih člankih in intervjujih Ita odkrito govori o svoji »resnični pretresljivi ljubezenski zgodbi«. Neko vprašanje pa ostaja neodgovorjeno. Nikoli ni niti z besedo omenila svoje hčere Anite, rojene leta 1923, ki jo je rodila v zakonu z Antonom Kropivškom. Ne omenja niti svojih treh vnukov. Hči, sedaj že zelo bolehnna in betežna, in Itini vnuki še vedno živijo v Kočevju. Je mar Ita vsa svoja čustva porabila in izživela zgolj za Ernesta, nato pa zaklenila srce za vse druge ljudi, ki so vstopali v njeno življenje? Je bila »resnična pretresljiva ljubezenska zgodba« morda le fikcija, sanje in plod domišljije ženske, ki je zmogla ljubezen le do mrtvega, do živih pa ne? Ki je iz svojega življenja naredila tragični ljubezenski roman, iz sebe pa glavno in oboževano glavno junakinjo neuresničene mladostne romance?

Kakorkoli, Koprivnica ima svoja tragična junaka, ki sta zapisana na nagrobnem kamnu tamkajšnjega pokopališča in v vaški kapeli. Zgodba živi med ljudmi še naprej. Upokojena profesorica Boža Ojsteršek, ljubiteljska gledališčenica s Senovega, je že pred časom načrtovala uprizoritev te zgodbe za odrske deske, vendar do uresnitve še ni prišlo. Pač pa je pred kratkim, v letošnjem septembru, zagledala luč radijska igra o koprivniškem Romeu in Juliji, ki jo je pripravila Gledališka skupina DKD Svoboda Senovo in Kulturno društvo Anton Aškerc iz Koprivnice. Ob tej priložnosti je Itina prva knjiga doživela tudi ponatis in brezplačno so jo je prejela vsa gospodinjstva v Koprivnici.

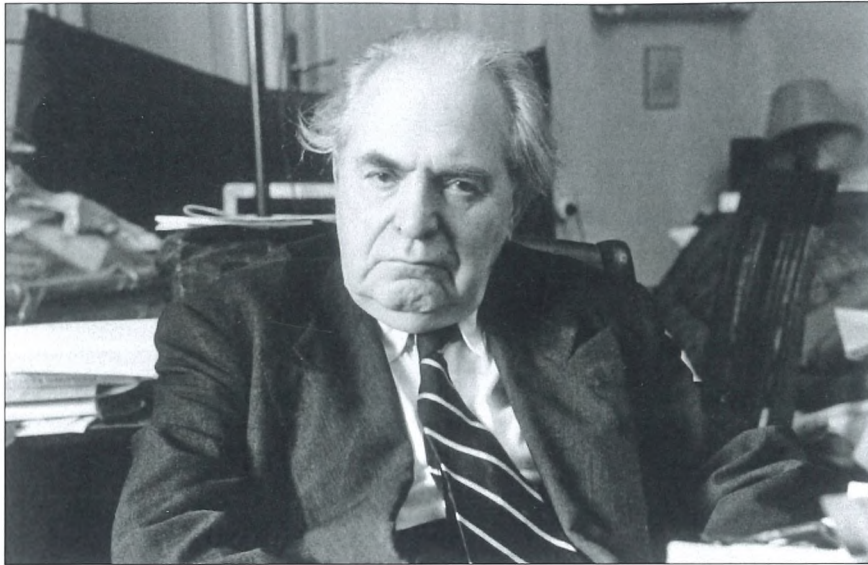
V kapeli Lurške Matere božje se še vedno ni poročil noben par, pač pa se občasno v njej mašuje. Vsakega 15. avgusta gre tod mimo v čast praznika Marijinega vnebovzetja procesija, ena od postaj je tudi v kapelici. Nekdanja graščina družine Schwarzer še stoji, od Rakove domačije pa so ostali le še razpadajoči zidovi.

Avtorica članka sem v obeh knjigah *Zadnji vitez plemeniti Heldenstamm*, ki sem ju našla na boljšem trgu, naletela na lastnoročni posvetili Margarete Hess Rak v nemškem jeziku in z njenim podpisom. Posvetili spominjata na znano Kantovo misel. Ita je v knjigi zapisala (prosti prevod): »Kdor živi v spominu drugih, ni mrtev. Mrtev je tisti, ki je zapuščen in ki ga pozabijo. Tudi po smrti prava ljubezen v vrtu srca zaseje cvetočo vrtnico.«

DRAMA FRANZA THEODORJA CSOKORJA »3. NOVEMBER 1918«

Ivanu Lovrenoviću za 75. rojstni dan

Jozo Džambo

Franz Theodor Csokor (1885–1969) (vir: <https://commons.wikimedia.org>)

Dolga je vrsta avtorjev, ki so v svojih delih – romanih, esejih, dnevnikih – obdelali krizo in propad avstro-ogrske monarhije. Nekateri so pri tem sledili procesu razpada, včasih tudi iz večje ali manjše časovne oddaljenosti. Na tem mestu navajam samo imena Josepha Rotha, Roberta Musila, Karla Krausa, Prežihovega Voranca in Miroslava Krležo, ki spadajo v to vrst književnosti. Toda njim je treba vsekakor dodati še Franza Theodorja Csokorja, ki je bil neupravičeno prezrt ali odrinjen na obrobje.

Življenje

Če so lahko osebe metafore, potem je Franz Theodor Csokor brez dvoma metafora avstro-ogrske monarhije. Njegove rodbinske korenine so nemške, madžarske, romunske, judovske, češke, srbske in hrvaške. Dunaj je mesto njegovega rojstva (6. september 1885) in po življenjskih pustolovščinah se je vanj vrnil ter tu dokončal pot pisca in trpina, ki pa kljub vsemu ni izgubil upanja in vere, da je mogoč tudi neki drugi, boljši svet.

Eden od Csokorjevih prednikov je bil srbski patriarh, drugi pa so bili višji uradniki, častniki, duhovniki, rabini. Njegov oče Johann Csokor je bil graničar. V lastni rodbini se je odražala slika monarhije, pisane in širnega cesarstva, a on sam je kot vseučiliščnik »v avli dunajskega vseučilišča poleg strastno zagovarjanega nemškega jezika poslušal še madžarski, hrvaški, češki, poljski, ukrajinski, slovenski i romunski jezik.«¹

Študija umetnostne zgodovine ni pripeljal do konca. V prvi svetovni vojni je bil vpoklican, toda največji del vojnih let je preživel v Vojnem arhivu, bolj točno v literarni skupini tako imenovanega Vojnega tiskovnega stana (*Kriegspressequartier – KPQ*), katerega naloga je bila, da s književnimi izdajami v lepših barvah prikazuje dogajanja na fronti ter pri civilnem občinstvu vzbuja domoljubna čustva in vero v zmago. V tej skupini so delovali med drugimi tudi Rainer Maria Rilke, Stefan Zweig, Franz Karl Ginzkey, Rudolf Hans Barsch, Alfred Polgar i Felix Salten. Ti »piskači« niso samo v kritiki Karla Krausa (zanj so to bili *Tinterln*) veljali za vojne skrivače. Splošno mnenje

¹ Franz Theodor Csokor, *Du bist gemeint*, Gradec 1959, str. 115.

je bilo, da je bilo mogoče na taka mesta priti samo s protekcijo, kar je bilo pri Rilkeju očitno, a sam Zweig je priznal, da je samo zaradi posredovanja drugih prišel v urad, v katerem so po Rilkejevih besedah »frizirali« junake, se pravi, da so običajna poročila s fronte pretvarjali v junaške zgodbe.²

Kako je Csokor prispel v to skupino ni znano. Pravzaprav je lahko za priporočilo veljalo njegovo nekdanje sodelovanje s satiričnim listom *Muskete* (ali pa njegova ekspresionistična lirika, čeprav ta poezija za vojne namene ni bila uporabna. Začasa vojne je objavil zbirko pesmi *Meč in rana* (*Der Dolch und die Wunde*, 1918) in gledališko igro *Velika bitka* (*Der große Kampf*, premiera 1915). Kritika mu je bila naklonjena in je njegovo pisanje označila za »sočutno«, a nikakor ne vojno hujskaško. Toda tudi on je plačal davek krutemu času in »slabi družbi« (K. Kraus), v katero je zašel. To se je pokazalo v njegovi Pesmi v tirolski deželi (*Lied im Land Tirol*), nastali po prehodu Italije na stran antante, v kateri pesnik roti Kristusa, da stopi na stran maščevalcev v prepričanju, da je bila vojna Avstriji vsiljena in da ni imela drugega izhoda. Po vojni se je distanciral od takih borbena-domoljubnih stihov in jih ni več uvrščal v svoje zbirke.

Od 1922 do 1928 je deloval kot dramaturg na Dunaju (*Raimundtheater* in *Deutsches Volkstheater*). Leta 1933 je kot član delegacije avstrijskih književnikov sodeloval na XI. kongresu PEN kluba v Dubrovniku. Kot nasprotnik nacionalsocializma je bil eden od podpisnikov dokumenta, v katerem so udeleženci pod predsedništvom H. G. Wellsa obsodili nacionalsocialistični režim, zažiganje knjig in represalije proti književnikom, ki tega režima niso podpirali.³ S tem podpisom si je določil mesto v avstrijski družbi, ki je leta 1938 doživela priključitev k nemškemu rajhu. Z dubrovniškim aktom se je že simbolično začela njegova emigracija, ki se je čez nekoliko let resnično zgodila. Uspehi dramatika so ostali za njim kot literarna popotnica, ki mu bo pomagala, da na nezanosljivi poti ne bo povsem obupal, marveč bo ohranil vsaj še nekaj upanja v moč književne besede. Iz poljskega Chorzowa je 25. marca 1938 pisal prijatelju ter sotrpinu Ödönu von Horvathu in

ga pri tem spominjal prav na pretekle uspehe: *A sedaj je to nenadoma postalo povsem drugače, gibljemo se v življenju brez varnostne ograje in pod tujim nebom, hodimo po tujih ulicah, govorimo tuj jezik in ljudi, ki jih želim srečati, izbiramo zase, simpatija ne igra nobene vloge, rodbina sedaj obstaja za nas samo v duhu ali v enakem življenjskem odnosu, ki nas je pregnal preko meje. [...] Z našim delom želimo pomagati, da bi svet spet privedli v pravi red! In tam, kjer bomo to smeli storiti, bo v prihodnosti tudi naša domovina!*⁴

Poljska je bila prva postaja na Csokorjevem begu pred nacionalsocialistično oblastjo in mu je v primerjavi z drugimi poznejšimi bivališči in skrivališči nudila dokaj zanesljivo mesto. V njej je v glavnem bival v manjših mestih, a potem se mu je Krakov zdel posebno privlačen: *Morda se bom preselil v Krakov, ki je na neki način ostal staroavstrijski kot Zagreb, Lvov, Černovice in Cascine, florentinski Prater. Predvsem so tu kavarne, ki se po ničemer ne razlikujejo od naših. Razlika je samo v tem, da je verjetno tam sedaj mogoče dobiti več časopisov kot pri vas*, je pisal 12. julija 1939 družini na Dunaj.⁵

Njegova emigracija je bila pravzaprav prostovoljna, toda v končnici neizogibna. Družina in prijatelji so ga skušali pregovoriti, da bi se vrnil. Toda on jim je odgovarjal, da glede na to, da pozna sebe in takratne okoliščine, »ne more drugače postopati«.⁶ Za dunajska gledališča in avstrijske založbe je bil odpisan. Spomini na gledališčne uspehe so mu v januarju 1939 izvabili vzdih: »Kakšna čudovita leta so to bila!⁷

V Varšavi je Csokor leta 1939 doživel bombardiranje nemškega letalstva. Iz mesta je pobegnil v Bukarešto, a potem leta 1941 v Beograd, kjer je v aprilu 1941 spet doživel bombardiranje. Naslednja postaja na njegovi emigrantski poti je bila otok Korčula, ki ga je kmalu priključila fašistična Italija. Po Mussolinijevem padcu leta 1943, a pred izkrcanjem vermahta na Korčulo, se je Csokor s pustolovskim begom rešil in prešel v Bari, v že osvobojeni del Italije. To tragično pustolovščino, leta bega, trpljenja in neposredne nevarnosti bo sijajno opisal v avtobiografskih delih *Kot civil v poljski vojni* (*Als Zivilist im polnischen*

² Elisabeth Buxbaum, *Des Kaisers Literaten. Kriegspropaganda zwischen 1914 und 1918*, Dunaj 2014, str. 38.

³ Helmut Stefan Milletich, Franz Theodor Csokor und der P.E.N.-Kongreß 1933 in Dubrovnik, v: *Lebensbilder eines Humanisten*. Ein Franz Theodor Csokor-Buch, hrsg. Von Ulrich N. Schulenburg unter Mitarbeit von Helmut Stefan Milletich, Wiwn, Münchn 1992, str. 75–85.

⁴ Franz Theodor Csokor: *Zeuge einer Zeit. Briefe aus dem Exil 1933-1950*, München, Wien 1964, str. 168–169.

⁵ Csokor, *Zeuge einer Zeit*, str. 241.

⁶ Csokor, *Zeuge einer Zeit*, str. 173.

⁷ Csokor, *Zeuge einer Zeit*, str. 225.

Krieg, Amsterdam 1940), Kot civil v balkanski vojni (*Als Zivilist im Balkankrieg*, Dunaj 1947, ponatis Dunaj 2000) in Na tujih cestah (*Auf fremden Straßen. 1939–1945*, Dunaj, München, Basel 1955).

Po zavezniški osvoboditvi Rima je Csokor delal kot dopisnik BBC in v Rimu doživel konec vojne. Na začetku leta 1946 se je vrnil v uniformi britanske vojske na rodni Dunaj. Leta 1947 je postal predsednik avstrijskega PEN kluba, a leta 1968 tudi podpredsednik mednarodnega PEN kluba. Preminil je 5. januarja 1969 in je pokopan v častni grobnici na dunajskem Centralnem pokopališču.

3. november 1918

Csokor je s prvimi književnimi deli opozoril kot lirik, toda njegovo delo je zaznamovala drama. Poznano je 29 njegovih dramskih del, med katerimi neka niso bila tiskana ali niso bila uprizorjena. Brez dvoma je med vsemi njegovimi dramami najuspešnejša »3. november 1918« (*Dritter November 1918*). Zanj je dobil najboljše kritike, a tudi priznanja, kot sta na primer Prstan gledališča Burgtheater (*Burgtheaterring*, 1937)⁸ in Grillparzerjeva nagrada (*Grillparzerpreis*, v januarju 1938)⁹.

Zanimivo je rojstvo tega dela, ki ga je »zakrivila« slučajno prebrana časopisna novica, zaradi katere se ga je polastil ustvarjalni nemir. Imel je občutek, da tej temi ne bo kos, toda tako odločno se mu je vsiljevala in ga obremenjevala, da je postajal že histeričen. Prijatelju Ferdinandu Brucknerju, pesniku in tudi emigrantu, je 26. julija 1935 z Dunaja pisal v London: *Včeraj sem bral notico o nekem avstrijskem ujetniškem taborišču na kitajski meji. Tu so bili vsi narodi starega cesarstva, ki niso slutili, da je to že pred več leti propadlo. Šele leta 1928 so slišali za to. Potem so sledili samomori, prepiri, obup. Enemu od njih se je nedavno uspelo vrniti v domovino, drugi pa so baje vsi umrli. Tam so še enkrat ponovili avstrijsko tragedijo z dne 3. novembra 1918. Kakšno gradivo bi bilo to! Za vsako figuro stojijo milijoni. Toda nemogoče je vse opisati.*¹⁰

⁸ Prstan Burgtheatra (Burgtheater-Ring) je kot nagrado uvedel leta 1926 Jakob Lippowitz, založnik lista *Neues Wiener Journal* ob 150-letnici ustanovitve Burgtheatra. Nagrado so podeljevali letno v letih od 1926 do 1934 članom Burgtheatra ali nekemu dramatikumu za posebne zasluge. Prvi prejemnik nagrade je bil Arthur Schnitzler, a za njim Hermann Bahr, Gerhart Hauptmann, Max Devrient in drugi.

⁹ Grillparzerovo književno nagrado (Grillparzer-Preis) je leta 1872 uvedla Grillparzerjeva zaročenka ob 80. rojstnem dnevu tega dramatika. Do leta 1971 so nagrado podeljevali vsako tretje leto »relativno najboljšemu dramskemu delu, ki je bilo zadnja tri leta uprizorjeno na nekem od poznanih odrov in pred tem ni prejelo nobene druge nagrade.«

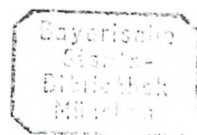
¹⁰ Csokor, *Zeuge einer Zeit*, str. 109.

FRANZ THEODOR CSOKOR

DRITTER NOVEMBER 1918

Ende der Armee Oesterreich-Ungarns

Drei Akte

(1936)

THEATERABTEILUNG
PAUL ZSOLNAY VERLAG
WIEN

Naslovnica drame Franza Theodorja Csokorja 3. november 1918

Vse prav gotovo ne, toda prebrana časopisna vest Csokorja ni puščala ravnodušnega. Že 29. decembra je javil istemu Brucknerju v postskriptumu pisma: *Konec meseca grem za nekoliko dni v goste k prijateljem na Semmering. Spremljal me bo moj mali pisalni stroj Underwood in rokopis dela, ki se je začelo oblikovati iz časopisne*

Češka razglednica z naslovom Slovo ... Avstrija je umrla (iz zbirke Jozka Džamba)

vesti o ujetniškem taborišču v Sibiriji, v katerem se še leta 1928 ni vedelo, da starega cesarstva ni več. Ali ti nisem o tem že pisal? To me ne pusti pri miru. Nosečnost v možganih!¹¹

Se pravi, da je že čez pet mesecev iz nepričakovane časopisne notice nastalo ali pa je bilo v povojnih delo, ki bo postalo in ostalo najpomembnejše Csokorjevo dramsko delo.

Datum v naslovu drame se nanaša na 3. november 1918, ko sta Avstro-Ogrska in antanta sklenili mir in ki velja za Csokorja za dan konca prve svetovne vojne in propada Avstro-Ogrske. Csokor drame ni pisal neposredno po koncu vojne, marveč šele v letih 1935–36. Njen prvotni naslov je bil Pokop (*Die Grablegung*). »Dokler mi ne pride kaj boljšega na pamet!« je pisal Ferdinandu Brucknerju, katerega mu je že na samem začetku pisanja skiciral sceno drame: *Nekdanji hotel, preurejen v sanatorij v gorskem zaledju koroških Karavank, že več tednov zasut od snega, brez prometne povezave z zunanjim svetom, kajti tudi telefonske zveze so v okvari. Na začetku novembra životarijo tu vsi, vsakdo z neko vojno razpoko v glavi. Eden je dobil strel v glavo in sliši ponoči streljanje, šesterica drugih, ki iz-*

*hajajo iz različnih narodnosti cesarstva, ga zasmehujejo, a njihov poveljnik je stari hrvaški polkovnik. Potem pa nenadoma iz doline prispe mornar, jih vpraša, kaj tu počnejo, češ da se je vse končalo. Tedaj propad stare Avstrije prevzame obliko, ki ni bila še nikoli opisana: milijoni stojijo za vsakim od sedmerice in ti se potem raztresejo po svojih narodih, vojska brez vrnitve, ki že na razhodu govori v različnih jezikih. Vsakdo med njimi ve, katera je njegova domovina, razen polkovnika, katerega domovina – on je graničar – je bila vojska in se zato ustrelil v glavo. Častna salva na njegovem grobu je zadnje skupno dejanje sedmerice, ki potem izgine v snežnem metežu. Ostaneta samo dva prijatelja, prvi koroški Nемеc in drugi koroški Slovenec iz iste vasi. Toda vojno pobratimstvo ne velja več, oba zahtevata prostor za svoj narod. S prvimi strelji, ki jih opolnoči izstrelita drug na drugega, se začne vojna za Koroško, ki se je čez komaj leto in pol končala s plebiscitom, ta pa je Koroško prepustil Avstriji.*¹² To je bil prvi osnutek drame, ki je bila potem ob neznatnih odstopanjih tako tudi uresničena.

Skupino v sanatoriju sestavljajo polkovnik ter šest častnikov in podčastnikov, ki imajo vsi kako vojno poškodbo, so na pol invalidi in ne-

¹¹ Csokor, *Zeuge einer Zeit*, str. 116.

¹² Csokor, *Zeuge einer Zeit*, str. 118–119.

kateri imajo motnje s prividi. Poleg njih je tu še bolnišnično osebje, ki ni stalno nastanjeno v bolnišnici. Njihova imena so: von Radosin, polkovnik, aktivni topniški častnik, po narodnosti Hrvat, Orvanyi, aktivni huzarski stotnik iz Arada, Ludoltz, nadporočnik, v civilu poljedelec, von Kaminski, aktivni ulanski nadporočnik iz Krakova, Zierowitz, pehotni nadporočnik, v civilu odvetnik, Vanini, aktivni pionirski poročnik iz Tridenta, Sokal, topniški poročnik, v civilu učitelj iz Prage, Josip, častniški sluga in tudi kuhar, dr. Grün, polkovni zdravnik, v civilu pomožni zdravnik/asistent v bolnišnici, četovodja Carl Geitinger, v civilu pomožni trgovec/tržničar, Pjotr Kacziuk, mornar strojevodja s potopljene ladje *Viribus unitis*, in bolničarka Christina.

Scenski prostor in inventar je Csokor predvidel minimalistično. Svetloba in tema v bolnišnici, odeti s snegom, sta bistvena elementa dramskega dogajanja. Med predmeti v bivalnem prostoru kraljujeta dva zemljevida: prvi je zgodovinski in prikazuje Malo Azijo do Mezopotamije z mesti iz Ksenofonove *Anabaze*, drugi je pa zemljevid železniške mreže Avstro-Ogrske, ki je po mnenju rekonvalescentov še vedno uporabna, a je v resnici le himera.¹³

V dramskem prizoru izstopata dve sceni, ki sta pri Csokorju alegorija propada monarhije. V prvi gre za komunističnega mornarja Pjotra Kacziuka, ki je dezertiral s potopljene ladje *Viribus unitis* in ki se sedaj pridružuje družbi v hotelu – zdravilišču ter pri tem pojasnjuje, da vojske, ki so ji služili, in tudi države, katere podaniki so vsi skupaj bili, ni več. »Vojske, h kateri se štejete,« govori v obraz polkovniku Radosinu, prav njemu, ki se pooseblja s to vojsko, »od danes namreč ni več – obstajajo samo razpršene, razcapane, klateče se trume brez odmora in vode, ki se pomikajo z juga in mečejo proč opremo in orožje ...« (DN: 39)¹⁴

Kacziuk je glasnik, ki prenaša vest o propadu vojske, kar ne pomeni, da napoveduje mir. Njegovi »vojskovodji« sta Marx in Engels, v njegovem govoru je slišati besede »sovjeti«, »buržuiji« in »revolucija«. On najavlja novi družbeni red, toda njegovi sogovorniki tega reda ne razumejo kot ideologijo, marveč zelo stvarno. »Če ne morem sedaj takoj oditi na Dunaj,« mu reče četovodja Adam Geitinger, »potem se požvižgam na vas komuniste, dragi moj!« (DN: 45)

Kacziuku za prikaz služi zemljevid železniške mreže monarhije, na katerem so jasno začrtane kronske dežele in pokrajine. Eno po eno jih izreže, tako da na koncu ostane samo Avstrija približno v mejah, kakršne bodo pač po vseh mirovniških pogajanjih in osamosvojitvah držav naslednic. Na koncu z mornarskim bajonetom prebode tudi ta ostanek ostanka, kar je lahko razumeti kot smrtni udarec, ki ga revolucionar zada državi, ki je vse do nedavnega bila tudi njegova in ki ji je kot mornar služil. Za skeptike in tiste, v katerih še tli upanje, da ni vse propadlo (Orvanyi: »Ogrska se ne predaja. Ogrska je ostala Ogrska!«), ima samo eno sporočilo: »Vaš svet je bankrotiral in mi ga bomo uničili, mi ga bomo likvidirali, ta vaš svet!« (DN: 48)

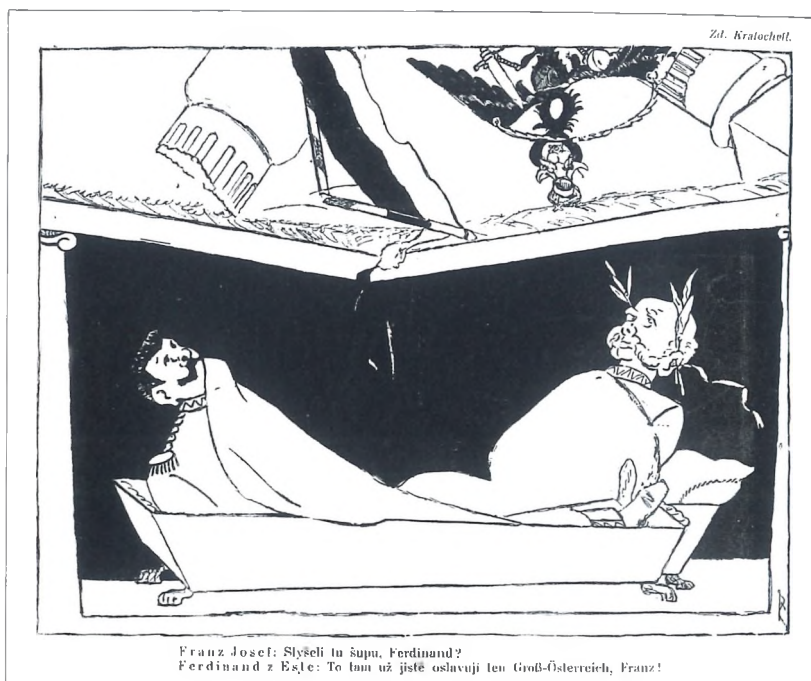
Osrednji lik v drami je polkovnik Radosin, po poreklu (kot tudi Csokor!) iz hrvatske graničarske družine, prepričan vojak in do kraja vdan cesarju in cesarstvu. »Ti izviraš iz vojaške družine in poznaš samo garnizone, domovine pa ne,« (DN: 50) mu reče Poljak Kaminski, kateremu je kot samemu Radosinu jasno, da graničarsko življenje skozi brezpogojno vdanost cesarstvu ustvarja druge občutke pripadnosti in povezanosti. In ko se vsi drugi predajo in izrazijo prepričanje, kot Čeh Sokal, da v domovini, sestavljeni iz sedmih narodov, niti eden med njimi ni imel svoje domovine (DN: 53), se Radosin sklicuje na zapisego, da bo služil cesarstvu na kopnem in morju (*zu Land und zu Wasser*). Z drugimi besedami, enkrat vojak, vedno vojak. Na Ludoltzovo vprašanje, ali se je pripravljen boriti za državo, ki več ne obstaja, odgovarja, da ne verjame v konec, tudi če bi ta zemljevid desetkrat raztrgali. Poleg tega ve, da so vsi prisotni krvaveli za celovito državo, kakor je ona krvavela zanje.

Csokor prikazuje Radosina kot branitelja večnacionalnega modela države, ki svoje soborce in podrejene prepričuje, da so bili vsi »več kot en narod« in »mi sedmerica smo bili eno [...], a vi sedaj želite iz svetlega prebivališča nazaj v kaznilnico.« (DN: 54–55) Na to mu Čeh Sokal odgovarja: »Toda to so naše kaznilnice, gospod polkovnik – morda so na začetku temne in zatohle – vendar mi smo v njih gospodarji!« (DN: 55)

Radosin se na koncu zave propada Avstro-Ogrske, a s tem tudi svoje osebne tragedije, zato dvigne roko nase in se ustrelji z oporočnimi

¹³ V grški mitologiji pošast z levjo glavo, kozjim trupom in zmajskim repom.

¹⁴ DN = Franz Theodor Csokor, *Dritter November 1918. Ende der Armee Österreich-Ungarns*; 3 Akte, Dunaj, Zsolnay, 1936. Številka za kratko DN v besedilu se nanaša na stran te izdaje.

Franz Josef: Slyšeli tu šupu, Ferdinand?
Ferdinand z Esle: To lum už jistě oslavuji ten Groß-Österreich, Franz!

Karikatura Večni sen Velike Avstrije češkega avtorja Zdenka Kratochvíla, objavljene leta 1918 v praški satirični reviji Šibeničky (leto I, št. 17, str. 130). Franc Jožef: »Ali slišiš ta hrup, Ferdinand?« Ferdinand d'Este: »To oni zgoraj že prav gotovo proslavljajo Veliko Avstrijo, Franc!«

besedami: »Če bi nekdo, od zunaj ali od znotraj, bil tako nor, da bi nas razkosal, ko te Avstrije ne bi bilo več, potem na svetu nikoli ne bo miru!« (DN: 52)

Radosinovi tovariši so sklenili, da je treba zastavo, pod katero so se vsi do nedavnega borili in se nanjo zaklinjali, sneti in jo postaviti na njegov mrtvaški oder, kajti sedaj pripada samo njemu. Pokazali so celo razumevanje za njegov samomor kot edino možno rešitev. Na glasno razmišljanje stotnika Vaninija: »Da, le kam bi gospod polkovnik pravzaprav lahko šel? Ni Hrvat, ni Nемеc, ni Madžar!« živčno odgovori Madžar Orvani: »On je Avstrijec, ne brbljaj preveč!« Potem pa nena doma zamišljeno izreče: »Da, kam bi pravzaprav lahko šel?« (DN: 58)

Drama doseže vrhunec v sceni, ki celotnemu prizoru daje posebno težo in simboliko. Na pogrebu polkovnika Radosina vsak od častnikov vrže v grobnico grudo zemlje, da s tem izkaže sotovarišu poslednjo čast: huzarski stotnik Orvani zemljo iz Madžarske, poročnik

Kaminski zemljo iz Poljske, nadporočnik Ludoltz zemljo iz Koroške, nadporočnik Zierowitz slovensko, stotnik Sokal češko, a stotnik Vanini italijansko zemljo.

VANINI: Nekdo mi manjka. Oprostite, seveda Vi, dr. Grün! [...] GRÜN: Jaz? (Obotavlja se, a pri tem ni smešen, prej je ganjen) Zemlja – iz – zemlja iz – Avstrije! (DN: 62)

Tako je polkovni zdravnik edini ostal »brez zemlje«, zato mu ni preostalo nič drugega, kot da se opredeli za »Avstrijo«, pri čemer se v tej identifikaciji mešata preteklost in sedanji trenutek. Dunajski judovski list *Die Stimme* (Glas) je to komentiral z besedami: *Ne moremo človeka, ki ga je tragedija Avstrije pognala v samomor, pokriti s poljsko, jugoslovansko in češko zemljo ...*¹⁵

V Csokorjevi literarni viziji je bil Jud Grün edini iz častniškega zbora, ki je po polkovniku Radosinu ostal zvest vojaški zaprisegi in ki je

¹⁵ *Die Stimme. Jüdische Zeitung*, letnik 10, št. 630 (23. 3. 1937), str. 5.

monarhijo imel resnično za *indivisibiliter ac inseparabiter* (nedeljivo in nerazdružno). In mrtvemu polkovniku daje prav: »Ke mi smo že bili resnično več kot narod, v nas je bil duh nečesa, kar bodo drugi šele okusili. In sedaj, odkar tega več ni, vi s svojimi narodi opletate naokrog kot ovce v slabem vremenu! In še slepo drvite za vsakim ovnom v propad!« (DN: 70) To je zadostovalo, da so ga pripisali somišljenikom »rdečega« mornarja Kacziuka in mu nadeli etiketo boljševika. Toda v enem trenutku ga je Poljak Kaminski vzel v zaščito z besedami: »On samo verjame, da se bomo spet združili in tu je njegovo prepričanje med vsemi nami najbolj čisto.« (DN: 71).

Grünu je v tem stališču najbližja bolničarka Christina, edini ženski lik v drami, ki ne pripada strogo osebju in ki se pojavlja samo na začetku in koncu drame kot nekakšno »tuje telo«, toda ki, bodisi tu ali ne, v vojaško vsakdanost vnaša dovoljšno mero ženstvenosti, erotike in rivalstva. Njena biografija je takšna, da zanjo dejansko pride v poštev samo opredelitev za cesarja in cesarstvo. »Moj oče je bil častnik s Tirolske, mati iz Dalmacije. Prinesla me je na svet ob selitvi v drugi garnizon, v nekem bosanskem gnezdu brez bolnišnice, brez zdravnika, umrla je na porodu. Kmalu zatem je oče padel na Drini v nekem obmejnem spopadu, o katerem ne bi nikoli nihče kaj izvedel, če ne bi iz njega nastala vojna. Ko sem imela dve leti, sem prispela v častniško sirotišnico [. . .].« (DN: 80–81) Odslej je bil cesar njen oče. »Njegova slika je visela po vseh hodnikih in sobah, takoj ob Odršeniku na križu. Moji starši so umrli zanj, tako sem bila jaz njegov otrok, a njegovo cesarstvo je bilo moj dom. Komaj osemnajstletna sem se takoj javila v vojno, samo s prošnjo mi je končno uspelo, da so me pustili na fronto.« (DN: 81) S takšnim pedigrejem ji ni preostalo nič drugega, kot da verjame v možnost obstanka cesarstva, ki ga ustvarjajo ljudje in ne narodi in meje.«¹⁶ Toda ona, ki iz doline prihaja v okrevališče, prispe s svojim sporočilom prepozno in njenega glasu o miru in premirju niso jemali resno.

Vztrajno zadržanost proti novim državnim tvorbam goji, vsaj na trenutke, tudi Madžar Orvanyi. Na pripombo Čeha Sokala, da »se bomo čez leto dni vprašali, kako je bila sploh mogoča ta Avstro-Ogrska?«, odgovarja: »Vsi mi boste še jokali zanj, že čez deset let morda!« (DN: 67) Seveda, Orvanyijevo stališče sloni na zavesti, da je Ogrska

na strani premagancev, zato Sokalu in Vaniniju kot pripadnikoma antante čestita kot zmagovalcema.

Vendar proces razpada nekoč močne in velike države je nezaustavljiv. Kot izraz nove (?) samozavesti Csokor kot jezično karakteristiko pripisuje likom v drami *k. u. k. Armeedeutsch* (prevladujoči nemški jezik v cesarski in kraljevi vojski) s posebnim nacionalnim koloritom vsakega posameznika med njimi. V nemškem izvornem besedilu to ne pride toliko do izraza, marveč se prepušča igralski ustnosti in inventivnosti režije. Vendar ko nadporočnik Ludoltz izda povelje »marš iz Avstro-Ogrske!« (*Abmarsch aus Österreich-Ungarn!*), se družba na zdravljenju posavlja s pozdravi: »*Viszontlatásra! Videtjemo se! Na schledanou! Arrivederci! Do widzenia!*«, a na koncu dr. Grün, spet zadnji in dosleden v svoji privrženosti »zemlji iz Avstrije«, reče: »*Auf Wiedersehen!*« (Na svidenje!) (DN: 72) Medtem ko so bila povelja v avstro-ogrski vojski v nemščini, sedaj tudi uporaba nacionalnih jezikov razodeva, da so nastopili drugi časi. Telefonski pogovori s poveljniškim središčem v Ljubljani so otežkočeni, ker se sedaj tam govori »windisch« (slovensko) in v pogovorih se razberejo novi pojmi kot na primer Narodni svet, a Zierowitz, koroški Slovenec, trga z uniforme vojaška obeležja, jih meče Radosinu pred noge in zahteva, da ga odslej ogovarja z Zjerschowitzem (Zjeršovičem). Videti je, da je eden od tistih, ki so spoznali, kako stojijo stvari in zato drugim očita: »Vi živite v mrhovini, a obnašate se, kot da je ta še živa.« (DN: 46)

Novo samozavest spoznava tudi sluga Josip, ki je bil navajen, da so ga vrsto let ogovarjali kot »Schlawinerja«¹⁷, sedaj pa svojim predpostavljenim odgovarja, da je on Slovenec. (DN: 47)

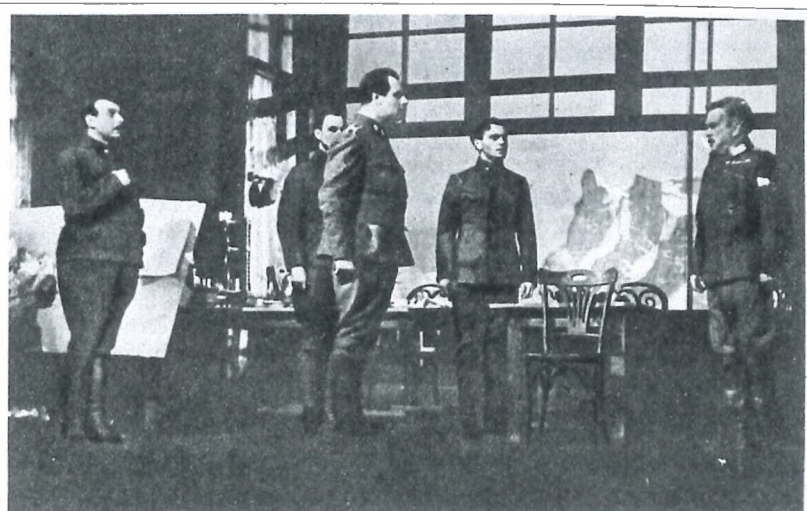
Fatum dramae

Premiera drame *3. november 1918* v režiji Herberta Wanieka je bila 10. marca 1937 v Burgtheatru. Občinstvo je izvedbo sprejelo z navdušenjem, prav tako kritika. Kritik E. M. E. iz lista *Wiener Salonblatt* (Dunajski salonski list) je izvedbo prikazal kot »mojstrski dosežek Burgtheatra« in kot »večer, ki se ga ne doživlja brez globoke ganjenosti.«¹⁸ Dunajski *Der Morgen* (Jutro) je pisal o drami kot o delu, ki

¹⁶ Franz Theodor Csokor, *Zwischen den Zeiten*. Dramen, Dunaj, 1969, str. 215. Tega citata ni v prvi izdaji drame (DN) leta 1936.

¹⁷ „Schlawiner“ (*šlaviner*) – nemški posmehljivi vzdevek za Slovence, a tudi za vse Slovane v monarhiji.

¹⁸ „Ein Abend, den man nicht ohne tiefe Erschütterung durchlebt,“ *Wiener Salonblatt*, leto 68, št. 6 (21. 3. 1937), str. 14.

Premiere im Burgtheater: „Dritter November 1918“

Slika s premiere drame 3. november 1918, objavljene v salzburškem časopisu *Salzburger Chronik für Stadt und Land* 20. 3. 1937 (leto 73, št. 65, str. 14).

je »napisano s srcem in sega v srce. Zgodovinska resnica postaja resnično pesništvo«. ¹⁹ O izvedbi je pisal tudi list *Der Wiener Film* (Dunajski film), ki je zatrdil, da tovrstne predstave »ne bi moglo uprizoriti nobeno drugo gledališče kot prav Burgtheater«, ki je posel opravil »vzorno«. Delo je »skozi in skozi avstrijsko in zato pripada najbolj naravno Burgtheatru«, a lahko ga je napisal samo nekdo, ki je tako z občutki kot s položajem poznal ustroj starega cesarstva, njegove prednosti in slabosti, in ki je kot takšen iz globine duše občeval njegov propad. ²⁰

Priznanja so prihajala od vseh strani. Csokorju sta pismeno čestitala književnika Thomas Mann in Karl Zuckmeyer. Ta je bil ponosen, da so bile prav v njegovi podeželski hiši, v kateri je bil Csokor gost, napisane prve strani drame. Najlepše besede mu je pa napisal prijatelj von Horvath, ki je bil sam tudi na premieri: »Sedaj morajo vsi spoznati, kako veliki pesnik si!« ²¹

Veliko priznanje mu je pomenila podelitev prstana Burgtheatra (*Burgtheater-Ring*), ob kateri je režiser, igralec in ravnatelj Burgtheatra, Hermann Röbbeling, napisal da je Csokorjeva drama eno od najuspešnejših del, izvedenih v tem gledališču: *To ni samo delo umetniške vrednosti, marveč je resnično avstrijsko in domoljubno delo, s katerim se je ta pesnik zavihtel v prve vrste znamenitih avstrijskih književnikov.* ²²

Csokorja je posebno veselilo, da je ta uspeh doživela tudi njegova mati, ki je imela stalne skrbi zaradi sinove izbire statusa svobodnega književnika. Ker ni bil navajen na takšne uspehe, se je vseeno počutil »smešno« in se je domov vrnil »deprimiran«. Čez pet dni po premieri je pisal Brucknerju: *To je torej uspeh? Kaj je uspeh? Prava stvar se pojavi v pravem času, pri čemer je prav gotovo bolj važno, da je čas pravi.* ²³ Tudi v finančnem pogledu stvar ni bila zanemarljiva, še posebej ne, ker so obstajale možnosti, da bi delo lahko bilo

¹⁹ „[...] mit Herz geschrieben und greift ans Herz. Historische Wahrheit wird wahre Dichtung.“ *Der Morgen. Wiener Montagblatt*, leto 28, št. 11 (15. 3. 1937), str. 8. v kritiki avtorja z začetnicama J. B. pod naslovom *Großer Burgtheaterabend*.

²⁰ *Der Wiener Film*, leto 2, št. 11 (16. 3. 1937), str. 2.

²¹ Citat po F. Th. Csokorju: *Zeuge einer Zeit*, str. 136.

²² *Burgtheater-Ring 1937 an Franz Theodor Csokor*, v: *Neues Wiener Journal*, leto 45 (13. 4. 1937), št. 15.589, str. 4.

²³ Csokor. *Zeuge einer Zeit*, str. 135.

uprizorjeno tudi v inozemstvu. Csokor je zapisal: ... *pri čemer pa Nemčija seveda ne pride v poštev. To mesto prepuščam kolegom, ki jih je nedavno kot službene pesnike Avstrije z visokim redom zaslug odlikoval nepoučeni Schuschnigg*.²⁴ Podpis na protestnem dokumentu s kongresa PEN v Dubrovniku ni mogel biti pozabljen. Bilo je več poskusov in priporočil, da Csokor prekliče ta podpis v svojo korist, toda možnost preklica zanj ni prišla v poštev.

Pravzaprav niti na premieri ni vse potekalo tako, kot si je zamislil, a je na koncu pristal na kompromis v sceni z zemljo iz Avstrije. Stavek, ki ga je izgovoril dr. Grün, so črtali. Direktor gledališča Röbbeling se je bal demonstracij. *Moji protesti*, je pisal Csokor, *niso obrodili uspeha. Se pravi, da so se izognili sklicevanju na čustva do Avstrije; njenega imena niso omenili, a naj vseeno obstaja?*²⁵

Tako drama tudi po več letih od konca prve svetovne vojne ni mogla biti brana oziroma uprizorjena kot »nevtralno« besedilo. Namesto da bi dr. Grün mrtvemu polkovniku vrgel v grobnico grudo zemlje iz »Avstrije« oziroma »Avstro-Ogrske«, je moral to dejanje zadnje časti opraviti nem, brez besed.

Zgoraj omenjeni list *Die Stimme* (Glas) je priznal, da avtor in režiser Herbert Waniek dr. Grünu nista pripisala antisemitske poteze, kar za takratno književnost ne bi bilo prav nič neobičajnega, marveč da so »drugi« podlegli tej skušnjavi. *Dejstvo je, da sedaj Jud Grün na tovariševem pogrebu ne sme nič reči in mi se bomo tega dejstva držali. Toda moramo postaviti vprašanje: kako lahko Avstrijsko državno gledališče (Österreichisches Staatstheater) spravi nekega Juda v zadrego prav 3. novembra 1918, ko mora reči, iz katere zemlje bo vrgel grudo na krsto svojega polkovnika, in kako lahko dopusti, da molči? Molčati v času, ko so grobovi Judov, padlih v vojni, bili še povsem sveži? Umrli so za avstrijsko državo, a sedaj preživeli judovski vojak te države ne sme omeniti? Solidna drama in okoliščina, da so se v njej izognili vsakršnemu karikiranju Judov, postavljata to zadevo še v bolj sramotno luč. Kajti v Burgtheatru*

*nam govorijo: Vi ste solidni, pristojni ljudje, ljudje kot tudi vsi drugi. Toda vi ste Judje in zato ste in ostanete tujci! Tujci samo zato, ker ste Judje, tujci, brez obzira na vaše kvalitete, Judje in zato tujci. To nam govori Burgtheater, Avstrijsko državno gledališče. Pravi nam, da smo tudi 3. novembra 1918, ko so grobovi Judov, padlih v vojni, bili še povsem sveži, bili tujci. Pri Judih ne velja nič, pri Judih ne velja niti prelita kri. Na odru Avstrijskega državnega gledališča sta Jud in tujec postala sinonima.*²⁶

Na slovesno izvedbo drame 13. maja istega leta je Csokor povabil *Verband Alt-Österreich* in pri tem poudaril, da želi s tem izkazati čast staroavstrijski vojski in da je večer posvečen »avstrijskemu narodu pod orožjem«. Vabila so bila poslana na naslove članov bivše cesarske hiše, na vodstva vseh civilnih in vojnih uradov, na Združenje avstrijskih častnikov in vse nekdanje vojake s fronte.²⁷

Dramo so na začetku novembra 1937 z velikim uspehom uprizorili prav tako v Zürichu. Mestni avstrijski generalni konzul se je pobrigal, da so za to uprizoritev preskrbeli *k. u. k.* vojne uniforme. Z uprizoritvijo v Budimpešti, na kateri sta bila prisotna tudi Ludwig von Hatvany in Klaus Mann, je bil Csokor prav tako zadovoljen in v zanosu je trdil, da »Budimpešta pomeni že Ameriko«. ²⁸ Rudolf Forster, avstrijski igralec, je nameraval dramo prevesti v angleški jezik, toda do tega očitno ni prišlo. Csokorju je bilo dosti do angleškega oziroma ameriškega občinstva in računal je na povečano zanimanje za to temo prav sedaj, ko se »Avstrija (Austria) od 11. marca tega leta [1938.] ne bo tako enostavno zamenjevala z Avstralijo.« Forster je dramo že videl na Dunaju in Csokorju se je zdel kot najprimernejši za eno od vlog: »On bi kot Radosin bil najizvrstnejše utelešenje stare Avstrije, s katere propadom propada tudi mir v Evropi.«²⁹

Tudi UFA³⁰ je takoj po premieri pokazala zanimanje za snemanje filma, vendar se to tudi tokrat ni uresničilo iz dveh razlogov: s filmsko produkcijo v tem času ni bilo lahko in poleg tega Csokorjevo ime oziroma njegov glas nista bila v prid tej zamisli.

²⁴ Csokor, *Zeuge einer Zeit*, str. 135.

²⁵ Csokor, *Zeuge einer Zeit*, str. 141.

²⁶ *Die Stimme, Jüdische Zeitung*, leto 10, št. 630 (23. 3. 1937), str. 5. (v rubriki *Rundschau*).

²⁷ *Österreichische Wehrzeitung*, 18. Jg., Folge 18 (30. 4. 1937), str. 4.

²⁸ Csokor, *Zeuge einer Zeit*, str. 178.

²⁹ Csokor, *Zeuge einer Zeit*, str. 178.

³⁰ Universum Film AG, nemško filmsko podjetje, ustanovljeno leta 1917 v Berlinu.

Šele leta 1965 je drama doživela filmsko realizacijo v režiji Edwina Zboneka in z igralci, med katerimi so nekatera velika imena avstrijske kinematografije (Erik Frey, Erich Auer, Walter Kohut, Peter Wehls, Hugo Gottschlich, Wolfgang Gasser, Peter Matic, Hanns Obonya, Walter Pfeil, Fritz Muliar, Kurt Sowinetz in Ingrid Kohr).

Dramo so leta 1936 tiskali s posvetilom: »Mojemu preminulemu prijatelju Maxu Pirkerju v pozdrav v deželi brez meja.«³¹ Za peto izdajo z neznatnimi preureditvami, objavljeno leta 1968³², se pravi samo eno leto pred Csokorjevo smrtjo, je avtor napisal predgovor, ki ga obenem smemo brati kot njegov requiem avstro-ogrski vojski, »zadnji nadnacionalni vojski v zgodovini«, ki je simbolizirala enotnost cesarstva, a se je na koncu kot meteorit raztresla na vse strani. »Vseposod, pri zmagovalcih in poražencih, se je vojska sprejemala, njena vrnitev se je slavila radostno ali žalostno. Toda vojska Avstro-Ogrske kot celota enostavno ni več obstajala, nove države, ki so nastale na njenih ruševinah ali so se na njihov račun razširile, so odpoklicale svoje podanike iz te vojske.«³³ Avstro-ogrska vojska se ni več vrnila domov.

To je okvir, v katerem je izpovedana dramska zgodba o propadu monarhije, ki je močno zaznamovala tudi Csokorjevo življenje. Vendar ta globalna zgodba se nadaljuje z neko drugo zgodbo, ki ima svojo stvarno podlago na dogajanjih tudi po 3. novembru 1918. Csokor to opisuje takole: *Vojna se ni končala na vseh mestih, celo ne po tistem usodnem premirju. Na ozemlju stare očetnjave, katere narodi so se v monarhiji združili v neko »zgodnjo« Ligo narodov, so sedaj nastale sosednje države in povsem nove tvorbe, ki so iz monarhije širile svoje posesti ali ga šele oblikovale. A tam, kjer so te sveže meje preveč ostro zarezale druga v drugo, se je razplamtel spor. Tako se je to začelo takoj po letu 1918 na Koroškem [...]*³⁴

Ta položaj oziroma dve politični in nacionalni opciji poosebljata v drami dva lika, Nemeč Ludoltz in Slovenec Zierowitz, ki edina os-

taneta v okrevališču, vsi drugi so namreč izginili z odra, in to zgodovinsko zgodbo pripeljeta h koncu. V Csokorjevi dramaturgiji njun odnos obravnava posebna časopisna izdaja: »Spopad koroškega kmeta Ludoltza s Stevom Zierowitzem, odvetnikom iz Kranjske, oba rojena v Plöcknu, v isti vasi.«³⁵ Poudarjanje izvora dveh nasprotnikov iz istega kraja ni nič drugega kot lokalna variacija avtorjeve osrednje misli o monarhiji, ki razpada v zasebne nacionalne države. Vendar te niti v miru ne najdejo miru. Kot da je vojna njihovo prekletstvo, ki se nadaljuje v obliki mejnega spora za Koroško med Avstrijo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ta dramaturški detajl torej ni avtorjeva fikcija, marveč stvarno zgodovinsko dejstvo, ki je doseglo vrhunec s tako imenovanim Koroškim plebiscitom, izvedenim 10. oktobra 1920, ko se je 59,04 % glasov izreklo za Avstrijo.

Avtor je to zgodovinsko dejstvo vzel za motiv svoje dramaturške zgodbe o »vojni po vojni« in s tem izrazil prepričanje, da zgodovinska dogajanja niso nikoli trenutni fenomeni, marveč prav procesi krajšega ali daljšega trajanja in da je vse zgodovinski fluid, reka, ki nezaustavljivo teče in katere tok ni povsem določen.

Csokorju so nekateri kritiki očitali, da je poleg tega, da je še vedno gojil idealno sliko o enotnosti Avstro-Ogrske, imel za jamstvo in zunanji simbol te enotnosti vojsko, ki jo v drami na poseben način pooseblja polkovnik von Radosin. S pogumnejšo interpretacijo bi lahko rekli, da se za tem likom skriva sam avtor, ki je kot dr. Grün z dramo »3. november 1918« v grobnico Avstro-Ogrske posmrtno položil to delo kot rekviem in svojo oporoko. Vendar v nasprotju z Radosinom se Csokor ni predal in dvignil roko nase, ampak se je kljub vsemu kot zmagovalec vrnil v novoustanovljeno republiko Avstrijo, v *reliquiae reliquiarum* nekdanj slavne monarhije, ki zanj pravzaprav ni nikoli prenehala obstajati.

Iz hrvaščine prevedel Vinko Avsenak.

³¹ Max Pirker (1886–1931, rojstvo in smrt v Špitalu ob Dravi – Spittal an der Drau), pripovednik in knjižničar, avtor številnih člankov in založnik knjige o zgodovini dunajskega gledališča.

³² Ta izdaja je bila objavljena pod naslovom *3. november 1918* (sedaj v naslovu z datumom, napisanim s številko!) s še drugima dvema Csokorjevima dramama: *Der verlorene Sohn in Gottes General* v: F. Th. Csokor, *Zwischen den Zeiten*, str. 163–216.; avtorjev predgovor na str. 159–162. in pogovor Kurta Becsija (Kurt Beccsi), *Gedanken zum Werk und zur Persönlichkeit Franz Theodor Csokors*, str. 217–226.

³³ Csokor, *Zwischen den Zeiten*, str. 161.

³⁴ Csokor, *Zwischen den Zeiten*, str. 162.

³⁵ Csokor, *Zwischen den Zeiten*, str. 209. ... oba rojena v Plöcknu, v isti vasi, (*beide von Plöcken gebürtig, aus dem nämlich Dorf*). V prvi izdaji drame leta 1936 te topografske opombe ni.

KAPELENTAL POD VRŠIČEM V KRNSKEM POGORJU

Mitja Juren

Položaj v kotlini Bovca, mesteca pod Rombonom, je bil julija 1915 miren. Tamkajšnje avstro-ogrske enote še niso občutile nobenega odločnejšega pritiska italijanske vojske. Konec julija je bila postavitve cesarsko-kraljeve vojske taka kot na začetku spopadov, toda bila je dosti bolj ojačana in izboljšana. Tedni miru so omogočili izpopolnitev obrambnih položajev in zamenjavo VII. armadnega korpusa s 44. in 48. pehotno divizijo.

General Rohr, poveljnik armadne skupine Rohr, ki se je 25. januarja v Zgornjem Posočju preoblikovala v 10. armado, je razpolagal z 48 bataljoni – z 42.000 puškami, 150 strojniciami in 56 topniškimi baterijami. S pomočjo častnikov aktivnega dela vojske je preoblikoval, prerazporedil in izuril bataljone prostovoljnih strelcev ter iz njih ustvaril najboljše enote za gorsko bojevanje.

Avstro-ogrske enote so gradile strelske jarke druge obrambne črte, skoraj v zavetju prve, in vzpostavile zvezo med Zgornjim Posočjem in Tolminom preko doline Lepene in Tolminke. S pomočjo močne delovne sile več kot 10.000 ruskih ujetnikov so tudi omogočile voznost ceste čez Vršič, najvišji prelaz Slovenije (1611 m), ki so ga Avstrijci po Mojstrovki (2366 m), gori nad prelazom, imenovali *Mojstrovkapass*. Prelaza ne smemo zamenjevati z Vršičem (1897 m) v Krnskem pogorju. Cesta, ki je po vrhovnem poveljniku jugozahodne fronte nosila ime *Erzherzog Eugen Strasse* in se je vzpenjala na prelaz (1611 m) ter se potem za več kot 1000 višinskih metrov spuščala v dolino Trente,

je bila življenjskega pomena za preskrbo iz notranjosti habsburškega cesarstva, saj so po zaslugi te nove cestne povezave sedaj enote bolj zanesljivo in redno prejemale potrebščine na soški fronti. Ta novi in za tiste čase drzni prehod je igral pomembno vlogo tudi jeseni 1917, ko so se avstro-ogrske enote razporejale v bovški kotlini (Tolmin so dosegale tudi po Baški grapi) in so po tej gorski cesti prevažale do položajev potrebno orožje, strelivo in vso opremo za bojevanje v veliki soški bitki, ki je potem prešla v zgodovino kot »čudež pri Kobaridu«.

Avstro-ogrske vojaške sile so v Julijskih Alpah utrdile obrambne položaje na Lemežu, Malem in Velikem Lipniku, Javorščiku in Humčiču, ki so ga Italijani poimenovali *Piccolo Javoršček* (Mali Javoršček), in vzdolž slemena Ravelnika, na katerem je bovško društvo, *Društvo 1313*, pred leti uredilo zgodovinsko pot z obnovljenimi strelskimi in povezovalnimi jarki. Na pobočju, ki se spušča proti Koritnici, so tudi obnovili bivalno barako za častnike, katere namen je bil varovanje zaledja v dolini Lepene, ogroženega od italijanske prisotnosti na grebenu Krn–Vrata–Vršič. Avstro-ogrske enote so prav tako izpopolnile obrambne položaje na Rombonu in Ravnem Lazu, ki je povezoval pobočja Rombona z Ravelnikom, ki je nadzoroval kotlini Bovca in Čezsoče. Konec julija 1915, ko je druga soška bitka že pojenjavala, je general Cadorna menil, da je napočil trenutek za splošni napad v Zgornjem Posočju, kajti s prihodom zime bi pogoji v gorah, visokih preko 2000 m, onemogočili kakršne koli dejavnosti na tem alpskem področju.

Porušeni Bovec s Svinjakom v ozadju
(iz zbirke Mitje Jurna)

Italijanska zasedba bovške kotline

Bitka med Bovcem in Tolminom se je vnela 12. avgusta 1915 in je trajala do konca septembra s prekinitvijo v prvih desetih dnevih tega meseca. Med 12. in 14. avgustom so Italijani izvedli pripravo topništva, 14. avgusta pa so se že začeli napadi pehote.

Če na kratko strnemo dogodke, opazimo, da ti boji po zagrizenosti, hrabrosti, žilavosti napadov in drži obrambe niso prav nič zaostajali za boji na Krasu v prejšnjih mesecih, če izzamemo le število sodelujočih vojakov. V primerjavi s fronto ob spodnjem toku Soče so bili tu vendarle doseženi tudi določeni vojaški cilji. 19. avgusta sta prešla v napad 9. in 11. bersaljerski polk in pehotna brigada Liguria. Naslednji dan so Italijani zasedli zaselek Plužna, prvo naselje pred Bovcem, ob vznožju Kanina, in vas Čezsočo, ki leži pod Humčičem (*Piccolo Javoršček* – 810 m), v bližini izliva potoka Slatenika v Sočo. Nadaljnje napade proti hišam v Bovcu, Klužam in Kal-Koritnici je zaustavil močan topniški zaporni ogenj avstro-ogrske 44. pehotne divizije. Italijani so pustili, da so si avstro-ogrski topničarji dali duška, potem pa je 9. in 11. bersaljerskemu polku ob podpori 6. bersaljerskega polka na drugi in tretji frontni črti (vsi trije so pripadali posebni bersaljerski diviziji) uspelo prodreti v kotlino in 23. avgusta zasesti Bovec, ki ga je prebivalstvo že prej zapustilo. Zasedbo je v »bojnem poročilu«, sestavljenem 24. avgusta 1915, bolj podrobno opisal polkovnik Zuliani, poveljnik 6. bersaljerskega polka. Poročilo na prepričljiv in živ način posreduje kroniko napredovanja italijanske pehote pred več kot sto leti. V skladu s povelji, prejetimi v noči z 22. na 23. avgust, in z operacijskim poveljem št. 5, prejetim 23. avgusta ob 6.30, je polk ob 1.30 krenil iz tabora pri Žagi s I. bataljonom na čelu in ob 3.30 dosegel zaselek Plužna, kjer je služil v oporo 11. bersaljerskemu polku. S seboj niso vzeli za boj nepotrebnih šotorov, nahrbtnikov, prtljage in prateža. Polk, sestavljen iz sedmih stotnij, štirih od I. bataljona in treh od III. bataljona, je premogel 40 častnikov, 1365 vojakov in 31 tovarnih živali. Taktično je bil podrejen 11. bersaljerskemu polku. Ob 4. uri je krenil iz Plužen proti Zavrzelnu (650 m), področju na pobočju Rombona, med Plužnami in Bovcem, pod planino Goričico. Bil je v oporo levemu krilu 11. bersaljerskega polka in je pri tem držal I. bataljon v prvi bojni črti, III. pa v drugi, levo od prejšnjega, tako da bi se hitro razporedil na levem boku bersaljerjev, če bi propadla taktika presenečenja. Napredovanje je potekalo v urejenih vrstah in prilagojeno terenu, ki je bil večinoma posejan s suhimi zidovi. Napredovali so skokoma v majhnih gručah, ki so pri tem krile druga drugo. S tem so si prizadevali omiliti ogenj sovražnikovih pušk, ki so od samega začetka zadale nekaj izgub, in

Topniška strelna lina v obrambnem sistemu Čelo na pobočju Svinjaka. Napis nad lino: Trdnjavsko topništvo, zgrajeno 20. IV. 1915 (FA, gebaut im Jahre 20/IV.1915) (foto: Mitja Juren)

topništva, ki se je živahno oglašalo in je bilo še pred Zavrzelnom zelo dejavno. Ob 7.30 me je doseglo obvestilo, da je 2. stotnija, razporejena desno od I. bataljona, prejela od poveljstva 11. bersaljerskega polka ukaz, da se pomakne na bojno črto samih bersaljerjev in s tem zapolni vrzel, ki je nastala med dvema bataljonoma tega polka. Toda ko je stotnija krenila naprej, so medtem tudi bersaljerski bataljoni nadaljevali svojo pot in ponovno zapolnili vrzel, tako da se je 2. stotnija lahko vrnila in okrepila desno krilo svojega bataljona. Ob 13. uri je spet prejela ukaz poveljnika 11. bersaljerskega polka, da se hitro vrne na bojno črto in zavaruje desni bok XXVII. bataljona, medtem ko je XXX. bataljon moral nadaljevati z zasedbo Bovca. Napredovanje se je ustavilo ob 15. uri. I. bataljon je ostal razporejen na grebenu severno od Bovca, III. bataljon pa nekoliko zadaj, vzhodno od Zavrzelna, in njegovo levo krilo se je naslanjalo na skalovje. Na zahtevo poveljnika 11. bersaljerskega polka je morala 9. stotnija kreniti proti bojni črti bersaljerjev pred Bovcem, da bi služila za zvezo med njimi in 2. stotnijo 6. pehotnega polka. Skupne izgube so bile naslednje:

dva mrtva in štirje ranjeni. Polk ni imel prilike, da bi odprl ogenj. Moštvo je ostalo pod milim nebom in je poskrbelo za razpust brez povelj 11. bersaljskega polka. Sanitetni pogoji najboljši, morala moštva najboljša.

Kljub nadaljnjim napadom na poglobitve obrambne položaje na Ravelniku, sta Rombon in Javoršček, katerih padec bi omogočil dejanski nadzor kotline, ceste proti Predelu in velikega zaledja doline Lepene, ostala v avstro-ogrskih rokah. Italijani so koto 2208 (Rombon) nenehno napadali v avgustu in septembru ter jo naposled 24. avgusta skoraj zasedli, toda hrabrost posadke branilcev in protinapad rezervnih enot, ki so prihitele s kote 1313 nad trdnjavo Kluzhe, sta onemogočila njeno zavzetje. V dolini se je posebna bersaljska divizija po zasedbi Bovca z desnim krilom obrnila proti Javorščku, medtem ko se je na levi strani 33. divizija namerila na Vršič in Lipnik. 17. in 18. septembra so Italijani s težkim rušilnim topniškim ognjem naprej zasuli avstro-ogrske položaje, potem pa se pognali v številne napade, ki pa niso prinesli omembe vrednih uspehov. Nasprotno, Italijani so samo 18. septembra izgubili več kot 400 vojakov in častnikov. Naslednjega dne so topovi utihnili in v bovško kotlino se je za kratek čas vrnil mir, značilen za kraje v goratih predelih.

Številne obrambne črte so povzročale napadalcem nemalo težav, kajti potem ko so prekoračili vrsto strelskih jarkov in jim je uspelo v žičnih ovirah razširiti odprtine, ki jih je odprlo lastno topništvo, so se pred njimi pojavile nove, nedotaknjene ovire z bodečo žico, ob katerih so se razblinili njihovi sunki.

Za kraljevo vojsko je bila ugodna že delna zasedba bovške kotline, ki sovražniku ni več dovoljevala prostega razpolaganja s področjem na vzhodni strani mesta in nobenih povsem skritih priprav v dolinah rek Koritnice in Soče, ki sta tekli v dokaj tesnima in zahtevnima soteskama. Kljub temu je bila postavitve italijanske vojske v bovški kotlini videti začasna in neubranljiva pred morebitno sovražnikovo ofenzivo, dokler sta bila Rombon in Javoršček v rokah avstro-ogrskih enot, ki so poleg tega imele na Svinjaku, hribu vzhodno od Bovca, sijajno opazovalnico. Na njegovem pobočju sta bila postavljena dva topa M75/96 kalibra 9 cm in en poljski top M4 tudi kalibra 9 cm. Bateriji je poveljeval poročnik Anton Pariser. Za varovanje tamkajšnjega topništva so nekoliko niže zgradili utrdbo, imenovano Čelo, ki je bila iz previdnosti dokončana že aprila 1915, kar dokazuje napis, vrezan nad strelno lino ene od topovskih kavern. Utrdba, imenovana po bližnji, spodaj ležeči vasi Kal-Koritnica tudi *Stützpunkt Kal*, je

bila del sistema bovške obrambne zapore (*Sperre Flitsch*), njene topniške enote pa so se imenovali *Batterien Kal*. Jeseni 1915 so po težkem italijanskem topniškem obstreljevanju morali topove prenesti v kaverne pod utrdbo. Toda ta visoka točka z dobrim razgledom je do oktobra 1917 odlično služila v opazovalne namene.

Avstro-ogrske enote so se žilavo branile, toda treba je poudariti, da če so imeli Italijani določeno številčno premoč v pehoti, ta le ni bila takšna, da bi lahko nadomestila prednost nasprotnika na višje ležečih položajih in njegove postavitve, pri kateri ni smelo biti ničesar zanemarjeno. Šest italijanskih divizij je imelo nasproti štiri avstro-ogrske, toda to razmerje se je v naslednjih vojnih obdobjih moralo občutno povečati, da je napadalcu omogočalo taktični uspeh, čeprav tudi na precej lažjih terenih.

Vršič-Kapelle

Avstro-ogrski vojaki so že leta 1915 v zgornjem toku potoka Slatenika, v kotlinici med Vršičem in Kalom, zadnjima dvema vrhovoma na vzhodni strani krnskega pogorja, ter nasproti stoječim Velikim in Malim Lipnikom postavili kapelo, ki so jo imenovali *Vršič-Kapelle*. Kote 1700 niso nikoli omenjali z imenom Kal, marveč *Vršičspitz* (vrh Vršiča) ali enostavno *Spitz*, kar bomo kasneje izvedeli tudi iz pričevanja avstro-ogrskega lovca. Pod imenom *Vršič Vorstellung* (položaji na Vršiču) so vojaki dvojne monarhije razumevali kote 1897, 1774, 1732, a tudi zadnji vrh te gorske verige, koto 1700 – Kal. Frontna črta, ki se je s Kala spuščala v sotesko Slatenika in se potem vzpenjala na Javoršček, je bila v avgustu in septembru 1915 prizorišče srditih bojev brigade Aoste, brigade Ligurie, 6., 9. in 11. bersaljskega polka s habsburškimi enotami 21. domobranskega pehotnega polka in 20. lovskega bataljona, ki so branile te pomembne položaje.

V zgoščenih spominih 21. domobranskega pehotnega polka lahko pod datumom 28. avgust 1915 beremo naslednje: *Italijani so napadali ponoči in tudi ob 6. uri zjutraj. Toda kot se je pogosto dogajalo, jim ni uspela nobena ozemeljska pridobitev. Vendar je naša zavrnitev italijanskega pehotnega napada na Kal izzvala italijansko povračilno akcijo v obliki bombardiranja naših položajev na slemenu gore. Poročilo poveljstva brigade Aosta je za isti dan posredovalo kroniko dogodkov, kakor jih je videla italijanska stran: 2. stotnji 6. bersaljskega polka je ponoči pod nenehnim, a neučinkovitim strojničnim ognjem uspelo zasedi zadnji vrh slemena Vršič nad koto 1317, ki ga je začela takoj utrjevati. Na tem položaju*

Avstro-ogrske vojaške barake pod vrhom Kala (iz zbirke Davida Erika Pipana)

je vztrajala okrog 5 ur, čeprav je bila izpostavljena sovražnikovemu silovitemu strojničnemu ognju in ročnim bombam. Poveljnik polka je poročal, da je od 191 mož, ki so se udeležili napada, bilo kar 136 vrženih iz boja, zato je menil, da je položaj nemogoče ubraniti, in je zato ukazal stotniji umik na izhodišče, na katerem bi se lahko pripravila na ponovno zavzetje zapuščenega položaja.

Isti dnevi so našli svoje mesto tudi v spominih Josipa Prelesnika, ki je kot vojak 20. lovskega bataljona pregledoval področje Kala, ki ga je imenoval Špica. Zjutraj smo odšli pogledat okrog Špice, kaj je storilo tisto strašno bombardiranje. Vse je bilo razrito, barake, ki niso bile v kritju, so razpadle in se razletele na tisoče kosov, vsa oprema za izstreljevanje min in torpedinov je bila neuporabna. Več sto metrov dolgi železobetonski zidovi za varovanje pred granatnimi drobcami so bili povsem porušeni. Številna sovražnikova trupla so bila posejana vse okrog. Grozen in zastrašujoč pogled.

Zdi se skoraj nemogoče, da so v takšnih razmerah, ob vseh napadih in pogostih obstreljevanjih, vojaki 21. domobranskega pehotnega polka iz St. Pöltna imeli čas in možnost zgraditi omenjeno kapelo. Stisnjeno med Kalom-Vršičem na eni in Malim Lipnikom na drugi strani so jo slovesno odprli že 1. novembra 1915. Točni datum odprtja smo izvedeli iz dnevnika Franca Zupančiča, nadporočnika v 27. domobranskem pehotnem polku, ki je za dan 1. 11. 1915 zapisal: Zjutraj ob 1/2 8h gremo k blagoslovljenju kapele na pokopališču Vršič. Generalmajor Jellenchich in oberst Rosmus poleg. General

dekorira majorja Čvrtnika z redom železne krone III. razreda. Cel dan dežuje, toča in sneži. Po slovesnosti se je Zupančič vrnil v svojo barako na planini Golobar, pod severnimi pobočji Javorščka, ki so bila varna pred izstrelki italijanskega topništva. Zato je na tem mestu zrastle veliko barakarsko naselje za avstro-ogrske enote, ki so branile frontno črto med Javorščkom in Kal-Vršičem.

Vrnimo se h kapeli. Razen treh kamnitih stopničk pred vhodom in železnega križa na majhnem stolpu je bila v celoti zgrajena iz lesa. Ni bila velika, saj je merila približno dva metra v širino, tri v dolžino, s križem vred pa je bila visoka kakih osem metrov. Pred stavbo so vojaki postavili leseno ograjo z lepim vhodnim portalom. Iz tedanjih slik je razvidno, da je portal nosil napis, ki ga pa žal ni mogoče razbrati. Verjetno gre za kakšno misel, namenjeno tam pokopanim vojakom. Nad vhodom kapele je bila pritrjena lesena plošča z vrezano letnico 1915 in napisom *Vršič-Kapelle*. Zanimivo je, da je v imenu Vršič zapisan mehki »ć«, namesto »č«. Po vsej verjetnosti ga je vrezal kakšen pripadnik 4. bosansko-hercegoveškega pehotnega polka, ki se je nekaj časa zadrževal tudi na tem področju. Kapelo so zgradili zaradi bližnjega pokopališča, ki je počasi raslo za njenim hrbtom in je bilo 1. 11. 1915 na njem pokopanih že okrog 300 vojakov, padlih za obrambo kote 1700 (Kal) in v bojih okrog kote 1897 (Vršič). Toda število žrtev se ni ustavilo pri 300, kajti vojna je trajala še naprej in iz knjig prekopov izvemo, da se je število tam pokopanih povzpelo na 606, med katerimi je bilo 36 neidentificiranih, 145 je pa bilo žrtev snežnih plazov. Največ padlih je pripadalo 21. domobranskemu pehotnemu polku, toda ne smemo

pozabiti tudi na padle vojake 20. lovskega bataljona, 3. gorskega topniškega polka, 4. bosansko-hercegoveškega pehotnega polka, 7. pehotnega polka, 47. pehotnega polka in številnih navadnih vojakov, nosačev, zadolženih za prenose in prevoze. Visoko število mrtvih na tako ozkem bojišču nam razodeva, da je bilo ta odsek za vojsko dvojne monarhije ključnega pomena.

Tako kot na Batognici je tudi tukaj prihajalo do podzemnega minskega bojevanja. Iz italijanskih virov izhaja, da je prva avstro-ogrsko mina eksplodirala januarja 1917, a italijanskim enotam ni povzročila škode. Njena moč se je razblinila v protiminskem rovu, ki so ga zgradili inženirci kraljeve vojske. Toda druga mina, ki je premogla okrog 900 kg eksploziva, je 24. oktobra 1917 ob 10. uri dvignila v zrak italijanske položaje na Kalu in tudi na tem področju zanetila avstro-ogrsko-nemško ofenzivo, ki jo poznamo pod imenom »preboj pri Kobaridu«. Zasnoval jo je mladi, vrli slovenski poročnik Albin Mlaker, ki se je odlikoval že 23. septembra 1916 na Monte Cimonu, kjer je aktiviral minsko komoro z 12.000 kg dinamita.

Nekaj ur po velikem bobnenju je v dolini zavlada skoraj neresnična tišina. Tudi zadnji avstro-ogrski vojaki so zapuščali fronto Kal-Vršič in se napotili proti Plavi. Kapela je potem sama bdela nad pokopališčem. Po vojni so posmrtno ostanke vojakov, pokopanih na višjih legah, prenesli na nova pokopališča v dolinah. S pokopališča pri Vršič-Kapelle so jih prenesli na pokopališče v vasi Soča, kjer so še danes. V tistih letih je kapela verjetno še stala in je morda grobarjem služila za priručno zavetišče pred neurji ali za skladišče. Minila so leta in po drugi svetovni vojni se te kapele niso več spominjali niti tamkajšnji lovci. Edini dokaz njenega obstoja predstavlja topografski zemljevid jugoslovanske vojske iz leta 1957, iz katerega izhaja, da je kapela obstajala, toda samo na zemljevidu.

Da bi bolje razumeli njeno zgodovinsko ozadje, nam priskoči na pomoč fotografija odprte stavbe, ki je očitno služila za verske obrede. Nad vhodom je namreč vidno »božje oko«, v notranjosti, v ozadju, pa opazimo oltar. Slika, ki je že sama po sebi zanimiva, postane to še toliko bolj, ko na njeni hrbtni strani preberemo: »Planina Golobar, stavba, ki hrani oltar Vršič-Kapelle«.

V tem trenutku se nam postavlja vprašanje. Kako je mogoče, da so lahko avstro-ogrski vojaki brez težav postavili takšno stavbo, ki je bila oddaljena le nekaj lučajev od italijanskih strelskih jarkov? Poleg tega se je z italijanskih položajev na slemenu Kal-Vršič zelo dobro

Slovesno odprtje kapele v Kapelentalu
(iz zbirke Davida Brezigarja)

Pokopališče v Kapelentalu (iz zbirke Davida Brezigarja)

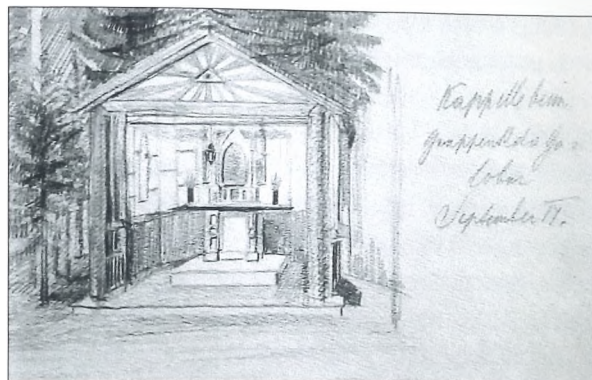
videlo področje kapele, ki bi lahko bila zato lahek plen italijanskih granat. Toda namesto tega je kapela ostala nedotaknjena do konca sovražnosti. Morda je za to najbolj logično pojasnilo, da italijanski topničarji iz spoštovanja do tam pokopanih mrtvih niso nikoli hoteli

porušiti pokopališča in kapele, marveč so se pri tem držali znanega nagrobnega napisa: *Prek grobov ne seže jeza sovražnikov.*

Danes na kapelo spominjajo borni materialni ostanki. Na kraju, na katerem je stala, so vidne samo tri kamnite stopničke in le pozorno oko na nekdanjem pokopališču zasledi od prekopov naguban teren. Edini viden dokaz predstavlja nekaj fotografij, na katerih lahko ocenjujemo stavbo iz let 1915–1916.

Toda na *Vršič-Kapelle* nas neizbrisno spominja ime tamkajšnje dolinice. Danes jo vsi poznamo pod imenom Kapelental, kar v nemščini pomeni »dolina kapele« (*Kapellenthal*), čeprav so to področje do leta 1915 vedno označevali kot kraj izvira potoka Slatenika. Še danes nosi soteska, ki se od tu spušča proti Čezsoči in Bovcu, ime po tem potoku. Toda po 1. novembru 1915 je ta dolinica za vse in za vedno postala Kapelental, čeprav so se v letih za nekdanjo kapelo izgubili skoraj vsi sledovi.

Iz italijanščine prevedel Vinko Avsenak.

Kapela na Golobarju septembra 1917 na risbi neznanega avtorja (iz zbirke Leopolda Komaca)

Člani Društva soška fronta 1915–1917 na stopnicah nekdanje kapele dne 1. 10. 2006 (foto: Vinko Avsenak)

VIRI IN LITERATURA:

- Generale Carlo Geloso, *Il primo anno di guerra*, Corbaccio, Milano, 1934.
- Franc Zupančič, *Dnevnik 1914–1918*. Slovenska matica, Ljubljana, 1998.
- Prva svetovna vojna, rokopis Josipa Prelesnika.
- Tomaž Ovčak, *Neznana kapela pod Vršičem*, Planinski vestnik.
- Lovro Galič, Darja Pirh, *Od Krna do Rombona 1915–1917*. Tolmin–Kobarid, 2007.
- Marko Simič, *Po sledih soške fronte*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1996.
- Vasja Klavora, *Koraki skozi meglo*, Mohorjeva družba Celovec, 1994.
- AUSSME, *Divisione Speciale Bersaglieri. Relazione del Comando della Brigata Aosta sui combattimenti dal 23 agosto al 20 settembre 1915 nella conca di Plezzo*, prontuario F3, fascicolo 107, Roma.

NADŠKOFIJSKA PISARNA V GORICI DO ITALIJANSKE ZASEDBE

Renato Podbersič ml.

V prejšnji številki revije Na fronti smo pisali o cerkveni upravi v Gorici po italijanski zasedbi mesta avgusta 1916. Tokrat bomo pogledali, kaj se je z goriško nadškofijsko pisarno dogajalo od začetka spopadov na soški fronti do italijanske osvojitve mesta. S svojo silovitostjo in brutalnostjo je namreč vojaški spopad posegel tudi v utečeno delovanje različnih struktur civilne družbe, tudi Katoliške cerkve na Goriškem. Dolgoletna glavna vez med goriškim nadškofom in duhovniki je bilo uradno škofijsko glasilo *Folium ecclesiasticum Archidioecesis Goritiensis*.¹ Zadnja številka tega glasila je izšla 30. maja 1915, ko je bilo ozemlje goriške nadškofije že prizorišče vojnih spopadov med avstro-ogrsko in italijansko vojsko. V vojnih letih revija ni izhajala. Ponovno je začela izhajati šele po vrnitvi nadškofa Frančiška B. Sedeja v Gorico marca 1918. Prva številka, tiskana v ponovno osvojeni in porušeni Gorici, nosi datum 6. marec 1918, založila pa jo je goriška Narodna tiskarna.

Sredi poletja 1915 se je nadškof Sedej zaradi nevarnosti le moral umakniti iz Gorice, čeprav je tik pred začetkom spopadov z Italijo svojim duhovnikom s posebno okrožnico ukazal, naj ne zapuščajajo svojih vernikov. Razmere so postajale nevzdržne, kar je v župnijsko kroniko zabeležil tudi črniški dekan Novak: *Služabnik nadškofov ima v kuhinji na mizi celo zbirko granatnih in šrapnelskih ovojev, ki so eksplodirali v škofijski palači in na škofijskem vrtu. Nadškof se pa vendarle še pogumno drže doma in hodijo na sprehod v okolico.*²

Zanimivo je, da je nadškof Sedej 27. julija 1915 posvetil pet novih slovenskih duhovnikov. To se je zgodilo v zasebni kapeli sv. Odrešenika na nadškofijskem ordinariatu. Še isti dan je odpotoval v Vipavo in je po vrnitvi iz Stične v Gorico marca 1918 zapisal: *Subscriptus Archipraesul sub finem julii 1915 suadente duce militari residentiam suam dereliquens secessit Vipacum, postea in Ravne prope Circhinam domicilium fixit.*³ V Vipavi je dejansko ostal do 23. avgusta 1915, nato pa se umaknil v župnijo Ravne pri Cerknem, ki je bila v tistem času brez duhovnika (lat. *vacat*). Za njegovo začasno

Škofijska palača v Gorici po udaru težke italijanske granate med 3. soško bitko oktobra 1915
(fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

namestitev na Cerkljanskem sta bila dva pglavitna razloga: varnejše bivanje na ozemlju goriške nadškofije in bližina njegovega doma v Cerknem. Na Cerkljanskem je bival dva meseca. Po dolgotrajnih selitvah je v začetku decembra 1915 našel trajnejšo nastanitev v cistercijanskem samostanu v Stični. Sicer so bili za njegovo begunsko namestitev v igri tudi drugi kraji: Ljubljana, Maribor, Dunaj, Celje in Št. Andraž na Koroškem.⁴

¹ Glasilo je začelo izhajati že leta 1875 pod imenom *Folium periodicum*. V začetku ni šlo samo za cerkveno revijo, saj so v njej ugledni strokovnjaki (Štefan Kocijančič, Anton Mahnič, Liugi Faidutti, Domenico Alpi in drugi) obravnavali pereča vprašanja tistega časa z najrazličnejših družbenih področij. S prihodom nadškofa dr. Jakoba Missia (1838–1902), poznejšega goriškega in prvega slovenskega kardinala, je revija leta 1898 opustila širšo družbeno vpetost in postala bolj strogo cerkvena revija. Spremenjeno je bilo tudi ime, iz *Folium periodicum* je nastal *Folium ecclesiasticum*.

² Alojzij Novak, Črniška kronika, 14. julij 1915.

³ *Folium ecclesiasticum Archidioecesis Goritiensis*, 31. marec 1918. Prevod: Podpisani nadpastir je proti koncu julija po nasvetu vojaškega poveljnika zapustil svoje stanovanje in se umaknil v Vipavo, potem pa si je uredil domovanje na Ravnah pri Cerknem.

⁴ Alojzij Novak, Črniška kronika, 10. oktober 1915; Nadškofijski arhiv Ljubljana, *Jegličev dnevnik*, 4. zvezek, 11. december 1915; Renato Podbersič, *Katoliška Cerkev na Goriškem med prvo svetovno vojno*, magistrska naloga, Oddelek za zgodovino FF, Ljubljana, 2004, str. 23–25.

Msgr. Francesco Castelliz (1862–1934)

V vojnih letih je nadškof Sedej vzdrževal stike z goriškimi duhovniki, zlasti preko okrožnic, ki jih je pisal predvsem v nemščini in latinščini. Kadar je šlo za duhovne in cerkvene zadeve, jih je po navadi pisal v latinščini. Svoje duhovnike je nagovarjal z latinskim *Venerabili clero*.⁵ Za domoljubne zadeve, v povezavi z državo, deželo ali vojsko, pa je po navadi uporabljal uradni državni jezik – nemščino. Včasih so sepa-

rati nekaterih okrožnic izšli tudi v slovenskem in italijanskem jeziku. Predvsem slednje je nadškof Sedej imel tudi za pastirska pisma vernikom in naj bi jih duhovniki le-tem tudi prebrali.

V drugem letu vojne je bilo dvajset okrožnic in pastirskih pisem. Število se je povečalo zlasti po italijanski vojni napovedi, saj sta do konca maja 1915 izšli le dve. V letu 1916 je izšlo dvanajst okrožnic in pastirskih pisem, to je v času, ko je nadškof Sedej bival v Stični. Pravzaprav je šlo za deset okrožnic in dve pastirski pismi, ki ju je obe podpisal nadškof Sedej. Nekoliko drugače je bilo pri okrožnicah. Samo eno je podpisal on, eno pa je podpisal dr. Franc Setničar,⁶ od leta 1906 tajnik nadškofijske pisarne v Gorici, zadolžen za denarne posle. Ta je tudi podpisal prvo okrožnico v letu 1916 (5. januarja), v kateri govori o materialnih zadevah in vojnem posojilu. V Gorici je dr. Setničar vztrajal do italijanske osvojitve mesta avgusta 1916. Pogosto je poročal nadškofu Sedeju v Stično, žal pa se je ohranilo le malo dokumentov.⁷ Ob koncu januarja 1916 je poročal o stanju poškodovane škofijske palače: *Streha škofijske palače se je za silo vsa popravila. Inženir Roth se je ponudil s pomočjo vojakov pokriti z deskami srednji del pročelja in počistiti grušč iz razdejanega trakta škofijske palače*.⁸

Ohranili pa so se njegovi številni dopisi, povezani s financami v nadškofiji. Tako je na začetku januarja 1916 nadškofa Sedeja spraševal: *Ali smem terjati, t. j. obdržati celo svoto zase (1800 K), če prevzamem vse posle kanclerja,*⁹ *ki sem jih pravzaprav že doslej večinoma sam opravljal?* Poleg tega je nadškofa Sedeja spraševal, ali in kako naj mašne intencije,¹⁰ ki se jih je do takrat nabralo že 18.000 kron, pošlje v Rim.¹¹

Ostale okrožnice je podpisal msgr. Francesco Castelliz, častni kanonik goriškega kapitlja, rojen 31. januarja 1862 v premožni družini v Gorici. Duhovnik je postal leta 1884 in kar 49 let je opravljal službo kateheta

⁵ Archivio della Curia Arcivescovile di Gorizia (ACAG), Arcivescovi, Sedej, 10/3, anno 1916.

⁶ Franc Setničar, rojen leta 1875 v Ajdovščini, v duhovnika posvečen leta 1898. Bil je prefekt v goriškem malem semenišču, rektor Alojzjivišča, profesor glasbe v Centralnem semenišču, tajnik nadškofijske pisarne in od maja 1918 nadškofijski kancler v Gorici. Umril je tragične smrti med zavezniškim bombardiranjem, 8. aprila 1945 v Gorici. ⁷ Camillo Medeat, *Lettere da Gorizia a Zatičina*, La nuova base, Videm, 1975, str. 30.

⁸ ACAG, Arcivescovi, Sedej, 10/3, anno 1916.

⁹ Službo škofijskega kanclerja v Goriški nadškofiji je med leti 1901–1918 opravljal msgr. Alessandro Zamparo (1865. Padova–1920, Gorica), ki pa se je že leta 1915 iz Gorice umaknil v begunstvo v Novo mesto. Skrbel je za duhovno oskrbo oskrbovancev goriške deželne gluhonemnice, ki so se tja zatekli zaradi soške fronte.

¹⁰ Honorar za mašo, ki jo opravi duhovnik po plačnikovem namenu. Določen del (nad)škofija pošlje Svetemu sedežu v Rim.

¹¹ ACAG, Arcivescovi, Sedej, 10/3, dopis z dne 7. januarja 1916.

na različnih šolah. Med leti 1895–1908 je bil ravnatelj malega semenišča v Gorici, od 1908 do 1923 pa ravnatelj goriškega Centralnega bogoslovnega semenišča. Leta 1910 se je msgr. Castelliz znašel med glavnimi kandidati za novega tržaško-koprškega škofa. Imenovanju, ki ga je sprva sprejel, se je odpovedal predvsem zaradi nasprotne časopisne propagande, v kateri je prednjačila tržaška *Edinost*. Pred prvo svetovno vojno je veljal msgr. Castelliz za vdanega državi in monarhiji, po vojni je spremenil stališče in postal navdušenec za nov italijanski režim. Umrl je 29. januarja 1934 v Gorici.¹²

Po umiku nadškofa Sedeja iz Gorice je ostalo odprto vprašanje njegovega »namestnika« oziroma generalnega vikarja, ki bi prevzel nadškofove dolžnosti v času odsotnosti z nadškofijskega sedeža v Gorici. To funkcijo je *de facto* opravljal že omenjeni msgr. Castelliz, *de iure* je bil pa omenjeni kanonik za Sedejevega predstavnika v Gorici imenovan v začetku leta 1916. Nosil je naziv »začasni vodja Nadškofijske pisarne«. Treba je dodati, da je bil msgr. Castelliz po naravi človek, ki se je rad hvalil in si pripisoval zasluge za neobstoječe zadeve. Ni dokumenta, ki bi potrjeval, da je nadškof Sedej msgr. Castelliza imenoval za generalnega vikarja goriške nadškofije, niti ne najdemo tovrstnega podpisa na listinah. Dr. Setničar je sicer nadškofu Sedeju ob koncu januarja 1916 skopo sporočil: *Pozabil sem objaviti, da vodi sedaj nadškofijske posle Mons. Castelliz; dobro bi bilo, da se vsaj v prihodnjem »Folium eccl.« naznani.*¹³ Italijanski zgodovinar Giuseppe Del Bianco sicer msgr. Castelliza naslavlja z generalnim vikarjem (ital. *vicario generale*), vendar tega ne utemeljuje. Najverjetneje izhaja to Del Biancovo poimenovanje iz funkcije, ki jo je msgr. Castelliz dejansko opravljal na sedežu goriške nadškofije.¹⁴

Mogoče gre tu iskati vzroke za poznejše napetosti med nadškofom Sedejem in msgr. Castellizem v dvajsetih letih, v času fašističnega vzpona v Italiji, ko se je msgr. Castelliz zoperstavil svojemu predpostavljenemu in bil zato takrat cerkveno kaznovan. Ko so fašisti dokončno izrinili slovenščino iz uradov in šol, je ta našla v cerkvi svoje zadnje pribežališče, v nadškofu Sedeju pa velikega zagovorni-

ka. Prav Sedej je poskrbel za ustanovitev Goriške Mohorjeve družbe, ki je primorskim Slovencem v težkih časih dajala narodno upanje. Italijanske oblasti so uprizorile pravcato gonjo proti slovenskim duhovnikom in staršem, ki so pošiljali otroke k slovenskemu verouku. Toda nadškof je ostal trden pri svojih legitimnih stališčih. Osebnostno je bil prizadet, ko so trije višji duhovniki, prelati iz nadškofije, leta 1925 vodili kampanjo za njegov odstop. Sestavili so memorandum, ki so ga naslovlili na Mussolinija, predsednika tedanje italijanske vlade. Med njimi je vodilno mesto zavzemal prav msgr. Francesco Castelliz, tesen nadškofov sodelavec. Tri »nergače« je doletela cerkvena kazen, ki jo je izrekel Sveti sedež.¹⁵

Dejstvo je, da je msgr. Castelliz ostal v Gorici praktično do konca, do italijanske osvojitve mesta. Do konca julija 1915 je bival v prostorih Centralnega bogoslovnega semenišča sredi mesta, nato se je preselil v prostore nadškofijske stavbe. Dejansko je bil v pisnih stikih s svojim predstojnikom nadškofom Sedejem, ki se je pogosto zanimal za stanje na ozemlju goriške nadškofije. O žalostnem stanju objektov mu je poročal prav msgr. Castelliz. Črniški dekan Novak, ki je občasno prihajal v Gorico, je jeseni 1915 zapisal: *Lah strelja na Gorico kot besen – češ, naj bo pa razdejana, če mi ne pade v roke. Sinoči so se oglasili begunci iz Gorice, ki so se morali skrivati po kleteh med streljanjem. G. kaplan Jug iz Travnika mi je pravil, kako so on, rektor semenišča Monsg. Castelliz, kaplan nadškofov Grusovin spali v škofovski kleti med sodi. Pravil je, da so Placuta, semeniška ulica, ulica sv. Klare, šolska ulica, i.t.d. razdejane, da so škofijsko palačo rešili le s tem popolnega pogorišča, da so dajali vojakom – gasilcem pit iz škofove kleti; pravil je, kako je granata razrušila njegovo stanovanje itd. Revež je tako preplašen, vsak najmanjši šum ga spravi na misel, da prihaja granata ali šrapnel, pa se stisne v kot.*¹⁶

Zaradi čedalje hujšega obstreljevanja Gorice in civilnih žrtev so se goriške teološke šole umaknile iz mesta. Ostalo je odprto vprašanje izredno bogate semeniške knjižnice. Zaskrbljenost nad usodo knjig jeve iz dveh pisem v januarju 1916, ki jih je Castelliz naslovil na nadškofa v Stično. V njih piše, da ima težave s skladiščenjem in prevozom knjig. Z

¹² ACAG, Clero, Sacerdoti, b. 5, fasc. Castelliz; Medeot, *Lettere da Gorizia*, str. 25–28.

¹³ ACAG, Arcivescovi, Sedej, 10/3, dopis z dne 24. januarja 1916. Velja pripomniti, da *Folium ecclesiasticum* takrat ni več izhajal.

¹⁴ Giuseppe Del Bianco, *La guerra e il Friuli*, 2. del, Videm 1939, str. 291.

¹⁵ Italo Santeusano, *Chiesa e lotte nazionali nel caso di Mons. Francesco Castelliz*. V: Studi Goriziani, letnik 87–88, Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, Gorica 1998, str. 258–268.

¹⁶ Alojzij Novak, Črniška kronika, 23. november 1915.

zavzemanjem pri vojaških oblasteh za prevoz do Stične mu je pomagal dr. Josip Srebrnič,¹⁷ profesor cerkvene zgodovine v Centralnem semenišču. Skupaj s Castellizem sta najprej poskrbela za prevoz vrednejših predmetov iz nadškofijske palače v Stično. Na koncu je nalogo prevoza semeniške knjižnice prevzel Anton Rutar,¹⁸ podravnatelj, ekonom in bibliotekar Centralnega bogoslovnega semenišča.¹⁹

Konec januarja 1916 je v oblegani Gorici vztrajalo kar nekaj duhovnikov: *V Gorici prebiva še vedno škofijski kancelist Setničar, vodja razbitega osrednjega semenišča Monsg. Castelliz, stari moj nekdanji šef v Solkanu, sedaj stolni kanonik Kolavčič, kaplan na Travniku g. Jug, škofov kaplan in sedanji župni upravitelj razbite Placute g. Grusovin, stari penzionist Quaglia.*²⁰ Kot vidimo je v mestu vztrajal tudi Giuseppe Grusovin, tajnik nadškofa Sedeja.²¹

Zaradi vojne so bile velike težave pri oskrbi preostalih vernikov v Gorici. Msgr. Castelliz je nadškofu Sedeju poročal, da so stolni vikarji nekoliko zanemarili svoje dolžnosti. Pri delu v Gorici so se izmenjavali: en teden so bili v mestu, za dva tedna so se pa umaknili na varno. Stolnica je bila zaprta, čeprav je msgr. Castelliz od stolnih vikarjev zahteval, naj v njej redno mašujejo. Očital jim je lagodnost in zgražanje vernikov, oni pa so se izgovarjali, da je preveč oken razbitih in da premočno piha veter. V drugih mestnih župnijah je bilo nekoliko več reda, čeprav so se 21. novembra 1915 umaknili tudi duhovniki iz cerkve sv. Ignacija na Travniku. Zato se je v začetku leta 1916 v mesto vrnil mladi kaplan Jožef (Giuseppe) Jug, ki je za silo popravil okna cerkve in jih zadelal s papirjem. Pri delu so mu pomagali otroci in mladina.²²

Znotraj samostana notredamskih sester je bila kapela, posvečena Srcu Jezusovemu. Do umika iz mesta je v njej večkrat maševal prav msgr. Castelliz.²³ Ob koncu julija 1916 je prišel v Gorico deželni glavar in duhovnik dr. Luigi Faidutti, ki mu je msgr. Castelliz prepustil podelitev zak-

ramenta prvega svetega obhajila goriškim otrokom, cerkvena slovesnost pa je bila v nedeljo, 30. julija 1916. Otroci so bili pripravljeni za prejem zakramenta po papeževih navodilih, ki so veljala v vojnem času.²⁴

Tik pred začetkom šeste soške bitke avgusta 1916 je general Erwin Zeidler, poveljnik 58. pehotne divizije, ki je branila Gorico, odšel na dopust na Dunaj. Vrnil naj bi se šele 17. avgusta. Očitno je bil velik optimist, saj je pred odhodom na dopust msgr. Castellizu naročil, naj obvesti nadškofa Sedeja o mašnem slavlju za cesarjev 86. rojstni dan. General Zeidler je namreč pričakoval, da bo nadškof Sedej ob tej priložnosti vodil slovesno mašo v goriški stolnici. General bi mu 17. avgusta poslal avto v Vipavo, ki bi ga pripeljal v Gorico in ga nato odpeljal nazaj. Vojaškim oblastem bi očitno veliko pomenila nadškofova prisotnost v mestu, ki je doživljalo svojo agonijo. Idejo je podpiral tudi general Boroevič, ki je bil pripravljen posredovati pri oblasteh za nadškofov potni list. Seveda iz nadškofovega obiska zaradi italijanske osvojitve Gorice ni bilo nič.²⁵

Ni dokumentov in niti pričevanj, ki bi dokazovali, da sta se nadškof Sedej in msgr. Castelliz med koncem julija 1915 in začetkom avgusta 1916 sploh kdaj srečala. V tem času se namreč nadškof Sedej v Gorico ni vračal! Msgr. Castelliz je v času nadškofove odsotnosti dejansko deloval kot vodja Nadškofijske pisarne, saj najdemo njegovo ime in podpis na dokumentih, ki jih hrani goriški Nadškofijski arhiv. Ohranjenih pisem iz tega obdobja je šestnajst. Pisana so v nemščini in segajo od konca decembra 1915 do 2. avgusta 1916, ko je odšlo zadnje pismo iz Gorice v Stično, kjer je nadškof Sedej bival od decembra 1915. Večina pisem se je zaključila s kakšnim latinskim izrekom. V prvem pismu, ki edino ni datirano, nastalo pa je okrog 20. decembra 1915, je msgr. Castelliz nadškofu Sedeju poročal o stanju Centralnega bogoslovnega semenišča v Gorici, ki ga je za potrebe vojaške bolnišnice zasedel Rdeči križ.²⁶

¹⁷ Josip Srebrnič, rojen leta 1876 v Solkanu, mašniško posvečenje je prejel leta 1906. Pred prvo svetovno vojno profesor v goriškem Centralnem semenišču, med vojno v Stični. 15. septembra 1923 je postal škof na otoku Krku, tam je umrl 21. junija 1966.

¹⁸ Anton Rutar, rojen leta 1886 v Drežnici, mašniško posvečenje je prejel leta 1910. Opravljal je pomembne funkcije v goriškem Centralnem semenišču. Umrl 3. avgusta 1983 v Gorici, pokopan je v Pevmi.

¹⁹ Medeot, *Lettere da Gorizia*, str. 31–34.

²⁰ Alojzij Novak, *Črniška kronika*, 27. januar 1916.

²¹ Giuseppe (Jožef) Grusovin, rojen 1887 v Gorici, posvečen leta 1911. Nadškofov tajnik, umrl je zaradi španske gripe 28. oktobra 1918.

²² Medeot, *Lettere da Gorizia*, str. 48.

²³ Podbersič, *Katoliška Cerkev na Goriškem*, str. 37. 24 Medeot, *Lettere da Gorizia*, str. 70.

²⁵ Prav tam, str. 71–72.

²⁶ Podbersič, *Katoliška cerkev na Goriškem*, str. 22–23; Medeot, *Lettere da Gorizia*, str. 17–30.

Stavba centralnega bogoslovnega semenišča v Gorici septembra 1915
(fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

Na nadškofijsko pisarno v Gorici so se obračali tudi duhovniki, ki so kljub italijanskemu obstreljevanju še vztrajali doma. Med njimi je bil Edvard Mežnaršič,²⁷ vikar v Vrtojbi. Zanimivo je njegovo poročilo in prošnja, ki ju je zaradi težkih vojnih okoliščin naslovil na nadškofa Sedeja v Stični:

*Visokočastiti knez. nadškof. ordinarjat!
Podpisani prosi visokočast. istega, naj ga dispenzira od molitve
brevirja za časa vojske iz sledečih razlogov:
stanovanje prenapolnjeno z vojaštvom
vsakdanja vojaška spoved in to včasih ponoči.
Trganje po glavi že šest tednov, da jo bo treba z obroči okovat,
drugače se razpoči. Beguncev brez števila.
Podpisani prosi, da bi zamenjal brevir z rožnim vencem.
Vikarstvo Vrtojba 7. januar 1916*

Pismo samo je videl in potrdil šempetrski dekan Franc Knavs. Pozitiven odgovor brez podpisa iz nadškofijske pisarne v Gorici, ki jo je tedaj vodil prav msgr. Castelliz, je prišel že 12. januarja 1916. Oči-

tno je prošnja romala tudi do nadškofa v Stično, saj je na dokumentu njegov pripis in podpis ter datum (18. januar), naj namesto brevirja enkrat dnevno moli rožni venec, ko se pač tako počuti (*ut pro recitatione divini officii unam salteneae partem rosarii quotidie dicas*).²⁸

Msgr. Castelliz se je zvečer, 6. avgusta 1916, umaknil iz Gorice. Preko Ajdovščine se je naslednjega dne zjutraj znašel v Vipavi, kjer mu je začasno namestitev ponudil dekan Andrej Lavrič. Kmalu se je odpravil k nadškofu Sedeju v Stično, da bi mu poročal o stanju v Gorici. Sredi oktobra 1916 je msgr. Castelliz odpotoval v Gradec (Graz), kjer se je nastanil pri lazaristih sredi mesta. Poslej je deloval med goriškimi begunci na Štajerskem in pogosto obiskoval tudi begunsko taborišče Wagna pri Lipnici.²⁹ Ob priliki smrti cesarja Franca Jožefa je 2. decembra 1916 kot odposlanec nadškofa Sedeja maševal za goriške begunce v tem taborišču.³⁰

V celotnem obdobju med prvo svetovno vojno je v Gorici izšlo 56 nadškofovih okrožnic in pastirskih pisem. Veliko jih je deloma ali v celoti objavil tudi ljubljanski časopis *Slovenec*.³¹

²⁷ Edvard Mežnaršič, rojen 1869 v Metliki na Kranjskem, mašniško posvečenje je prejel leta 1897. Poleti 1916 se je zaradi vojne nevarnosti umaknil v domačo župnijo Metlika. Umrli je 28. julija 1920 v Vrtojbi.

²⁸ ACAG, Atti cancellereschi, Cartella archivio 995, leto 1916, št. 55.

²⁹ Medeot, *Lettere da Gorizia*, str. 77–81 in 97–99.

³⁰ *Gazzetta d'accampamento di Wagna*, št. 348, 8. december 1916.

³¹ Danes Sedejeve okrožnice in pastirska pisma iz obdobja prve svetovne vojne hrani Nadškofijski arhiv v Gorici (ACAG, Arcivescovi, Sedej, 10/2; 10/3; 10/4).

VOJAŠKI UPOR V RADGONI 23. IN 24. MAJA 1918¹

Avtor članek posveča kolegu in prijatelju dr. Branku Marušiču, ki je lani praznoval 80-letnico.

Dušan Nečak

Upor enot 97. pešpolka v Radgoni, rekrutiranih iz okolice Trsta in Istre², sodi med vojaške nemire ob koncu prve svetovne vojne, kakršni so bili v Judenburgu-Murauu, Rumburku, Kragujevcu in drugod. Sodi v čas revolucionarnega vrenja med avstro-ogrskim vojaštvom: deloma pod vplivom idej oktobrske revolucije, ki so jih v enote zanesli bivši ruski ujetniki (zlasti po miru v Brest-Litovsku, 3. marca 1918), deloma zaradi slabega stanja v vojski (lakote, naveličanosti vojne, ukinitve dopustov itd.), deloma zaradi naraščanja nacionalnega gibanja med vojaki nenemških narodnosti. Nekateri poznavalci in raziskovalci te problematike prištevajo vojaški upor v Radgoni med največje upore v avstro-ogrski vojski, takoj za upori v Judenburgu, Rumburku in v Peci.³

Znamenja vojaškega nezadovoljstva v nadomestnem bataljonu (Ersatzbataillon)⁴ 97. pešpolka so se kazala še veliko pred izbruhom upora. Nadomestni bataljon je bil v Radgoni že od maja 1915 in je v času tik pred uporom štel 4000 do 5000 vojakov pretežno slovenske, hrvaške in italijanske narodnosti. V mestu Radgoni je pred

vojno živelo okoli 2500 prebivalcev (po ljudskem štetju 1910 - 2739, od tega 1766 Nemcev, 49 Slovencev in 944 drugih), v tem času pa se je njihovo število dvignilo na okoli 3300, kar gre pripisati prilivu primorskih beguncev in članov družin vojakov v bataljonu.⁵

Že samo to dejstvo - prisotnost primorskih beguncev - je radgonskega župana močno skrbelo, saj ga je v poročilu o položaju v mestu in okolici, ki ga je naslovil 21. maja 1918 na vojnega ministra generalpolkovnika Rudolfa barona Stoger-Steinerja von Steinstättna, omenil že takoj v uvodu in dodal:

»Dokazano je, da je velik del obeh narodov (slovenskega in italijanskega, op. p.) pod vplivom naših sovražnikov, kar se kaže v številnih izdajah in prebegih italijanskih in slovenskih vojakov, kakor tudi zadržanje le-teh v sovražni tujini« (misli je predvsem na rusko vojno ujetništvo, op. p.).⁶

Radgonski župan pa je opozarjal tudi na negativne vplive, ki so jih imeli na moštvo garnizona povrnjenci iz ruskega ujetništva s svojimi boljševiskimi idejami, ter na številne pozive in izjave jugoslovanskih in

¹ Razprava je bila prvič objavljena leta 1981 v Zborniku razprav s simpozija v Radencih, od 27. do 29. maja 1979, »Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918-1920, Pomurska založba 1981, str. 335-346. Tu objavljena verzija se le nekoliko razlikuje od prvotne. Napisana je bila domala v celoti na osnovi primarnega arhivskega gradiva. V sedemintridesetih letih od prve objave, se je na slovenski strani kar nekaj avtorjev ukvarjalo s to in širšo tematiko vojaške zgodovine in uporov v avstro-ogrski armadi med 1. svetovno vojno. Med njimi naj omenim le Janka Pleterskega, Janeza J. Švajncerja, Antona Slodnjaka, Roka Stergarja in Walterja Lukana. Zanimanje za to problematiko pa je kazalo tudi italijansko zgodovinopisje in dognanja obeh obdeluje v svoji zelo dobro zasnovani razpravi Ivan Vogrič: Italijansko zgodovinopisje o uporu 97. pehotnega polka v Radgoni leta 1918, Časopis za novejšo zgodovino, Ljubljana 2003, št. 2, str. 115 - 128. Njegova razprava v globalu sicer o poteku upora, kot ga navajam v svoji razpravi, ne prinaša kakšnih bistvenih novosti, načjenja pa nekatere dileme. Npr. o narodnosti dveh ustreljenih vojakov (Vrech in Maniaccio), o datumu in vzvodih/vzrokih za upor ali o sestavi intervencijskih čet GM Herzmanskega. Čeprav je razprava osredotočena na italijansko zgodovinopisje, pa Vogrič vendarle nekatere moje navedbe dopolnjuje in nekoliko - kar zadeva rojstni kraj Riccarda Wrecha denimo - tudi popravi (glej opombo 55). Vsekakor zainteresiranemu bralcu priporočam v branje citirano Vogričevo razpravo, kakor tudi zapis istega avtorja Radgonski upor leta 1918 in vloga desetnika Antona Žvaba, Koledar Goriška Mohorjeva družba, 2009, str. 79-84 ter Milana Cvirka, Borba Primorcev za mir in svobodo: upor v Radgoni leta 1918, Primorska srečanja, letn. 18, št. 150 (1993), str. 767.

² Plaschka, Haselsteiner, Suppan: Innere Front, Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918, Band I, Wien 1974, str. 345 (dalje Plaschka). - Nadomestni bataljon (Ersatzbataillon) 97. pešpolka je bil sestavljen iz vojakov slovenske, hrvaške in italijanske narodnosti. Leta 1914 je imel IR 97 takole sestavo: 45%, Slovencev, 27% Hrvatov, 20% Italijanov in 8% drugih (glej Rudolf Hecht, Fragen zur Heeresergänzung der gesamten bewaffneten Macht Österreich-Ungarns während des ersten Weltkriegs, Beilage 8, Veränderung der nationalen Zusammensetzung der einzelnen Infanterieregimenten des gemeinsamen Heeres und der beiden Landeswehren zwischen den Jahren 1914 und 1918; Dis. Fil. fak., Univ. na Dunaju, 1969).

³ Lojze Ude: Upori slovenskega vojaštva, Delo, 11. maja 1968. (dalje: Ude...)

⁴ V zaledje je poveljstvo avstro-ogrske vojske, predvsem po njeni reorganizaciji v drugi polovici leta 1917, postavljalo tako imenovane nadomestne enote (Ersatzkörper). Skrbele so za čim hitrejšo izvežbanost vojakov za fronto. Ponavadi je imela vsaka nadomestna enota »svojo« matično enoto na fronti, kateri je z novo izvežbanimi vojaki nadomeščala izgube v nadomestne enote - torej nekakšne zbirne enote - so vojaške oblasti pošiljale tudi tiste vojake, ki so bili prej sicer v frontnih enotah pa so zboleli ali so bili premalo izvežbani, nadalje rezerviste, ki jih niso potrebovali v frontnih enotah, nadomestne rezerviste in rekrute. Ko se je pokazala potreba, so iz oficirjev, podoficirjev in vojakov nadomestnih enot sestavili tako imenovane »maršbataljone« (Marschbataillon) in jih pošiljali na fronto.

V načelu so bile take nadomestne enote stacionirane v istem vojaškem področju, iz katerega so bile mobilizirane. Vendar to načelo v letu 1918 ni več veljalo. Predvsem ne zaradi vse bolj zaostrelega nacionalnega vprašanja. Veliko nadomestnih enot je bilo iz svojega nacionalnega okolja premeščenih v drugo nacionalno okolje. Slovenske nadomestne enote so največkrat dislocirali v nemške kraje. Tako je bil npr. nadomestni bataljon 17. ljubljanskega pešpolka premeščen v Judenburg, nadomestni bataljon 97. pešpolka iz Trsta pa v Radgono; - Primerjaj, Plaschka str. 38-41.

⁵ Kriegsarchiv Wien, K.u.K. Kriegsministerium, 1918-5. Abteilung 64 - 7/2/8, foll. 91-98, Poročilo župana Kodolitscha (dalje KAW-KM).

⁶ Ibid. - Tu je mislil predvsem na delovanje dr. Antona Korošca.

čeških politikov, ki naj bi prav tako negativno vplivali na razpoloženje vojaštva.⁷ Tudi poveljnik nadomestnega bataljona polkovnik Emil Kornmüller je nadrejeno poveljstvo obveščal o podobnih dogajanjih. Tako je na primer poročal, da so na stenah stranišča štabnega, oddelka v konjeniški vojašnici našli napise v italijanskem in slovenskem jeziku: *Viva la rivoluzione russa! . . . Soldati disertate! . . . Živijo Jugoslavija! . . . Al 1° maggio aspettiamo l'ora della rivoluzione . . .*⁸

Prebivalstvo Radgone je bilo zadnji mesec pred uporom močno razburjeno. Ljudje so bili prestrašeni še zaradi dogodkov v Judenburgu, zaradi nasilstev, ki so se dogajala v mestu in okolici, pa tudi zaradi pobegov zapornikov in dezertacij vojakov nadomestnega bataljona. Župan Kodolitsch⁹ je v prej omenjenem poročilu zapisal, da je iz vojaških zaporov za Veliko noč ušlo 17 zapornikov, iz kasarn pa dezertiralo 15 vojakov. V začetku maja je bil v mestu umorjen poštar, kar naj bi storil neki vojak; v bližini Radgone pa so vojaki ubili kmeta, ki jih je zalotil pri kraji prašiča. Grozljiv zločin naj bi storili vojaki, ko so na neki kmetiji vrgli v vodnjak šestletnega otroka, da bi jo lahko izropali. V samem mestu so se vrstili ropi, predvsem živeža, za vse pa je župan, kot je razvidno že iz prej zapisanega, posredno ali neposredno obtožil vojake nadomestnega bataljona.¹⁰ Njihov poveljnik je v poročilu vojaškemu poveljstvu v Gradcu krivdo svojih vojakov sicer v največji meri zanikal, toda težko bi si bilo predstavljati, da bi omenjena dejanja storil kdo drug.¹¹

Dokaz prejšnji trditvi in pojasnilo k stanju v nadomestnem bataljonu 97. pešpolka v mestu Radgoni je tudi kazenska prijava zoper četovodjo Jožefa Božaca in tovariše, ki jo je poveljstvo nadomestnega bataljona 16. maja 1918 poslalo vojaškemu poveljstvu v Gradec.¹² V

sprememnem dopisu k obtožnici poveljnik Kornmüller piše:

»Glede na to, da smo v zadnjem času pri nadomestnem bataljonu priča primerom dezertacij, neposlušnosti, prevratniškimi govorom, grožnjam oficirjem, prosim, da kolovodje eksemplarično kaznujete, četudi preiskava ne bo dala rezultata, ki bi potrjeval njihov namen ščuvanja proti oboroženim silam države.«¹³

Obtoženih je bilo sedem vojakov alarmske čete nadomestnega bataljona: Jožef Božac, Jure Grakalić, Anton Pravat, Matija Uzić, Mihael Sladkanja, Teodor Buić in Jovan Izić, vsi iz puljskega okraja, da so v noči od 15. na 16. maj v Zgornji Radgoni sestavili pod vodstvom prvoobtoženega patroljo, ki je hodila od gostilne do gostilne in z boljševiskimi govori skušala revolucionirati vojaštvo. Po izjavah prič so bili obtoženi pijani, vzklikali pa naj bi nacionalistična (Hrvati smo, moramo tako delati) in boljševiska gesla (Boljševiki smo, vam bomo že pokazali, nastala bo lepa revolucija). Taka gesla sta vzklikala predvsem Božac in Grakalić.¹⁴ Zadnji je bil v ruskem ujetništvu dve leti in pol, prav tako kot Sladkanja, ki je tam prebil 28 mesecev.¹⁵ Božac in Grakalić sta bila obsojena na 21 dni zapora, ostali na 14 dni.¹⁶

Zavoljo navedenega zatorej ni čudno, da je bilo prebivalstvo Radgone močno prestrašeno in je že 1. maja 1918 pričakovalo vojaški upor. Župan Kodolitsch je namreč v že citiranem poročilu zatrjeval, da so nekateri trgovci prvega maja zaprli trgovine in le ukazu poveljnika Kornmüllerja, ki je ukazal moštvu strogo pripravljenost, gre zahvala, da ni prišlo do nemirov.¹⁷ Po županovem mnenju pa poveljnikova moč ni bila kdove kakšna. Zanesel naj bi se le na nekaj podoficirjev, ki so bili dodeljeni vojaški policiji, na dva ali tri žandarje in dva člana mestne straže. To pa je bilo seveda odločno premalo za uspešen odpor 4000 do 5000-glavemu

⁷ Ibid.

⁸ Napisi so bili v prevodu sledeči: »Živela ruska revolucija!«, »Vojaki! Dezertirajte!«, »Živela Jugoslavija!«, »1. maja pričakujemo uro revolucije!« - Plaschka, str. 345/346, in opombe 4. in 7.

⁹ Med drugim so vojaki iz mestnega skladišča živeža odnesli 50 kg svinjske masti; KAW-KM, Poročilo župana Kodolitscha.

¹⁰ KAW-KM, 1918, 5. Abt. 64-7-2/8, foll. 99/100, Poročilo poveljnika nadomestnega bataljona Emila Kornmüllerja (dalje KAW-KM, Poročilo poveljnika Kornmüllerja).

¹¹ KAW, Militär-Gerichtsrhiv, fasc. 2977 - K.u.K. Militärkommando in Graz, exponiert in Radkersburg - 1918, A 11/18/1; primerjaj Plaschka, str. 348.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid. - A 11-99

¹⁶ Ibid.

¹⁷ KAW-KM. Poročilo župana Kodolitscha, foll. 93.

bataljonu, ki je bil v veliki meri, po županovem prepričanju, sestavljen iz tržaških pristaniških fakinov in odpuščenih kaznjencev.¹⁸

Radgonski župan je videl položaj svojega mesta in njegovega prebivalstva tako črno, da je na koncu poročila zapisal: »Tak brezupen položaj zavezuje mestno občino, da opozori cesarsko-kraljevo vojno ministrstvo na okoliščine, ki vladajo v Radgoni. Da se ne bi ponovili judenburški dogodki, zahtevamo od vojnega ministrstva nujne ukrepe za zagotovitev varnosti domačega nemškega prebivalstva: in sicer prihod popolnoma zanesljive vojaške enote z izključno nalogo stražiti tukajšnji garnizon. *Mestna občina odklanja vsako odgovornost za javno varnost* . . .«¹⁹ Približno tako je bilo stanje, take politične okoliščine v Radgoni in v nadomestnem bataljonu 97. pešpolka, stacioniranega v njem, na večer pred uporom. Župan je sicer v poročilu nekoliko pretiraval, kot npr., ko je zapisal, da se lahko poveljnik Kornmüller nasloni le na peščico ljudi, ostaja pa dejstvo, da so bile okoliščine nekaj tednov pred uporom dovolj »solidna« osnova za oborožen izbruh nezadovoljstva.

Kakor je razvidno iz opisanih razmer in razmišljanj odgovornih ljudi v Radgoni, so se poveljnik nadomestnega bataljona, njegovi oficirji in radgonski župan pred uporom bolj kot ropov lačnih vojakov bali širjenja in vpliva boljševidskih idej in propagande.²⁰ Tudi nekateri udeleženci upora so bili mnenja, da je prav revolucionarna miselnost povrnjencev iz ruskega ujetništva pomenila idejno osnovo upora. Franc Kurinčič, takrat sedemnajstleten rekrut s Primorskega, ocenjuje začetke upora takole:

»Vodje upora in uporniki so bili večinoma vojaki, ki so se prejšnji mesec (aprila, op. p.) vrnili iz ruskega ujetništva. Tam so se nalezli revolucionarnega duha. Primorci v Radgoni so bili prav tako kakor Kranjci v Judenburgu siti vojne in lačni kruha. Najbolj pa jih je v Radgoni razsrdilo to, da so jih dodelili v maršbataljon za takojšen odhod na italijansko fronto, po zakonu pa so imeli kot osvobojeni ujetniki pravico do šestmesečnega dopusta. Seveda jih je gnalo v upor tudi

nezadovoljstvo s političnim položajem v avstro-ogrski monarhiji.«²¹

Pisatelj France Bevk, ki je upor doživel, pa je zapisal: »Odločilni za duh upora so bili tisti vojaki, ki so se vrnili iz ruskega ujetništva in so jih natrpali v konjske hleve Kodolitscheve vojašnice. Po mojem mnenju so bili ti prva, poglavitna iskra upora.«²² Vojakov, ki so se vrnili iz ruskega ujetništva, v nadomestnem bataljonu ni bilo malo. Po nekaterih podatkih je bilo sredi maja 1918 uvrščenih v »marškompanijo« nadomestnega bataljona okoli 800 povrnjencev iz Rusije, pri štabnem oddelku pa naj bi bilo še nekaj stotin bivših ujetnikov, ki še niso bili na dopustu.²³ Kljub tem trditvam pa moramo ugotoviti, da za zdaj še ni znano, ali je bil kateri od voditeljev upora oziroma eksekutiranih vojakov povrnjenec iz ruskega ujetništva.

Radgonski upor je nastal spontano. Lojze Ude sicer trdi, da »nimamo razloga ne verjeti, da je bil upor v Radgoni še najbolj sistematično pripravljen« (primerja ga z uporom v Judenburgu), in se pri tem sklicuje na citat iz časnika Proboj (28. maja 1938), ki pravi, da »je Melihen skrbel za izčrpana poročila o razvoju slovenskega gibanja po monarhiji, zbral je ostre članke iz slovenskega časopisja ter jih bral na sestankih. Dajal je navodila za uporniško jugoslovansko propagando med slovenskimi vojaki.

Rudolf Ukovič pa je prevzel najtežjo nalogo, da sestavi načrt celotne vstaje. Vsi drugi zarotniki so skrbeli za tajno agitacijo.²⁴ Toda v arhivskem gradivu, ki sem ga pregledal, ni oprijemljivega sledu o kakšni organizirani zaroti, pa tudi udeleženci govorijo drugače od omenjenega citata. France Bevk na primer pripoveduje: »Izbruhnil je nenadoma, saj se nihče ni pripravljal nanj, dasi je bil v duši vsakdo zanj dozorel.«²⁵ Franc Kurinčič pa je še bolj jasen: »Govoril sem s fanti, novinci svojega letnika. Povedali so, da je bil upor slabo organiziran, saj niti oni, ki so bili nastanjeni v isti vojašnici kakor uporniki, niso vedeli za upor. Zanj so zvedeli šele, ko so uporniki vdrli v skladišče orožja in hrane.«²⁶

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Primerjaj tudi Plaschka, str. 348.

²¹ Franc Kurinčič, Šli so s pesmijo na morišče, Slovenski poročevalec, 24. 5. 1958 (dalje Kurinčič).

²² France Bevk, Doživel sem vojaški upor v Radgoni, Delo, 20. 7. 1968 (dalje Bevk).

²³ Karl Pichlik, Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni, Ljubljana 1968, str. 93 (dalje Pichlik).

²⁴ Lojze Ude, V Radgoni so se uprli, Delo, 25. 5. 1968 (dalje Ude, V Radgoni).

²⁵ Bevk.

²⁶ Kurinčič.

Le župan Kodolitsch v dodatku k svojemu poročilu govori o stanju v Radgoni, češ da so imeli uporniki vnaprej pripravljen načrt zasesti Glavni trg, izpustiti vse zapornike (vojake 97. pešpolka in vojne ujetnike), razbiti skladišča orožja in streliva, pobiti vse oficirje, nato pa izropati mesto, pri čemer naj ne bi bilo prizaneseno nobeni ženski in nobenemu otroku. Upor naj bi se začel šele okoli polnoči, ko bi še vsi spali, in ne okoli desetih zvečer, kot se je zgodilo.²⁷ Toda bolj verjetno je, da je načrt, če je sploh obstajal, nastal v času upora samega in ne pred njim. Vojaki nadomestnega bataljona 97. pešpolka v Radgoni so bili nastanjeni v Kodolitschevi, samostanski, konjeniški in Pistorjevi kasarni ter v taboriščnih barakah ob železniški postaji.²⁸ Zvečer 23. maja 1918 je skupina vojakov nadomestnega bataljona 97. pešpolka v gostilni Maitzen v Dolgi ulici prepevala slovenske pesmi in vzklikala Živijo Jugoslavija. Narednik vojaške policije Zadkovič, ki takrat ni bil v službi, je vstopil v lokal in zahteval, naj ga vojaki zapustijo. Vojaki so to brez upiranja storili. Kmalu nato je isti narednik vstopil še v gostilno Ristl, kjer je zbranim vojakom govoril četovodja alarmske čete Andrej Melihen iz Srpenice pri Bovcu. Vojake je nagovarjal na upor in agitiral za razbitje Avstro-Ogrske, za Jugoslavijo.²⁹

Narednik Zadkovič je četovodjo Melihena aretiral in odpeljal. Med vojaki je začelo vreti. Zbirati so se začeli na dvorišču Kodolitscheve kasarne, kjer je bila nastanjena alarmska četa 2/XL »marškompanije« in nadomestna četa. Vzklikali so revolucionarna in nacionalna gesla in pozivali k upor. Kmalu so padli prvi strelji v zrak. Ko so se vojaki uprli, je bila ura približno 22.³⁰

Uporni vojaki alarmske čete, druge nadomestne čete in štabnega oddelka so začeli razbijati po kasarnah (v sklopu sta bili Kodolitscheva in samostanska kasarna, glej skico, op. p.). Razbijali so po pisarnah, uničevali zlasti spiske vojakov ter izropali dve kantini in blagajno, v kateri je bilo 61 500 kron gotovine. Zanj se je vnela prava bitka, saj so na tleh ležali raztrgani bankovci, tudi za 100 in 1000 kron. Prisvojili so si čevlje, usnje, obleko, perilo, konzerve,

vino, meso in drugo; Po Kodolitschevem poročilu so uporniki sneli s stene tudi cesarjevo sliko, jo razbili in vrgli skozi okno. Našli pa so tudi nekaj streliva in orožja.³¹

Toda le del upornikov se je lotil ropanja po kasarnah. Drugi del, pod vodstvom korporala Ukoviča iz Hrušice pri Podgradu se je zavedal, da upor lahko uspe le, če zavzamejo skladišča streliva na Glavnem trgu. Streliva je namreč močno primanjkovalo, saj je nedolgo pred uporom poveljnik Kornmüller ukazal odvzeti vojakom vse strelivo in ga shraniti na varno, tako da so pri četah ostali le naboji, namenjeni stražarjem. Uporniki so zato imeli na voljo le kakih 300 do 400 nabojev, vsi tisti povrnjenci iz ruskega ujetništva, ki še niso šli skozi tako imenovani opravičevalni postopek, pa so bili še brez orožja.³²

Po nekaterih poročilih v kasarnah v času izbruha upora ni bilo oficirjev, drugi viri pa govorijo, da so bili, a so se še pravočasno umaknili.³³ Vsekakor drži, da se je del oficirjev v času začetka upora zadrževal v gostilni »Kaiser von Österreich«. Tu so bili pribočnik poveljnika stotnik Čacilian Lenarduzzi, poveljnik alarmske čete, ritmojster Prokop Fort in rezervni nadporočnik Guido Dequal. Ko so zaslišali streljanje, so takoj odšli (okoli 22. ure) h poveljniku polkovniku Kornmüllerju. Na njegov ukaz so alarmirali 3. nadomestno četo, 6/XL. »marškompanijo« in strojnično četo, obvestili druge oficirje nadomestnega bataljona ter dva izmed njih določili za vzdrževanje stalne telefonske zveze z Gradcem. Poveljnikov pribočnik je takoj telefoniral na vojno poveljstvo v Gradec po pomoč.³⁴

Medtem se je preko 1000 upornikov pod vodstvom omenjenega korporala Ukoviča napotilo proti Glavnemu trgu, na katerem je bilo skladišče streliva. Spodbujali so se s klici »živijo« in »hura«, toda že na vogalu Gledališke ulice in Glavnega trga jih je pričakala skupina dveh oficirjev in štirih vojaških policistov (narednik Zadkovič, četovodja Kodri in Šulc, korporal Zec), ki je takoj začela iz pištol streljati na upornike. Neorganizirana množica vojakov se je ustavila in se

²⁷ KAW-KM, Poročilo župana Kodolitscha, foll 95.

²⁸ Pichlik, str. 93, in KAW, Archiv der Militärkanzlei seiner K.u.K. Apostolischen Majestät des Kaisers und Königs, 28-2/40-2, 1918 - Bericht über die Revolte in der Nacht. vom 24. auf 25. Mai 1918 (datum?, op. p.), foll. 10 (dalje KAW-MKSM, Poročilo poveljnika Kornmüllerja).

²⁹ KAW-KM, Poročilo župana Kodolitscha, foll; KAW-MKSM, Poročilo poveljnika Kornmüllerja, foll. 2.

³⁰ Ibid. in Bevk.

³¹ KAW-KM, Poročilo župana Kodolitscha, foll. 94 in Bevk.

³² KAW-MKSM, Poročilo poveljnika Kornmüllerja, foll. 12/13; Pichlik, str. 96.

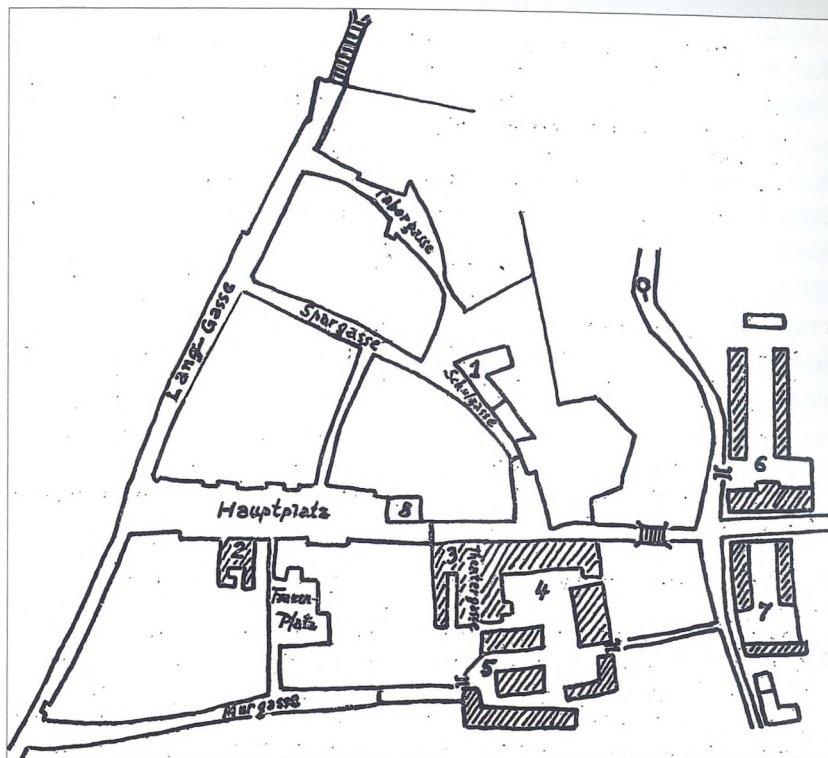
³³ Bevk in KAW-KM, Poročilo župana Kodolitscha, foll. 94.

³⁴ KAW-MKSM, Poročilo poveljnika Kornmüllerja, foll.3.

Radgona I. 1918

(skica v Vojnem arhivu na Dunaju)

1. Poveljstvo bataljona (Baon Kommando) – 2. Vojašnica na trgu – skladišče streliva (Platzkaserne) – 3. Pistorjeva vojašnica (Pistorkaserne) – 4. Kodolitscheva vojašnica (Kodolitschkaserne) – 5. Samostanska vojašnica (Klosterkaserne) – 6. in 7. Konjenska vojašnica (Kav. Kaserne) – Štabni oddelek (Stabsabt.) – Izhodi/vrata (Ausgänge Tore) – 8. Poštni in telegrafski urad (Post-und Telegrafenamnt) – Zapore (Abspernung)

začela umikati, toda spoznala je, da ima pred sabo izredno šibke sile. S klici Boljševiki naprej, Abasso l'Austria, Evviva la Repubblica itd. so uporniki začeli potiskati skupino oficirjev in vojaških policistov, dokler je niso zrinili prav do Glavnega trga, kjer se je morala umakniti v poštno poslopje.³⁵

Pot k skladišču streliva je bila odprta. Toda v tem trenutku (bilo je okoli pol enajstih) je prišla na pomoč lojalni skupini skupina kakih 80 vojakov 3. nadomestne čete pod vodstvom poročnika Antona Antončiča (18-letni rekruti). Zasedli so vse važnejše točke na Glavnem trgu, zaprli vogal Gledališke ulice in Glavnega trga ter napravili zaporo tudi na Murski cesti. Takoj so začeli streljati na upornike, ki so se umaknili nazaj za kasarniške zidove. V bojih na Murski ulici je padel prvi upornik, v bojih za edini še možni dohod do skladišča streliva skozi Šolsko ulico pa je bil težko ranjen računovodski poročnik Adolf Barsa. Zadet je bil v trebuh in stegno.

Preboj do Šolske ulice je bil težak. Prebiti se je bilo treba ob zidovih Kodolitscheve kasarne, kjer so imeli uporniki boljši položaj, saj so bili skriti v popolni temi, zavarovani z debelimi zidovi, »oblegovalci« pa so bili na prostem in še osvetljeni od uličnih svetilk. Kljub temu je vojakom 3. čete uspelo postaviti zaporo na Šolski ulici in okrepiti zaporo na vogalu Gledališke ulice in Glavnega trga. V tej akciji je bil ranjen tudi poročnik Antončič, toda ne od krogle, zadeli so ga trije debeli kamni, ki so jih na »oblegovalce« metali uporniki. Še dokaz več, kako zelo je upornikom primanjkovalo streliva. Z zaporo Šolske ulice, ki je dokončno preprečila upornikom dostop do skladišča streliva, je bila usoda upora odločena.³⁶

Od tedaj naprej sta se obe strani le obstreljevali. Poveljnik polkovnik Kornmüller ni preveč zaupal svojim enotam, saj so bili tudi v njih poravnenci iz ruskega ujetništva pa tudi vojaštvo nasploh je simpatiziralo z uporniki. Da bi preprečil morebitne nemire v lastnih enotah, je takoj

³⁵ Plaschka, str. 352; KAW-MKSM, Poročilo poveljnika Kornmüllerja, foll. 3; KAW-KM, Poročilo župana Kodolitscha, foll. 95.

³⁶ KAW-MKSM, Poročilo poveljnika Kornmüllerja, foll. 3 in 11; Plaschka, str. 253.

ukazal napad na kasarno, ki pa se je popolnoma izjalovil. Padel je vojak 3. nadomestne čete, narednik iste čete pa je bil težko ranjen. Takrat so se uporniki še odločno upirali. Toda streliva je bilo vedno manj, morala je padala in ko je Kornmüller okoli 4. ure zjutraj ukazal ponoven napad na že obkoljene kasarne, tokrat podprt s petimi strojnimi, ki so bile postavljene na strateško najpomembnejših mestih, so se uporniki vdali. Pod varstvom strojníc, s katerimi so poveljevali in večidel z njimi streljali le oficirji nadomestnega bataljona, so na dvorišče kasarn prišle patrulje 3. nadomestne čete. Uporniki so se jim brez odpora predali. Toda od okoli 1600 upornikov jih je približno 1300 zbežalo v okoliške gozdove in vasi ter na madžarsko stran, na področje bratislavskega vojaškega poveljstva, in le 300 upornikov je pomožnim četam uspelo zajeti.³⁷ Koliko je bilo v spopadu mrtvih in ranjenih, je težko ugotoviti, podatki so zelo različni. Češki vojaški zgodovinar Karl Pichlik na primer piše, da so pomožne čete našle v kasarni trupli dveh padlih vojakov in štiri hudo ranjene, lažje ranjence (približno 30) pa naj bi pobegli uporniki vzeli s seboj.³⁸ Župan Kodolitsch je poročal, da je bilo na obeh straneh 7 mrtvih, 8 hudo ranjenih, veliko lažje ranjenih.³⁹ Iz poročila poveljnika nadomestnega bataljona pa je razvidno, da so imele pomožne enote enega mrtvega in dva težko ranjena.⁴⁰ Avstrijski zgodovinar in strokovnjak za to obdobje, Josef Plaschka je očitno seštel podatke Pichlika in navedbe poveljnika Kornmüllerja in zapisal, da je upor zahteval štiri mrtve, šest hudo ranjenih in veliko lažje ranjenih.⁴¹ Depeše, ki so jih pošiljali cesarsko kraljevi vojaški pisarni v Baden, navajajo, da so imeli uporniki 2 ali 3 mrtve in 4 težko ranjene, pomožne enote pa 1 ali 2 mrtva in dva ali tri težko ranjene.⁴²

Ko je 24. maja, 1918 okoli 8. ure zjutraj v Radgono vkorakal intervencijski oddelek pod poveljstvom generalmajorja Herzmanskega, sestavljen iz mariborskih in graških čet 7. in 47. pešpolka, okrepljen z dvema topovoma, je v mestu vladal mir.⁴³ Generalmajor Herzmansky je zato s svojimi enotami začel loviti pobegle vojake nadomestnega bataljona 97. pešpolka in takoj po nastanitvi, še pred prihodom naglega sodišča iz Gradca (26. maja), začel s preiskavo in zasliševanjem upornih vojakov.⁴⁴

Veliko pobeglih vojakov se je vrnilo samih ali so bili ujeti že naslednji dan. Poročilo o položaju v Radgoni z dne 25. maja opoldne govori, da je v garnizonu manjkalo še 800 mož, torej se jih je vrnilo okoli 500.⁴⁵ Štiriindvajset ur kasneje je pri nadomestnem bataljonu 97. pešpolka manjkalo še 328 vojakov,⁴⁶ njihovo število pa se je iz dneva v dan manjšalo - 27. 5. je bilo na begu še 177 mož,⁴⁷ 30. 5. 120 mož,⁴⁸ 2. 6. 105 mož,⁴⁹ 5. 6. 60 mož,⁵⁰ 9. 6. 48 mož⁵¹ itd. Kljub množičnemu lovljenju in zapiranju pobeglih vojakov pa je nekaterim vendarle uspelo izogniti se aretaciji in ostati do konca vojne na svobodi.⁵²

Če je šel lov pobeglih upornikov enotam generalmajorja Herzmanskega dokaj hitro od rok, pa je bilo zasliševanje in ugotavljanje resnice o upor in vodjih upora zelo težavno. Sam Herzmansky je v poročilu poveljstvu v Gradec zapisal: »Popolni in temeljiti ugotovitvi krivcev je bila napoti okoliščina, da preprosto vse moštvo, tudi tisto, ki je ostalo zvesto, simpatizira z uporniki in izpoveduje le, če je prisiljeno.«⁵³ Šele groznja, da bo ustreljen vsak deseti mož, če ne bodo

³⁷ KAW-MHKM, Poročilo poveljnika Kornmüllerja, foll. 11/12; Plaschka, str. 354; Pichlik, str. 96.

³⁸ Pichlik, str. 96.

³⁹ KAW-KM, Poročilo župana Kodolitscha, foll. 96.

⁴⁰ KAW-MKSM, Poročilo poveljnika Kornmüllerja, foll. 1-4.

⁴¹ Plaschka, str. 355.

⁴² KAW-MKSM - 28-2/40, 1918, foll. 4 in 9.

⁴³ KAW-KM, Poročilo župana Kodolitscha, foll. 95; KAW-MKSM, Poročilo poveljnika Kornmüllerja, foll. 13; Plaschka, str. 354.

⁴⁴ KAW-MKSM - 28-2/40-2, 1918, foll. 6; Poročilo generalmajorja Herzmanskega (dalje KAW-MKSM, Poročilo GM Herzmanskega); Pichlik, str. 97; Plaschka, str. 355; Bevk.

⁴⁵ KAW-MKSM, 28-2/40, 1918, foll. 8.

⁴⁶ Ibid. foll. 9.

⁴⁷ KAW-MKSM, 28-2/38, 1918, foll. 13.

⁴⁸ KAW-MKSM, 28-2/40, 1918, foll. 13.

⁴⁹ Ibid. foll. 17.

⁵⁰ Ibid. foll. 20.

⁵¹ KAW-MKSM, 28-2/38, 1918, foll. 39.

⁵² Plaschka, str. 356.

⁵³ KAW-MKSM, Poročilo GM Herzmanskega, foll. 7.

odkriti povzročitelji, je del moštva prisilila k izpovedi.⁵⁴ Preiskava je ugotovila 10 mož, ki naj bi bili povzročitelji upora, in jih postavila pred naglo sodišče. Ti so bili: četovodja Andrej Melihen iz Srpenice pri Bovcu, korporal Rudolf Ukovič iz Hrušice pri Podgradu, korporal Anton Zvab iz Šepulj pri Sežani, vojak Marko Fraj iz Motovuna, vojak Peter Hvala iz Pečin pri Tolminu, vojak Liberat Velan iz Pazina, vojak Giovanni Maniaccio iz Gorice, vojak Riccardo Wrech iz Tržiča (Monfalcone sic!), vojak Karel Šuligoj in vojak Franc Kramer.⁵⁵

Prva dva sta bila postavljena pred naglo sodišče 27. maja 1918. Obsojena sta bila na smrt z ustrelitvijo in še isti dan ob pol osmih zvečer ustreljena.⁵⁶

France Bevk opisuje njuno smrt takole: »Ob zunanjem zidu Kodo-litscheve vojašnice, blizu vhoda na dvorišče, so zabili v tla nekaj tramov, nanje počez nabili deske, v prazen prostor med deskami in steno pa so nasuli zemlje in peska. Pred to ozadje so postavili velik kol, na katerega so pritrdili železen kavelj. Obsojenca so pripeljali v spremstvu profosa in oboroženih vojakov. Vojaštvo tistih edinic, iz katerih so bili uporniki, je moralo neoboroženo stati v četverokotu okoli morišča in za krvav spomin gledati usmrtilcev ...«⁵⁷

Pogumen je bil baje le Ukovič, Melihen je jokal, da ga je moral tovariš tolažiti. Še enkrat so jima prebrali smrtno obsodbo. Melihen je stopil naprej, privezali so ga na kavelj na stebru, profos mu je s črno ruto

zavezal oči. Šest mladih vojakov iz rednega polka, ki so se bili baje sami javili za krvnike, je dvignilo puške. Oficir je dal nemo znamenje s sabljo. Trije strelj v glavo, trije v prsi - Melihen je mrtev obvisel ob kolu. Ukovič si ni dal zavezati oči. Ko je stal pred puškami, je vzklknil: »Živel Slovenec in Hrvat«. Tako je padel.⁵⁸

Dva dni kasneje, 29. maja 1918, je bilo obsojenih in ustreljenih naslednjih šest upornikov. Tudi ti so umrli pogumno. V poročilu 5. oddelka vojnega ministrstva cesarski vojaški pisarni z dne 29. maja je bilo zapisano:

»Radgona: danes ustreljenih 6 mož. Na poti na morišče so peli hujskaške pesmi.«⁵⁹ Očividci pa poročajo, da so na poti na morišče in na morišču samem vzklkali Slovincem in Hrvatom, Jugoslaviji in Italiji, republiki in proti Avstriji ter peli slovenske in italijanske pesmi.⁶⁰

Zadnja dva osumljenca Šuligoj in Kramer sta bila predana rednim sodiščem, tako tudi vsi drugi uporni vojaki, saj je 1. junija 1918 generalmajor Herzmansky razpustil naglo sodišče.⁶¹ Pred redna sodišča je prišlo nekaj sto vojakov. Večina je dobila le nekaj dni zapora (7) in le tisti, pri katerih so dobili denar iz vojaške blagajne ali živež in stvari iz vojaških skladišč, so dobili po nekaj mesecev zapora. V pregledanih sodnih aktih vojnega arhiva na Dunaju sem našel le eno izjemo. Anton Poropat, ki so ga ujeli že 24. maja, je bil obsojen na tri leta poostrene težke ječe, ker so pri njem našli tri pare vojaških čevljev.⁶²

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ KAW-KM, 1918, 4/G. A. 8-1/80, Nr. 1486, foll. 1-4; Bevk, Upori slovenskih vojakov znak revolucionarnega vrenja, Primorski dnevnik, 25. V. 1968. Ivan Vogrič v svojem zapisu: Italijansko zgodovino pisje o uporu 97. pehotnega polka v Radgoni leta 1918, Časopis za novejšo zgodovino, Ljubljana 2003, št. 2, str. 115 – 128 moje navedbe dopolnjuje in nekoliko – denimo, kar zadeva rojstni kraj Riccarda Wrecha - popravi ko zapiše: »... Vprašanje, ki ni povsem dodelano v obeh historiografijah, pa je vprašanje akterjev upora. Suttora omenjale dva, in sicer Giovannija Maniaccia in Riccarda Wreha; glede na to, da sta bila oba, kot trdi Suttora, „sinova Furlanije“ in da sta vzklkala filoitalijanska gesla, gre domnevati, da sta bila po narodnosti Italijana. Vendar zgodovinarica Marina Rossi pri opisovanju upora in večkratnem sklicevanju na Suttora trdi, da je bil Vreh Slovenec. Ker Rossijeva ne navaja vira za ta podatek, domnevamo, da je šlo za napako. Iz knjige umrlih v radgonski župniji namreč izhaja, da je bil Vreh (oziroma Wrech, kot je zapisano) rojen v Fiumicellu, kraju v bližini Ogleja, ki se nahaja, čeprav le za malo, zunaj slovenskega etničnega ozemlja. V podkrepitev dejstva, da je šlo za Italijana, če ne celo za Furlana, govorijo njegovi osebni podatki in podatki o starših v knjigi rojstev župnije v Fiumicellu, ne nazadnje pa podatek, da so njegove posmrtno ostanke leta 1929 prekopali in prepeljali v Italijo. Podobno so storili tudi s posmrtnimi ostanke Maniaccia, in sicer že leta 1924, medtem ko so posmrtno ostanke ostalih šestih upornikov prekopali maja 1935 na gornje radgonsko pokopališče (torej z avstrijske na jugoslovansko stran) v skupno grobnico. Tam so jih pokopali skupaj s posmrtnimi ostanke skupine padlih Maistrovih borcev. Riccardo Wrech (1892-1918) je pokopan v rodnem Fiumicellu, Giovanni Maniaccio (1896-1918) pa na pokopališču v Gorici...« glej op. c. str. 119-120.

⁵⁶ KAW-MKSM, 28-2/38, 1918, foll. 13; Bevk; Pichlik, str. 97.

⁵⁷ Bevk.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ KAW-MKSM, 28-2/38, 1918, foll. 17.

⁶⁰ Ude, V Radgoni...; Kurinčič; Bevk; Plaschka, str. 356.

⁶¹ KAW-KM, 1918, 4/G.A. 8-1/80, Nr. 1486, foll. 1-4; KAW-MKSM, 28-2/40, 1919, foll. 15.

⁶² KAW-Militär-Gerichtsarchiv, Fasc. 2977-1918, A 11-99; Plaschka, 356.

Posnetek Radgone z zraka (vir: wikipedia.org)

Upor je bil torej zatrt, uporniki kaznovani, ostane nam le še, da pogledamo, kje so civilne in vojaške oblasti videle vzroke za upor. Župan Kodolitsch je na prvo mesto postavil nacionalno vprašanje. V dodatku k poročilu o stanju v mestu trdi, da pri upor ni šlo za »kraval« zaradi lakote, temveč za izrazito politično slovansko demonstracijo, ki jo je del upornikov izrabil za ropanje.⁶³ V nadaljevanju pa je bil bolj konkreten. Zapisal je: »Upor je rezultat hujskaške, uporniške in na razbitje monarhije usmerjene dejavnosti slovenskega katoliškega duhovnika in državnozbornskega poslanca Korošca in njegovih somišljenikov, katerih dejavnost avstrijska vlada še vedno trpi ...«⁶⁴

Po njegovem mnenju bi moral na morišče Korošec namesto onih osmih ustreljenih, pa je zaradi duhovniške obleke in položaja državnozbornskega poslanca še vedno na svobodi.⁶⁵ V dokaz svoji trditvi Kodolitsch navaja, da je okolica Radgone, ki je popolnoma slovenska, eno glavnih področij agitacije Antona Korošca in njegovih somišljenikov. Na tem področju naj bi se po Kodolitschevem mnenju moštvo nadomestnega bataljona 97. pešpolka navzelo idej o ustanovitvi jugoslovanske države, poleg tega pa je prežeto z idejami boljševizma in idejami veleizdajalcev Masaryka, Kramára in njunih agentov, ki so jih v moštvo zanesli povrnjenci iz ruskega ujetništva.⁶⁶ Da bi v bodoče preprečili podobne izgrede, je župan od vojnega, ministrstva in dunajske vlade med drugim zahteval predstavitev nadomestnega bataljona 97. pešpolka in njegovo nadomestitev z neslovensko enoto ter prepoved agitacijske dejavnosti poslancu Korošču.⁶⁷

Podobnega mnenja so bile tudi vojaške oblasti in cesarski namestnik Stürgkh. Vojaško poveljstvo v Gradcu je v poročilu cesarski vo-

jaški pisarni 2. junija 1918 poročalo, da je pri upor v Radgoni poleg boljševiskih idej igralo veliko vlogo tudi jugoslovansko hujskanje.⁶⁸ Cesarski namestnik Stürgkh pa je bil prepričan, da je sicer treba iskati povzročitelje upora med povrnjenci iz Rusije, vendar so v uporu prevladovali jugoslovanske ideje.⁶⁹ Zanimivo pa je, da v obeh prej omenjenih poročilih najdemo trditve, da se italijanski vojaki niso aktivno udeleževali upora oziroma da jih ni bilo vsaj med vodji upora.⁷⁰ Vemo pa, da sta bila med ustreljenimi uporniki dva Italijana.

Od obeh glavnih zahtev župana Kodolitscha se je uresničila le prva. Ker so tudi lokalne vojaške oblasti menile, da bi bilo koristno prestaviti nadomestni bataljon 97. pešpolka v nacionalno popolnoma tuje ozemlje,⁷¹ je bil bataljon prestavljen v Szekesfehervar, med moštvo pa so bili infiltrirani agenti, da bi že v kali preprečili morebitni ponovni upor.⁷²

⁶³ KAW-KM, Poročilo župana Kodolitscha, foll. 96.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid, foll.97.

⁶⁷ Ibid, foll.98.

⁶⁸ KAW-MKSM, 28-2/40-2, 1918, foll. 14.

⁶⁹ KAW-MKSM, 28-2/40-2, 1918, foll. 5.

⁷⁰ KAW-MKSM, 28-2/40-2, 1918, foll. 14; KAW-MKSM, 28-2/40-2, 191, foll 5.

⁷¹ KAW-MKSM, Poročilo GM Herzmanskega, foll. 8.

⁷² Plaschka, str. 356.

OKTOBER 1917 – KOBARID V FRANCOŠKO-ANGLEŠKIH PRIČEVANJIH

Alberto Caselli Lapeschi

V italijanski zgodovini ima 24. oktober 1917 simboličen pomen zloma. O tem dnevu se prepletajo številna italijanska pričevanja z avstro-ogrsko-nemškimi, torej s pričevanji nekdanjih italijanskih nasprotnikov.¹ Vendar je manj znano, da so bili med umikom italijanske vojske s Soče na Piavo v njej tudi enote zavezniškega topništva, angleškega in francoskega. Angleži so nam zapustili pretresljivo pričevanje, objavljeno leta 1919,² Francozi pa podrobne, še neobjavljene spomine, ki jih tu deloma predstavljamo, a bodo v celoti objavljeni v knjižni obliki leta 2019.³

Med aprilom in julijem 1917 so Angleži poslali na italijansko bojišče nekaj baterij težkih topov, ki naj bi se vključile v načrtovane italijanske ofenzive: v deseti soški bitki v maju na grebenu med Kukom in Vodicami in še posebno v enajsti soški bitki v avgustu in septembru na Banjški planoti. Z istim namenom so na začetku septembra nastopali tudi Francozi. Britanske baterije so spadale pod 3. italijansko armado in so bile razporejene na odseku pri Peči, južno od Gorice, med Petovljami⁴ in Mirnom, francoske pa, tudi podrejene 3. armadi, med Krminom in Kojskim.

Takrat mladi britanski poročnik Hugh Dalton, kasnejši znani ekonomist, laburistični član parlamenta in lord zakladnik Attleejeve vlade v letu 1946, se takole spominja teh tragičnih trenutkov in pri tem naveda, da se je glavni napad 14. nemško-avstro-ogrske armade začel ob 2. uri med Bovcem in Kobaridom, na frontnem odseku 2. italijanske armade. *24. oktobra zjutraj je sovražnik začel z veliko ofenzivo proti 3. italijanski armadi [...]. Prispelo je sporočilo, da nas bo verjetno štiri ure obstreljeval s plinskimi granatami, najprej z dražečimi, potem pa s strupenimi plini. Ponoči nas je že doletel alarm za plinski napad in smo zato previdno prisluškovali značilno pridušenim in zamolklim udarcem teh granat. Deževalo je ves dan, bili smo premočeni do kože in vsepovsod je curljalo [...]. Naslednjega dne je bilo lepo, skoraj toplo vreme. Izstrelili smo nekaj streliv, nevrednih omembe. Med sedmo uro zjutraj in drugo popoldne so nas nenehno obletavala sovražna letala. Zjutraj jih je bilo okrog trideset in letala so precej nizko [...]. Proti drugi uri se je spet začelo težko obstreljevanje, Volkovnjak*

Hugh Dalton (16. avgust 1887–13. februar 1962)
(vir: <https://searcharchives.vancouver.ca>)

in Fajtji hrib sta se zavila v morje dima in plamenov, toda mi smo odgovarjali z ognjem do sončnega zahoda. Obletavala so nas sovražna letala, eno celo v mraku, kar je bilo nenavadno. Letala so zelo nizko in nanje so silovito streljale protiletalske baterije in strojnice. Naša letala so bila ves dan zelo redka, saj so bila dejavna na severu. V trenutku smo povsem izgubili zračno prevlado na tem odseku. To noč sta dve najbolj naprej pomaknjeni angleški bateriji prejeli ukaz, da se umakneta na rezervne položaje na Svetem Mihaelu [...].⁵ Tako

¹ E. Rommel, *Infanterie greift an*, Potsdam, 1937. Ital. prevod *Fanterie all'attacco* (Pehota napada), Longanesi, Milano, 1972.

² H. Dalton, *With British guns in Italy: a tribute to Italian achievement*, London, 1919. Ital. prevod *Con gli inglesi sul fronte italiano* (Z Angleži na italijanski fronti), Itinera, Bassano, 2016.

³ F.-X. Bernard in A. Caselli Lapeschi, *1917–1918. I francesi dal Carso a Vittorio Veneto. Immagini e diari dal fronte italiano* (1917–1918) (Francozi od Krasa do Vittoria Veneta. Slike in dnevnik iz italijanske fronte).

⁴ Kraj na levem bregu Soče (ital. Peteano), okrog 7 km jugozahodno od Gorice. (op. ured.)

⁵ Tudi Šmihel (ital. San Michele), danes Debela Griža, hrib južno od Gorice. (op. ured.)

Angleški topničarji na položju pri Peči ob Vipavi (iz zbirke Goriškega muzeja)

zjutraj so nas obstreljevali s plinskimi granatami, zato smo morali od 2⁴⁵ do 4⁰⁰ nositi zaščitne maske. Od petih do šestih smo brez prestanka streljali in potem nenehno od 7¹⁵ naprej. Prejeli smo ukaz, da se to noč umaknemo na položaj pri Boškinih, na Svetem Mihaelu. Tega dne so nas močno obstreljevali, predvsem oddelek na levi strani, vsi tipi topov s kalibri petnajstih palcev in manjšimi. Kot po navadi nas je varovala naklonjena usoda in smo šteli le eno žrtev in enega lažjega ranjenca. Sovražnikova letala so bila nenehno nad nami, od zore do 16. ure smo jih naštehi dvaindvajset. Nekatera so preletavala naše glave in streljala na nas [...]. To noč je sovražnik spet napadel in izgubili smo Fajtji hrib in koto 393,⁶ na katera smo morali odpreti ogenj. Od severa so prihajale vesti in potem preklici. Govorilo se je, da smo izgubili Krn in Kobarid [...]. 27. oktobra so prispele prve slabe vesti, nemški prodor naj bi bil silovit in bliskovit. Vse angleške baterije so prejele ukaze, da se umaknejo in počakajo pri Villi Violi izza Gradišča [...].⁷ Uživali smo v kratki prekinitvi bojev, toda čutili

smo, da se nam obeta skorajšnja velika preizkušnja. Za pet minut sem se pomudil v svojem zaklonišču, dovolj, da sem lahko v dnevnik kratko zapisal: »Še enkrat zabeležim v dnevnik, da sem ponosen, da se borim za Italijo, in ponavljam, da umreti tukaj ne pomeni smrti, marveč poleteti v zoro. Ljuba mi je misel, da bo moja smrt pripomogla k solidarnosti in angleško-italijanskemu sodelovanju«. Zgodaj popoldne je major odšel na poveljstvo, od koder mi je telegrafsko sporočil, da je treba dva topa takoj umakniti [...]. Ob vrnitvi je zbral može in rekel: »Nič vam ne bom prikrival, položaj je težek. Italijani so na severu doživeli strašen zlom. Toda ni nobene potrebe, da bi se nas polaščala panika.

Moramo se umakniti ...« Major je za hip okleval, potem pa mi je naposled le razodel, da so Avstrijci skoraj že v Čedadu. Zvečer bi morala priti vlečna vozila in tovornjaki ter odpeljati naše topove in opremo, toda število prevoznih sredstev je bilo zelo omejeno.

⁶ Vzpetina zahodno od Fajtjega hriba. (op. ured.)

⁷ Gradišče, kraj na desnem bregu Soče, okrog 10 km jugozahodno od Gorice (ital. Gradisca d'Isonzo). (op. ured.)

Vsa 3. armada se je umikala in tri britanske baterije bi morale biti zadnje baterije srednjega in velikega kalibra, ki bi se umaknile s tega dela fronte. Vse popoldne in večer se je italijansko topništvo umikalo čez Peč [...]. Ob mraku so začela skladišča streliva povsod leteti v zrak; Italijani so jih razstreljevali odločno in močna svetloba, močnejša od opoldanskega sonca, je za nekaj minut razsvetljevala nebo [...]. Potem ko je zadnji britanski top nehal streljati, je za pet minut zavladata skrb vzbujajoča tišina, bilo je, kot da bi naše topništvo poniknilo, medtem ko je sovražnikovo še naprej streljalo. Potem je na desni strani Peči baterija italijanskega poljskega topništva končno spet odprla ogenj. Ostala sva samo major in jaz s štirideseterico mož in sporočili so nama, da prevoznih sredstev ne bo več na razpolago. Uničili smo torej vse, česar nismo mogli odpeljati proč. Major je obvestil poveljstvo o stanju, nato smo potrgali telefonske zveze in stopili na pot [...]. Šli smo mimo Campbella, zdravniškega častnika, ki je stal pred svojim zakloniščem ob cesti in čakal, da odide zadnja skupina naših baterij. Rekel mi je, da smo se pravočasno umaknili, kajti pol ure po našem odhodu, so Avstrijci zasuli naš položaj z izstrelki vseh kalibrov. Nekaj izstrelkov je zadelo tudi našo cesto. Ko smo šli čez železniški nasip pri Rubiji, smo izmenjali besedo ali dve z italijanskimi mitraljezci, ki so imeli ukaz, da na tamkajšnjem položaju kljubujejo sovražniku do zadnjega trenutka. Ti fantje so bili precej mirni in odločni, čeprav so dobro vedeli, da ko bo sovražnik prišel sem, bodo za njihovimi hrbti mostovi čez Sočo že porušeni. Prešli smo Sočo v Petovljah in se po bližnjici napotili proti Fari. Hodili smo skozi Faro in Gradišče in oba kraja sta gorela v noči. Mesta in vasi na tem področju so namreč Italijani med umikom zažigali. Vsa pokrajina je gorela in donelo je od silnih eksplozij v skladiščih s strelivom. Začelo je deževati, toda to ni vplivalo na požare. V Gradišču je goreča nafta tekla po cestah [...]. V Villo Violo smo prispeli okrog 23³⁰. Tam naj bi bilo naše snidenje, toda ni bilo nikogar. Dež je še naprej padal. Proti polnoči smo vstopili v neko hišo in legli na pod. Spali smo manj kot uro, ko so nas nenadno zbudili. Italijani so namreč dali ukaz za požig hiše. Potem smo hodili naprej v nalivu, medtem ko so nam pot razsvetljevali plameni, ki so ponekod iztegovali svoje dolge jezike vse do ceste. Veter nam je pihal oblake dima v obraze. Zrak je kipel od požarov, prasketanja gorečega lesa in grmenja rušečih se hiš. Od časa do časa so se zaslisale močne eksplozije v skladiščih s strelivom in gorivom, ki so za nekaj sekund več kilometrov daleč razsvetlile noč z zastrašujočim bleskom in potem spet zamrle. 3.

armada se je umikala v dobrem redu, nedotaknjena in nepremagana. Umikala se je samo zaradi tega, ker je njenemu severnemu krilu pretila nevarnost obkolitve. V neki hiši, ki še ni bila določena za požig, smo naleteli na druge baterije [...]. Ko smo spet krenili na pot [pol ure kasneje, na poti proti Palmanovi], je še vedno deževalo in ceste so bile prenatrpane, tudi s topniško opremo. Val beguncev, katerih počasne vozove so vlekli voli in osli, mnogi begunci pa so se sami šibili pod težo zavojev, je postajal vse večji in boleč. V Versi smo se na kratko ustavili v bolnišnici, iz katere so že prej preselili vse ranjence. Campbell se je zleknil po postelji enega od praznih hodnikov in skušal malce počivati. Zadnje britanske enote je videl v sedaj že dokaj oddaljeni Peči in jim potem sledil z motornim kolesom [...]. V Palmanovo smo prispeli 28. oktobra ob 7. uri.

Tudi Palmanovo so Italijani po predhodni rekviziciji kruha kmalu zažgali. Pot sta Dalton in njegova enota potem nadaljevala do kraja Foglie, ki sta ga dosegla po počasni, naporni hoji 29. oktobra ob 4. uri. V njem nista našla nikogar, razen italijanskega zdravnika, ki je stekel na sredo ceste in ustavil njihov avto, ves iz sebe od obupa. Pustili so ga tu s skupino težkih ranjencev brez hrane, zdravil in prevoznih sredstev. Nič mu niso mogli pomagati, samo obljubili so mu lahko, da mu bodo skušali preskrbeti prevozno sredstvo, potem ko bodo prispeli v San Giorgio di Nogaro. V to mestece so prispeli ob 21. uri istega dne in se nastanili v italijanski poljski bolnišnici. Od tu so krenili proti Latisani in Timentu, zadnji večji reki pred Piavo. 1. novembra so prišli v Treviso, kjer je bilo v Villi Tiepolo Passi poveljstvo britanskih enot.

Nekoliko bolj proti severu se je boril francoski podpolkovnik Etienne Merveilleux Du Vignaux, poveljnik topniškega diviziona kalibra 155 mm, sedaj že izkušen veteran francoske fronte in nedavno zaznamovan od tragedije v Dolenju,⁸ eksplozije francoskega skladišča streliva, ki se je pripetila v noči med 21. in 22. septembrom 1917 in povzročila smrt 28 ljudi, medtem ko je bilo štirideset ranjenih. V svojih spominih je opisal mrzlične dneve umika. Njegova pripoved se sicer takoj na začetku začne z napako, kajti avtor je te dogodke obdelal po spominu v povojnem obdobju. Nemško-avstro-ogrsko ofenziva se je namreč v resnici začela v noči med 23. in 24. oktobrom. V noči med 24. in 25. oktobrom se je nemški napad v nevihti z vetrom in dežjem usmeril proti naši levi strani, na področju med Tolminom in Kobariodom. Francoski divizion, ki je bil neposredno podrejen italijanskemu poveljstvu, je utrpel velike izgube v možeh in opremi. Pogumni La Débaterie je,

⁸ Kraj v Beneški Sloveniji, okrog 15 km vzhodno od Vidma (ital. Dolegna del Collio). (op. ured.)

Opuščena italijanska skladišča hrane pri Vidmu
(fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

prilepljen na položaje, streljal kot blazen s svojimi topovi in uspelo mu je ustaviti sovražnikov prodor. Toda proti severu je fronta popustila. Občutili je bilo, da je zavel veter panike, možje brez orožja in reda so se zgrnili na ceste. Mimo se pelje tovornjak, poln vojakov, ki pojejo, igrajo na harmoniko in vpijejo »Vojna je končana!« [vzklik v izvornem besedilu je v italijanščini, op. ured.]. Vtis zloma. Divizionu Laboureux ni uspelo odpeljati s seboj težkih topov in jih je zato onesposobil, tako da jim je snel nekaj mehanskih delov. Fronta pred nami je za nekaj trenutkov mirna. Začenjam umikati naše baterije iz sotesk in 26. oktobra pošljem divizion Bony na sever, da bi delovalo v bok sovražnikovega prodora. 27. oktobra zjutraj nas doseže povelje: "Umik preko Buttria na desni breg Tilmenta." Zapuščamo torej Furlanijo. Pošljem svoje oddelke za strelivo in tovornjake v Čedad, da se oskrbijo z gorivom. Vrnejo se, orožarna je sedaj pod sovražnikovim ognjem, predvidena obkolitev se uresničuje. Dovolj je, da človek pogleda na zemljevid, in že se zave resnosti položaja. Furlanija je pravokotnik, ki je na zahodu zaprt s Tilmentom in z vrsto vzporednih hudournikov, na jugu z morjem in na severu z gorami. V severovzhodnem kotu obstaja ena sama cesta, ki od Trbiža vodi preko Alp in se potem diagonalno izlije na ravnino Čedada. Je pod nadzorom sovražnika, ki mora le odrezati točke prehoda čez Tilment,

da ujame nasprotnikove armade v mrežo. Zaradi zadnjega deževja je reka, ki je po navadi skoraj povsod prijazna, prestopila bregove in nosi s seboj ogromno količino vode, primerljivo z naraslo Loiro. Možno jo je prekoračiti samo na štirih mestih:

preko mostov v Spilimbergu⁹ na severu, Codroipu (Ponte della Delizia) ob osrednjem Tilmentu in v Madrisiu ter Latisani ob južnem toku reke. Kako bi v teh pogojih izvedli umik več sto tisočev vojakov in njihove opreme, kako za Tilmentom pravočasno pripraviti novo frontno črto? V vsakem primeru časa več ni. Prenesem povelje in določim kot točko za zbiranje našega divizona področje Valvasoneja¹⁰ na desnem bregu reke, 4 km severno od mostu. Upam, da bom tam našel primerno nastanitev in nedotaknjene zaloge. Tam bomo daleč od vala beguncev in bomo lahko s svojim ognjem odbijali sovražnikov prodor ter branili dostop do mostu. Na kakšni podlagi sem zasnoval to predvidevanje (Valvasone mi je bil povsem neznan)? Je zelo preprosto. Zlomljene enote ne vodi več moč inteligence, marveč ubogajo samo fizičnim zakonitostim. Kadar iz ozke odprtine šine curek tekočine, se pahljača pripre in pusti prosto pot na desni in levi strani, pravokotno na smer toka. Obstajajo torej dobre možnosti, da bomo v Valvasoneju sami in da bomo tam našli nedotaknjene zalo-

⁹ Mestece na desnem bregu Tilmenta, okrog 25 km zahodno od Vidma. (op. ured.)

¹⁰ Kraj okrog 30 km jugovzhodno od Vidma. (op. ured.)

Prehod preko Tilmenta (Tagliamento)
(fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

ge. Vse se je zgodilo po teh predvidevanjih. Ob mraku 27. oktobra, po prenosu povelja na vse enote smo se napotili proti zahodu. Na severu požari in eksplozije, skladišča streliva letijo v zrak. Ne smemo izgubljati časa; bojim se zagoditve v Codroipu, kjer se stekajo tri ceste, ki vodijo do mosta. Nevihtna noč, lije kot iz škafo, zamašitve na ozkih cestah. Ob cesti, ki sem jo izbral, teče druga, vzporedna cesta. Ob zori smo še 8 km od mostu. Zaustavili smo se v neverjetno zamotanem klobčiču tovornjakov,

prevrnjenih avtomobilov, pešakov brez orožja in nahrbtnikov, ki počasi lezejo proti zahodu. Naše poveljstvo se premakne z divizionom Bony; naši topničarji ostanejo strnjeni, so kot otoček modrega obzorja sredi silnega vrvenja vojske v popolnem razsulu. Bony prevzame iniciativo, da na najboljši možni način napravi red pri izvajanju prehoda preko reke. Na bregovih smo izkopali strelske jarke. Ne bo manjkalo mož, da bi jih z njimi napolnili, toda vse enote so mešane. Pešaki so odvrgli orožje, zato smo si pomagali z učenci vojaške šole. Častniki ne posredujejo, v dežju, ki se krepí, se gnetejo v majhnih avtomobilih in sledijo toku. Če bi sovražnikovo letalstvo mitraljiralo to množico, bi imelo lahek posel, toda tam zunaj divja nevihta. Nobenega letala ni na nebu. Razlití Tilment je širši od kilometra, a ga prekoračimo na večer 28. oktobra z divizionom Bony in z eno od enot 108. pehotnega polka. Kje so ostali? Seveda se zamašek na levem bregu reke nenehno povečuje. Ko Médard to opazi, se s svojim divizionom napoti proti jugu v upanju, da bo reko lažje prekoračil v Madrisiu. Toda tamkajšnji most je porušen, zato ne brez težav krene proti Latisani, kjer reko prekorači z vso opremo. Divizion Laboureux je, preden se je odpravil na pot, izgubil veliko dragocenega časa. Ker

je bil neposredno pod italijanskim poveljstvom, se ni povsem točno zavedal položaja. Obvestilo je prejel, ko je bil še nekaj kilometrov zadaj; 29. oktober se je nagibal h koncu, a divizion še ni prispel. Val beguncev po zlomu se ne ustavlja. Slišati je kakšen osamljen strel puške, kakšen strel topa. 30. oktobra Laboureux končno doseže reko; čelna baterija (stotnik Proust) brez težav preide reko; sledi ji baterija Lobit, ki krene po mostu. Prva skupina ga že prekorači, ko se naenkrat zasliši grom. Italijanski inženirci brez nadzorstva so iz bogve kakšnih razlogov razstrelili most, ki se zruši z možmi, konji in vozovi vred. Naši topničarji so se oprijeli tramov in so skoraj vsi prišli na desni breg. Na žalost so nekateri možje in vsi konji izginili v valovih reke. La Débutteriejeva baterija je sedaj ostala odrezana na levem bregu. Ne da bi izgubil glavo, se La Débutterie odpravi proti jugu po stezi, ki bi po njegovem mnenju morala pripeljati do plitvine, uporabne za bledenje v normalnih pogojih. V dveh dneh je gladina reke rahlo upadla. Je plitvina uporabna? Častnik v spremstvu častniškega pripravnika Royja zabrede v vodo s konjem, da bi reko preizkusil, toda tok ju odnese. La Débutterie je priplaval do plitvine na desnem bregu, častniški pripravnik pa je izginil. Očitno je bilo tveganje za prečkanje celotne baterije preveliko. Poveljnik se spet vrže v reko, da bi dosegel levi breg; odnese ga tok, ki se mu potem prepusti, toda z zadnjimi močmi nato izplava. Moštvo, ki ga je opazovalo, mu pomaga na levi breg. Čez tri dni (3. novembra) se nam je La Débutterie preko Latisane pridružil v Montebelluni s celotno baterijo, toda s prezirom do paničnih prizorov, ki jim je bil priča: častniki so zapuščali svoje enote, na tisoče mož je bežalo pred maloštevilnimi blindiranimi vozili, ki so prevračala avtomobile v jarke, boj z noži na mostu, ranjeni, najslabotnejši vrženi v vodo. Ko preštavamo svoje

»Zamotan klobčič tovornjakov« pred Codroipom
(fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

izgube, ugotovimo 35 mrtvih, utopljenih in pogrešanih, a manjka nam tudi 290 konj. Toda nadaljimo svojo pripoved s 30. oktobrom [...]. Furlanija je izgubljena. Se bo fronta ustalila na Tilmentu? Brž ko bo povodenj minilo, reka ne bo vreč tako velika ovira za postavitve učinkovite obrambne črte. Govorilo se je, da ena francoska armada že prihaja v okrepitev in se izkrcava na področju Verone in Vicenze. Prejeli smo povelja, da se ji v več etapah pridružimo. Krenili smo 31. oktobra zjutraj. Kakšno nasprotje z zadnjimi dnevi. Mirne etape v deželi, ki je vojna še ni prizadela. Prebivalstvo ni videti zaskrbljeno; toda to se bo kmalu spremenilo ...

Ta položaj se bo resnično spremenil po 9. novembru 1917, ko bodo Italijani z razstrelitvijo mosta v kraju Ponte Della Priula¹¹ zaprli dohod na desni breg reke Piave in s tem prizadeli prebivalstvo tako na levem bregu, zasedenem od Avstrijcev, kot tudi na desnem bregu pod nadzorom Italijanov, s katerega so prebivalstvo iz vojnih razlogov izselili.

In italijani? Med številnimi objavljenimi spomini o umiku je tudi spomin na prisotnost Francozov. Zgodilo se je torej, da se dnevnik Du Vignauxja, tam, kjer govori o otočku »modrega obzorja sredi silnega

vrvenja« umikajočih se Italijanov, pokriva s pričevanjem poročnika Ardenga Sofficija, futurističnega pisca in intelektualca, ki se v svojem dnevniku *I diari della Grande Guerra*¹² takole spominja francoskih topničarjev: Preden smo zapustili poveljstvo brigade, smo skočili še k Francozom, ki so na mostu nadaljevali s streljanjem z edinim topom kalibra 155 cm. Topničar ob lafeti je z neverjetno hitrostjo upravljal top. Naravnaval je merek po podatkih, ki mu jih je prinašal podčastnik opazovalec, sedeč v travi na nasipu nad cesto, vlagal izstrelke v top in potem sukal ročico udarne igle. Detonacije so bile tako silovite in parajoče, da je tisti, ki si ni mašil ušes, tvegati, da mu počni bobnič. Ob vsakem strelu se je hiša stresla, tako da so strešniki nad žlebom padali na tla. Nekomu je eden celo padel na glavo. Sovražnik, ki je top očitno odkril, je besno odgovarjal z granatami, ki so treskale nedaleč okrog.

Angleži, Francozi in Italijani se bodo od decembra 1917 spet srečevali na novi obrambni črti Piava–Montello–Grappa–Asiaška planota. Toda to je že druga zgodba.

Iz italijanščine prevedel Vinko Avsenak.

¹¹ Kraj na levem bregu Piave, okrog 15 km severno od Trevisa, s cestnim in železniškim mostom. (op. ured.)

¹² Ardengo Soffici, *I diari della Grande Guerra. Kobilek. La ritirata del Friuli. Taccuini non editi*, Vallecchi Editore, Firenze, 1986, str. 313.

DENARNE TEŽAVE BEGUNCEV OB VRNITVI IN OBNOVI SVOJIH DOMOV

Branko Morenčič

Bankovec za 2 kroni (12,5 x 8,2 cm), žigosan s kovinskim žigom na Fužinah (Weissenfels) pri Trbižu (iz zbirke Anuške Jelaska Lozič)

Po preboju pri Kobaridu oblasti 10 mesecev praktično niso ukrenile nič za učinkovito pomoč oškodovancem z živili in materialu za obnovo hiš. Begunci v notranjosti dvojne monarhije so pričakovali, da se bodo lahko kmalu vrnili domov. Vendar večina njihovih domov je bila porušeni, da jim je oblast na Goriškem svetovala, da se prej pozanimajo, kako je z njihovo posestjo in imetjem. Za občane podgorške, števerjanske in deloma tudi kojščanske občine je bila stvarnost težka, saj so bili njihovi domovi do tal porušeni, polja uničena, številni sorodniki so medtem preminili ali pa so kot begunci životali v notranjosti obeh vojskujočih se držav.

Pri nakupu hrane ali kakršnega koli materiala za obnovo sta bila največji težavi razpoložljivost zelenega artikla in njegovo plačilo. Begunci, ki so se vračali v novonastalo Državo SHS, so naleteli na težave pri plačevanju z denarjem dvojne monarhije. Mirovni pogodbi med antanto in Avstro-Ogrsko iz St. Germaina (10. 9. 1919) in Trianona (4. 6. 1920) sta med drugim določali, da morajo naslednice Avstro-Ogrske v dveh mesecih po podpisu pogodbe požigosati ves dosedanj skupni denar na zato pooblaščenih uradih.

Za Goriška brda ni najti poročil, ali se je po italijanski zasedbi lahko kaj kupilo z avstrijskimi kronami. Znano pa je, da je bilo na Kobarjškem, in to naj bi veljalo tudi za Brda, možno vsaj na začetku italijanske zasedbe marsikaj kupiti tudi z avstrijskim denarjem. Generalni sekretar za civilne zadeve na zasedenem ozemlju v Vidmu, D'Adamo, se je zavzemal za menjavo denarja 1 : 1, s čimer pa se vlada v Rimu ni strinjala, vendar so nekateri vojaški štabi na zasedenem ozemlju ob Soči dovoljevali tako menjavo. Končno je vlada nekoliko popustila in od sredine junija 1915 je bilo dovoljeno menjalno razmerje krona / lira 1 : 0,80, pri čemer so avstrijske kovance menjali še za 10 % manj, po padcu Gorice pa samo še 5 % manj. Ljudem je bilo nerazumljivo, zakaj se bankovci za 2 kroni, ki so bili izdani tik pred vojno, niso zamenjavali, kar bi bilo po mnenju civilnega komisarja nepotrebno in škodljivo.¹

Avstro-Ogrska je bila večnacionalna država in po propadu so na njenem nekdanjem ozemlju nastale številne samostojne države. Obstajala je nevarnost, da bo dotedanja skupna valuta, krona, postala predmet velikega špekulantskega prometa, predvsem v tistih njenih

¹ Petra Svovljšak, *Soča, sveta reka, Menjava denarja in ureditev financ*, Revija Korenine, Ljubljana, 2003, str. 349.

Bankovec za 20 kron (15 x 9 cm), žigosan na Madžarskem pod številko 1521 v neznanem kraju (iz zbirke Anuške Jelaska Lozič)

deželah, ki so po vojni postale samostojne države. Nič manj nevarno je bilo tudi ponarejanje denarja, predvsem na Madžarskem.²

Na obeh mirovnih kongresih v pariških predmestjih je bilo določeno, da mirovna pogodba stopi v veljavo 10. 1. 1920. Določala je, da morajo vse novonastale države v dveh mesecih na pooblaščenih uradih žigosati avstrijske bankovce in v 12 mesecih zamenjati krone v svoj denar po tečaju, ki so ga same določile.

V 14 mesecih so morale oddati zamenjane krone Reparacijski komisiji. Bankovci, izdani po 27. 10. 1918, so bili kriti samo z obveznicami avstrijske in madžarske banke, bankovci, izdani pred tem datumom, pa so bili kriti s celotno aktivo avstro-ogrske banke, vendar brez omejenih obveznic. Po koncu vojne je morala tudi novonastala Država SHS spoštovati določbe saintgermainskega sporazuma in avstrijski denar ožigosati pri pooblaščenih državnih uradih. To je bilo zanj tudi koristno, saj se je tako vsaj delno zavarovala pred nenadzorovanim vnosom starega ali celo ponarejenega denarja, predvsem iz območja nove avstrijske države in Madžarske. Žal je bilo veliko primerov, ko

je bilo žigosanje marsikdaj izvedeno zelo slabo. Velikokrat namreč ni bilo vidno, v katerem kraju in kdaj je bilo opravljeno, kar je dopuščalo določene zlorabe, posebno po poteku roka za žigosanje in med zamenjavo denarja. Verjetno je bilo prav zaradi tega na področju Slovenije po prvem žigosanju januarja 1919 odrejeno naknadno žigosanje od 26. 11. do 15. 12. 1919. Nova država je postavila menjalno razmerje krona / dinar na 1 : 1, kar je veljalo celo leto 1918 in na začetku 1919, nato je pa kmalu začelo padati na škodo krone in je hitro doseglo razmerje 4 : 1. To je veljalo tudi za kovance, vendar za čuda ne za kovanca 10 in 20 vinarjev (helerjev). Za ta je bilo namreč šele aprila 1920 izdano dovoljenje, da se menjata v razmerju 1 : 1, v naslednjem mesecu pa je to ponovno veljalo za vse kovance! Z junijem 1921 pa so vse avstro-ogrske kovance menjavali samo še v razmerju 4 : 1, se pravi, da se je za 20 vinarjev dobilo samo še 5 par.³

V obeh delih bivše dvojne monarhije je bil v uporabi isti papirnati denar. Prednja stran bankovca je bila v nemščini, zadnja pa v madžarščini in po takrat veljavnem sistemu žigosanja je vsak del monarhije žigosal na svoji strani. Oba prva žiga sta bila kovinska in navzgor elipsasto

² Slovenec 183/1916 (dLib.si), *Ponarejanje bankovcev na Ogrskem*.

³ Zmago Jelinčič, *Dinarsko kronsko serija/Dinar Crown Series*, Slovenska numizmatika, Ljubljana, 1997, str. 8–12 in 17–19.

Bankovec za 10 kron (15 x 8 cm), na prednji strani žigosan z gumijasto štampljiko (odtis rdeče barve z napisom *Občina Koper, št. ... dne ...*), na zadnji pa z rdečo madžarsko štampljiko s križem v krogu (iz zbirke Branka Morenčiča)

raztegnjena. Avstrijski je imel v sredini dvoglavega orla z datumom in zaporedno številko v žigu, madžarski pa madžarsko kraljevo krono, vendar je bila zaporedna številka posebej odtisnjena izven žiga. Na madžarski strani so namesto kovinskega uporabljali tudi ovalni gumijasti žig s prekrizanimi debelimi črtami v sredini. Našel se je bankovec, ki je bil žigosan s tem žigom, na avstrijskem delu pa z rdečim, gumijastim, trivrstičnim vodoravnim žigom z napisom »Občina Koper, dne ..., št. ...«, kar vzbuja dvom v originalnost žiga in seveda časa žigosanja. Ne glede na to, da je možno, da je omenjeni primerek falsifikat, so bile možnosti različno žigosanega denarja zelo velike. Ker menjava papirnatega denarja očitno ni imela popolnega uspeha samo z žigosanjem, so morali kasneje denar še dodatno kolkovati, vendar se je za to zahtevala 20 % provizija od vrednosti bankovca.

Ker je Avstrija z odhodom Habsburžanov postala republika, jo je začasna avstrijska narodna skupščina 12. novembra 1918 proglasila za sestavni del Nemčije z začasnim imenom Nemška Avstrija. Papirnati denar (tudi poštna znamke in koleke) so prežigosali z novim imenom *Deutschösterreich* kljub določilom obeh sporazumov, po katerih ni bilo dovoljeno združevanje obeh držav v neko novo državno obliko. Žig je bil kovinski in podolgovat z odebelitvijo na obeh koncih. Tudi tako žigosan denar so prav verjetno primorski begunci

prinesli s seboj ob vrnitvi na začetku 1919. Te vrste denarja so bile v veljavi vse do uvedbe avstrijskega šilinga 1. marca 1925.⁴

Begunci, ki so se vrnil, so vlagali prošnje za vojno odškodnino, vendar se je avstrijska oblast še vedno ukvarjala samo z vojno na Piavi in še ni imela dovolj posluha za njihove težave. Le zelo redkim je tedaj uspelo, da so pravočasno dobili odobreno vojno odškodnino, preden je dvojna monarhija propadla.

Primorski begunci, med katerimi je bilo prav gotovo vsaj nekaj Bricev, so se po kobariškem preboju vračali z avstrijskim denarjem v vseh petih znanih kombinacijah. Vsekakor pa je upadalo zaupanje v avstro-ogrske krone, sicer ne bi Goriška straža pozivala ljudi, naj čim prej porabijo tak denar, da se ne bi kdo kasneje bridko kesal.⁵ Na začetku druge italijanske zasedbe novembra 1918 so italijanske banke računale na precejšnje dobičke pri menjavi kron v lire, zato so papirnati avstro-ogrski denar menjavale celo samo po 40 % vrednosti. Ker pa to očitno ni doseglo želenega finančnega uspeha, je oblast sredi oktobra 1919 objavila, da se bo menjava dvignila na 60 do 70 %. Hkrati je generalni civilni komisar Julijske Benečije odredil, da bodo od 16. do 30. oktobra 1919 sprejemali v menjavo tudi kovance od 1 do 10 vinarjev (helerjev). Po tem odloku je bila menjava možna na poslovalnicah ita-

⁴ Jelinčič, *Dinarsko kronska serija*, str. 10.

⁵ Goriška straža 6/1918 (dLib.si), *Uporabite pravočasno papirnat denar*.

Bankovec za 10 kron, žigosan na desni strani prednje strani z rdečo štampiljko Nemške Avstrije (Deutschösterreich), na zadnji strani pa z rdečo madžarsko štampiljko s križem v krogu (iz zbirke Joža Žorža)

lijanske banke, do 10 lir pa tudi na poštinih uradih. Komisar je objavil tudi, da bodo avstro-ogrski kovanci v plačilnem prometu samo še do vključno 22. oktobra 1919. Istočasno je odredil tudi, da imajo organi nadzora polno pravico ugotoviti od kod izvira za zamenjavo predlagani denar.⁶ Očitno prejšnji odlok o menjavi denarja ni imel zadovoljivega finančnega učinka, sicer italijanska oblast ne bi 30. novembra 1919 izdala novega odloka, ki naj bi celovito rešil težave menjave avstro-ogrskega denarja. Odlok je bil zelo zapleten, da je bil večini imetnikov avstro-ogrskega denarja nerazumljiv in je povzročil nove težave. Potrdil je odločitev izpred dveh tednov za menjavo na 60 % vrednosti, zato so morale menjalnice tistim, ki so jim menjale denar samo po stopnji 40 %, izplačati razliko 20 %, vendar samo do 25. februarja 1920 in samo tistim, ki so imeli stalno bivališče na zasedenem ozemlju. Po tem datumu so bile lahko tega deležne samo osebe, ki so neizpodbitno dokazale, da v določenem roku niso mogle uveljaviti tega doplačila. Obveznosti, ki so izvirale iz časa pred 1. novembrom 1918, pa je bilo treba poravnati stoodstotno, se pravi, kolikor lir, toliko kron. To se je nanašalo predvsem na najemnine za uporabo zemljišč, izvzete pa so bile kolonske pogodbe. Stranka, ki se ji je to zdelo nepravilno, se je lahko pritožila na prvostopenjsko sodišče, katerega odločba je pa bila dokončna. Pritožbo je morala vložiti v treh mesecih od objave odloka,

se pravi do 4. marca 1920. Za lire serij, za katere je bil pred 9. aprilom 1919 uveljavljen tečaj 2.50 kron za liro, so na vsako liro dodali še 50 centezimov. Pri bančnih vlogah so od 25. februarja 1920 dalje pri vsotah do 5.000 lir dodali še 20 %, kakor tudi pri vlogah od 5.000 do 10.000 lir z zapadlostjo preko enega leta ter pri vlogah preko 10.000 lir z zapadlostjo preko treh let. Pri serijskih lirah je nato odlok dovoljeval izplačilo samo do 15.000 lir.⁷

Iz različnih vzrokov je zamenjava šepala, zato so slovenski časopisi večkrat pozivali begunce, naj čim prej zamenjajo žigosani denar. Za zamenjavo so morali s potrdilom domače občine dokazati, da je prej izopravičljivih in resnih razlogov niso mogli opraviti.⁸

Nastale razmere so italijanske oblasti dobro izkoristile. Naslednji italijanski ukrep je bil za primorske oškodovance le navidezno dober. Italijanska vlada je z odlokoma št. 968 z dne 16. (oktobra?) in 23. maja 1923 podaljšala rok in določila, da se bodo odslej odškodnine izplačevale v gotovini praviloma le do vsote 500 lir, ostanek pa v obveznicah (*Obligazioni delle Venezie*) v apoenih po 1.000 lir, a v primeru odškodnine do 1.000 lir, bi se ta v celoti izplačala v gotovini. Obveznice so imele dobo izplačila na 25 let, tako da so bile zadnje

⁶ Goriška straža 3 in 10/1919 (dLib.si), *Domače vesti*.

⁷ Goriška straža 10/1919 (dLib.si), *Domače vesti*. Goriška straža 2/1919, *Naredba o valuti*.

⁸ Goriška straža 18/1920 (dLib.si), *Vsem onim, ki še hranijo žigosan jugoslovanski denar*.

Bona za 5 centezimov (7 x 4,5 cm) in 1 lire (20,8 x 7,6 cm) v izdaji Case Venete dei Prestiti z dnem 2. 1. 1918
(iz zbirke Branka Morenčiča)

unovčljive šele 30. 6. 1948!⁹ Ukrep je večino Bricev zelo prizadel, saj so bile hiše v vaseh pod in nasproti Sabotina skoraj vse porušene, poleg njih pa še neuporabne obdelovalne površine. Oboje so nekateri sicer do tedaj nekoliko že sanirali z najemom posojil, kdor je to pač sploh zmožgal. Posojila za nakup materiala za popravilo hiš

so lahko odplačevali samo z boni ali z obveznicami, ki jih je izdajala Beneška posojilnica (*Cassa Veneta dei Prestiti*) preko pooblaščne banke, ki pa jih je odkupovala po 70 ali še manj odstotkov njihove vrednosti.¹⁰ Tisti, ki niso hoteli sprejeti italijanskega državljanstva, pa sploh niso bili upravičeni do odškodnine.

⁹ Nikolaj Prinčič, *Onstran dobrega*, Samozaložba, Prvačina, 1998, str. 18–19.

¹⁰ Oskar Reya Kozanski, *Nepozabljena Brda*, Vitrum, Ljubljana, 2002.

KRATKE ZGODBE

Skrivnostni grob slovenskega vojaka na Krasu

Vili Prinčič

Stara pokopališča, še posebno vojaška v zakotnih dolinicah, od nekdaj vzbujajo zanimanje in pozornost raziskovalcev in proučevalcev vojnih dogodkov. Vstop na tako pokopališče izzove zanimanje tudi običajnih turistov in nedeljskih izletnikov. Celotna Goriška, zlasti še kraška območja, hrani še veliko pokopališč, ki jih je na naših tleh pustila prva svetovna vojna. Zaradi popravil, vzdrževanja in preurejanj v času med obema vojnama so italijanska pokopališča tako rekoč izginila, saj so takratne oblasti prekopala posmrtno ostanke padlih in jih prenesle v tri velike kostnice: v Redipuljo, na Oslavje in v Kobarid. Ostalo pa je veliko manjših avstro-ogrskih pokopališč, ki so v zadnjih dvajsetih letih postala cilj mnogih turistov iz srednje in vzhodne Evrope. Čeprav križev s ploščicami z imeni padlih ni ostalo veliko, pa so se vendarle ohranili številni nagrobni kamni z imeni in napisi v raznih jezikih tedanje Avstro-Ogrske. Prednjačijo seveda napisi v nemščini in madžarščini, niso pa redka niti besedila v češčini, hrvaščini, romunščini in drugih jezikih velike podonavske monarhije. Slovenskih imen na majhnih kovinskih ploščicah je kar nekaj, a daljša slovenska besedila so redka, čeprav je na soških bojiščih padlo precej naših vojakov.

Eden od napisov, ki je dolgo ostal neopažen, je na vojaškem pokopališču v Brjah pri Komnu. V okolici te ljubke kraške vasice so kar štiri vojaška pokopališča, a pokopališče z imenom slovenskega vojaka leži ob glavni cesti Gorjansko–Dutovlje. Zaradi mahu, lišajev in druge umazanije, ki se je v desetletjih nabrala na manjšem nagrobniku, je bilo branje napisa skorajda nemogoče. Po krajšem čiščenju pa se je vendarle pokazalo ime pokopanega vojaka, Viktorja Velikonje, brez dvoma slovenskega rodu, verjetno Primorca. Z nadaljnjim čiščenjem, polivanjem z vodo, krtačenjem in fotografiranjem nagrobnika z raznih zornih kotov se je počasi od besede do besede začel kazati napis, ki je na koncu razodel naslednje: *Tukaj počiva Viktor Velikonja, junak peš. p. 47 – padel v star. 21 let 11. 5. 1917, doma iz Kozmerice, Tolminsko ...* Kljub prizadevanju, napevanju oči in celo s pomočjo računalniške obdelave fotografij sta zadnji dve vrstici dolgo ostali neprebrani. Viktor Velikonja je bil torej vojak 47. pehotnega polka, ki je imel naborni sedež v Mariboru, doma pa je bil iz Kozmerice pri Mostu na Soči. Umril je maja 1917, ko mu je bilo šele 21 let. Spletne strani na računalniku včasih pomagajo tudi pri razvozlanju ugank in nedorečenosti. Tako se je zgodilo tudi pri ugotavljanju nadaljnjih podatkov o Viktorju Velikonji s Tolminskega. Pri pritiskanju na računalnikove tipke, ki po navadi človeka popeljejo v odkrivanje nepomembnih stvari, se je nepričakovano prikazal „pomemben“ seznam vseh padlih v mariborskem 47. pehotnem polku in na njem je bil tudi Viktor Velikonja. Ob imenu piše v

Viktor Velikonja 1895–1917
(vir: Marija Velikonja, Kozmerice)

nemščini, da je pri zaselku Lukatič pri Hudem Logu na Krasu umrl od zdrobljene stegenice in da so ga pokopali v Brjah.

Da bi še kaj več izvedel o tem vojaku, sem pobrskal po telefonskem imeniku Primorske in v kraju Kozmerice naletel na družino s priimkom Velikonja. Po daljšem oklevanju sem vendarle zavrtel telefonsko številko in na drugi strani žice se mi je oglasila gospa Marija Velikonja. Ko sem ji povedal razlog svojega klica, mi je takoj odvrnila: „Viktor Velikonja je bil moj stric, brat mojega očeta. Če pridete na obisk, vam bom pokazala originalno fotografijo njegovega groba v Brjah.“ Seveda sem vabilo takoj sprejel in čez kak dan sva se z ženo odpravila na Tolminsko. Gospa Marija nama

Grob Viktorja Velikonje, fotografiran leta 1918 ((iz zbirke Marije Velikonja, Kozmerice) in danes (foto: Vili Pričič, 15. 3. 2018)

je pokazala fotografijo, na kateri je bil dobro viden celoten napis, a nagrobni kamen se je v letih rahlo spremenil. Izvirni je imel namreč na vrhu kamniti križ, ki pa se je potem nekega dne odlomil in ga sedaj ni več. Gospa Marija, učiteljica v pokojju, nama je tudi povedala, da je bilo v družini njenega očeta sedem bratov in štiri sestre. Tri fante je odnesla prva svetovna vojna: Viktor (letnik 1895) je padel na Krasu, Ivan (1888) v Galiciji, Andrej (1893) pa je umrl kot ujetnik v Rusiji. Vojaka sta bila tudi njen oče Feliks (1891) in njegov brat Ludvik (1897), ki je kot sanitejec služil pri avstro-ogrski mornarici v Pulju. Najstarejši od sedmih sinov je bil Franc (1887), priznani gradbenik, ki ga oblasti niso poslale na fronto, ker so ga pač potrebovale za gradnjo raznih objektov v zaledju fronte. Po pripovedi gospe Marije je prav stric Franc, najbrž leta 1918, ko je vojna divjala na Piavi, poskrbel za postavitve nagrobnika bratu Viktorju na pokopališču v Brjah. Fotografija, ki jo hrani, je v bistvu razglednica, ki jo je Franc poslal bratu Ludviku, mornarju v Pulju. Žal ni navedel datuma. Vsekakor je razglednica

dokaz, da je bil nagrobnik postavljen še v času Avstro-Ogrske. Zadnji vrstici na nagrobnem napisu pa pravita: *Hladna mu bodi zemlja, mi ostali pa žalujemo.*

Zaradi preurejanja vojaških pokopališč v času med obema vojnama ni najbolj jasno, ali je nagrobnik v Brjah postavljen prav na grobu Viktorja Velikonje ali pa je bil na tisto mesto prenesen od kod druge. V tistem času, v času fašističnega režima, so namreč italijanske oblasti opravljala velike posege na mnogih pokopališčih, premeščale nagrobnike in nameščale betonske križe po pokopališčih. Pa tudi kasnejših vandalskih dejanj in kraj se ni manjkalo.

Kakor koli že, slovenskega obiskovalca nekoliko stisne pri srcu, ko med kopico nagrobnih kamnov in spomenikov z napisi v komaj razumljivih ali povsem nerazumljivih jezikih najde vklesano ime ali besedilo, ki mu je domače. Ob tem spozna, da so tudi slovenski vojaki plačali hud krvni davek v veliki moriji pred sto leti.

Iskanje »izgubljenega« spominskega znamenja

David Erik Pipan

Že dolgo načrtno zbiram fotografije spominskih znamenj in napisov na območju soške fronte, posnetih med prvo svetovno vojno, in nanje sem pozoren, odkar pomnim. V skoraj treh desetletjih sem zbral dokaj lepo število originalnih fotografij, a tudi preslikav fotografij, ki so sicer v drugih rokah. Med drugimi mi je bil pri tem v veliko pomoč tudi dolgoletni prijatelj Marco Mantini iz Zdravščin (Poggio Terza Armata), s katerim sem delil marsikateri dan v „lovu“ na še neodkrita napise tako med strelskimi jarki kot med arhivskim gradivom.

Nekega dne me je Marco obvestil, da najin skupni prijatelj Guido Alliney hrani fotografijo zanimivega spominskega znamenja. Žal je originalno fotografijo založil, mogoče celo izgubil, na računalniku pa je imel shranjeno le njeno preslikavo v zelo nizki ločljivosti. Nič kaj obetaven začetek torej. Toda spominsko znamenje se je na sličici vendarle lepo videlo. Po obliki je spominjalo na piramido pravokotnega tlorisa z odrezanim vrhom in okrasnim dodatkom na njem. Bilo je zidano in gladko ometano. Pri vrhu so bile izpisane velike črke »FJ« (*I. Ferenc József*), monogram avstrijskega cesarja in madžarskega kralja Franca Jožefa I. Na sprednji spominski plošči je bilo mogoče razbrati tudi napis *M. Kir. 16 honv. hegyi dandar 1916*, kar pomeni, da so ga leta 1916 postavili pripadniki ogrske kraljeve 16. domobranske gorske brigade.¹

Iz zgodovinskih virov smo vedeli, da je bila ta brigada med julijem 1915 in majem 1916 nameščena na Doberdobskem Krasu. V tem času ji je do oktobra 1915 najprej poveljeval generalmajor Joseph Breit (Bánlaky) pl. Doberdo, nato krajše obdobje polkovnik Rudolf Fiebich - Ripke, za njim pa od novembra 1915 dalje polkovnik Cornel(ius) Bernátsky. Sestavljala sta jo ogrski kraljevi 17. črnovojniški pehotni polk iz Székesfehérvárja in 29. črnovojniški pehotni polk iz Szolnoka. Brigada je najprej sodelovala pri obrambi položajev na severnem robu planote pri Martinščini (nekoč Sveti Martin, ital. *San Martino del Carso*) in Debeli Griži (nekoč Sveti Mihael, ital. *Monte San Michele*), kasneje pa na njenem južnem delu, na Košniku (*Monte Kosic*) in Griži (*Monte sei Busi*). Zato sva predvidevala, da je znamenje stalo nekje v zaledju tega bojišča, najverjetneje v doberdobskem Dolu. In pri tem je dolgo časa tudi ostalo.

Spomenik ogrske kraljeve 16. domobranske gorske brigade v Bonetih (iz zbirke Guida Allineya)

Sredi lanskega poletja sem se kratkočasil z brskanjem po spletnem arhivu in listanjem časopisov, ki so prinašali sveže novice izpred dobrih sto let. Pri tem sem naletel na kolaž fotografij, ki jih je italijanski časopis *La Domenica del Corriere* objavil po zavzetju doberdobske planote med 6. soško ofenzivo avgusta 1916. Prikazovale naj bi avstro-ogrski vojni plen, a je bila dejansko na fotografijah italijanska oprema in orožje ter zavzeti položaji in kraji. Ena med njimi pa je prikazovala tudi spomenik na izgubljeni fotografiji! Podnapis ga je predstavljal kot *Monumento a caduti austro-ungarici presso Bonetti nel Vallone*.²

¹ Ta ogrska kraljeva brigada je med vojno nosila naslednja imena: 16. črnovojniška gorska brigada, 16. domobranska gorska brigada, 16. črnovojniška pehotna brigada, 16. domobranska pehotna brigada in 216. domobranska pehotna brigada.

² Spomenik padlim avstro-ogrskim vojakom pri Bonetih v doberdobskem Dolu (ital.).

Fotografija v časopisu je v primerjavi z izgubljeno fotografijo prikazovala nasprotno stran spominskega znamenja in sta bili zato vidni še njegovi drugi dve napisni plošči. Veselila sva se novega odkritja, a ni manjkalo dosti, da ne bi spet obtičala na mestu. Ne samo da kakovost časopisnega tiska ni bila najboljša in da je bil napis na znamenju v madžarščini, marveč se je kmalu tudi pokazalo, da je šlo za kombinacijo velikih in malih tiskanih črk, za nameček pa so bile nekatere izpisane še zrcalno. Vse to je zelo oteževalo dešifriranje napisa. Končno mi je na manjši plošči uspelo razbrati *TeLeFON OsZtAg* – telefonski oddelek, na večji pa *Bernátsky Kornel ezredes, Pajer H. v.k. szds, Czertler szds*. Za polkovnika Bernátskega sem vedel, da je poveljeval ogrski kraljevi 16. domobranski gorski brigadi, kateri je bilo znamenje tudi posvečeno. Za ostala dva častnika pa sem razbral le, da sta bila stotnika. Ker sem glede ostalih vprašanj taval v temi, sem se za pomoč obrnil na dolgoletnega madžarskega prijatelja in odličnega poznavalca avstro-ogrške vojske, še posebej madžarskih enot, Attilo Hermanna.

Potem pa se je uganka začela razreševati z bliskovito hitrostjo. Attila mi je sporočil imeni obeh častnikov in razvozlal pomen kratic *v.k.* pred oznako čina. Izkazalo se je, da sta bila poleg poveljnika brigade na plošči omenjena še poveljnik brigadnega štaba, stotnik (*v.k. szds. = vezérkari százados*) Pajer Herman(n) in stotnik (*szds. = százados*) Czéitler Karoly.

Obogatena s pridobljenimi podatki sva se posvetila nadaljnjemu raziskovanju. Ker je bilo takoj jasno, da ne gre za spomenik padlim vojakom, kot je navajal italijanski časopis, se je samo od sebe postavljalo vprašanje, ali je bilo znamenje sploh zgrajeno pri Bonetih. Pogosto se je namreč dogajalo, da časopisi niso bili natančni pri prikazovanju krajev na fotografijah in se potem kraji/objekti na njih niso ujemali s podnapisi. A namig je bil tu in treba ga je bilo preveriti.

Začel sem natančno preučevati vse znane fotografije Bonetov, da bi morda na kateri od njih zagledal iskano znamenje. Ravno tako sem brskal po spominskih zapisih vojakov, ki so opisovali dogajanje na tem območju. Tako sem našel tudi na spomine italijanskega vojaka A. Beccarie, ki podrobneje opisuje tudi vojno dogajanje poleti 1917 v tej mali zamejski slovenski vasi. Nanje sem takrat naletel po go-

lem naključju, saj jih pred tem nisem poznal. Marcu pa je prav tisti dan, med pospravljanjem, enaka knjiga slučajno ostala na pisalni mizi ... Čudno naključje?!

Beccaria v svojem zapisu 10. julija 1917 zelo natančno opisuje italijansko vojaško infrastrukturo ob vznožju kote 208 jug, pri tem pa v Bonetih omenja celo dve avstro-ogrski spominski znamenji: *Ob poti stoji nekaj znamenj v obliki kvadratnih piramid, ki jih je zgradil nasprotnik. Prvo, ki je bilo zgrajeno iz cementa, stoji ob vhodu in ima napis K.K. Ldst. I.R. 32, 110. Ldst. I. Brig., errichtet 18.6.1916.*³ *Drugo je kamnito in z nerazumljivim napisom, stoji ob hiši sredi naselja, v kateri je tudi bivše zaklonišče avstrijske telefonske centrale, ki je utrjeno z več plastmi tračnic in nekaj metri betona ...*

Prvega omenjenega znamenja z Marcom še nisva poznala, čeprav mi je napis na njem zvenel nekako domače. Vsekakor bo izziv za prihodnje raziskovanje. Beccaria omenja, da je bilo pa drugo znamenje kamnito, a hkrati tudi to, da je bil na njem nerazumljiv napis in v bližini telefonska centrala (?!). Z Marcom sva si bila edina, da je to znamenje gotovo tisto, ki sva ga iskala. Italijanskemu vojaku madžarski napis ni bil razumljiv, pri pisanju pa je najverjetneje znamenji med seboj zamenjal in ju napačno opisal.

Čez le nekaj dni sem od Attile dobil potrditev, da je iskano znamenje res stalo v Bonetih. Polkovnik Bernátsky je po vojni objavil svoje spomine, v katerih je ob koncu poglavja, posvečenemu bojem na soški fronti, zapisal: *Štiri leta kasneje sem videl fotografijo lastnega groba. Med 6. soško bitko smo izgubili Doberdob in z njim tudi moje brigadno poveljstvo v Bonetih. Italijani so fotografirali spomenik, ki so ga postavili moji telefonisti, in fotografijo objavili v časopisu s podnapisom »Il tombo d'un colonello ungherese«.*⁴ *Eden od mojih vojakov, ki so ga Italijani zajeli, mi je po vojni prinesel ta časopis.*

Po zasedbi doberdobske planote med 6. ofenzivo avgusta 1916, še posebej pa po 10. ofenzivi poleti 1917, ko je Italijanom uspel globlji prodor na Komenskem Krasu, so na pobočju nad Boneti zgradili obsežno vojaško naselje. Ob vedno bolj porušene domačije pa so bila stisnjena tudi vojaška pokopališča, ki so rasla iz dneva v dan.

³ Cesarsko-kraljevi 32. črnovojniški pehotni polk, 110. črnovojniška pehotna brigada, zgrajeno 18. 6. 1916.

⁴ Grob madžarskega polkovnika.

*Dela pri razširitve ceste skozi Bonete
(iz zbirke Mitje Jurna)*

Kot je Beccaria omenil, sta tam stali tudi dve avstro-ogrski spominski znamenji. Ko je neka vojska prodrla na ozemlje, ki je bilo prej v posesti druge strani, je pogosto naletela na spominske objekte, ki so jih tam zapustili nasprotniki. Takih objektov, če jim le niso bili zelo v napoto, običajno niso rušili. Ob pozornem branju pa nas Beccariev zapis kmalu postavi na realna tla. V svojih spominih je namreč že 22. julija, le dvanajst dni po opisu obeh znamenj, zapisal: *Ker bodo širili cesto skozi vas, bodo porušili staro avstrijsko zaklonišče za telefonsko centralo, neslaven spomin na avstrijsko vladanje ...*

Je s temi nekaj besedami nehote razodel tudi usodo iskanega spominskega znamenja? Ali mogoče celo obeh? Verjetno se odgo-

vor skriva v kakšnem drugem, nam še neznanem zapisu ali pa na fotografiji, posneti v Bonetih po 22. juliju 1917. Če se bo podoba iskanega znamenja pojavila na kakšni fotografiji, posneti po tem datumu, obstaja velika verjetnost, da je vojno preživel. V nasprotnem primeru pa je bila njegova usoda verjetno zapečatená že tistega vročega julija 1917 ob širitvi ceste skozi vas. V vsakem primeru pa v Bonetih znamenja že zelo dolgo ni več.

Avtor članka bo hvaležen za kakršnekoli podatke o obeh omenjenih znamenjih, še posebej pa za morebitne njune fotografije.

Za nepogrešljivo pomoč se ob tej priliki zahvaljujem Marcu Mantiniju, Guidu Allineju in Attili Hermannu.

Viri in literatura:

- A. Beccaria, *Ricordi del Carso*, objavljeno v *Problemi d'Italia* – Rassegna mensile di combattenti, Rim, 1925.
- Kornél Bernátsky, *A 16. honvéd hegy dandár az Isonzo fronton*, objavljeno v knjigi *Élmények és meglátások 1914–1925*, 1926.
- *La Domenica del Corriere*, 1916.
- *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*, Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Dunaj, 1930–39.

PNEVMATSKI MINOMETI RÓKA-HALÁSZ

David Erik Pipan

Minomet M. 15 kalibra 8 cm na bojnem položaju na Kalu v krnskem pogorju. V ospredju je vidna mina z nasajenim polnilnim obročem. (iz zbirke Davida Erika Pipana)

V prvem letu bojev na soški fronti je bil eden izmed najbolj izpostavljenih in kritičnih odsekov novega bojišča goriško mostišče, ki ga je branila avstro-ogrška 58. pehotna divizija pod poveljstvom generalmajorja Erwina Zeidlerja. Ta je kmalu ocenil, da se mreža italijanskih položajev vedno bolj približuje in da bodo njegove enote nujno potrebovale sredstva, s katerimi bi sovražnika uspešno zaustavile. Italijanski strelski jarki so bili na več mestih že blizu avstro-ogrskih, zato topništvo ni moglo obstreljevati nasprotnikovih položajev, brez da bi pri tem ne ogrozilo lastnih. Za obrambo pred številčnejšim in bolje opremljenim nasprotnikom se je bilo treba zateči k drugim sredstvom. Takrat so na bojišču že uporabljali običajne minomete kalibra 9 cm, ki pa pri pehoti v prvih bojnih črtah niso bili priljubljeni. Ob strelu so namreč sproščali precejšen dim in pok in tako izdajali svoj položaj, kar je pomenilo pravo vabo za nasprotnika. Daljnometni minometi pa so bili premalo gibljivi, da bi jih lahko nenehno prestavljali.

Zahtevam po novem orožju na bojišču sta poskusila ugoditi dva madžarska inženirja: rezervni poročnik plemiškega rodu Róka Kálmán, ki je služil pri težkih možnarjih, in Halász Pál, poročnik v madžarski črnovojniški enoti. Skonstruirala sta preprosto orožje z gladko cevjo premera 8 cm, ki je streljalo pod zračnim pritiskom, torej tiho in brez

dima. Konec poletja 1915 sta svoj projekt predstavila poveljstvu 58. pehotne divizije, ki je naročilo takojšnjo izdelavo 20 minometov in 5000 izstrelkov.

Obrat za proizvodnjo minometov so postavili v Ajdovščini v prostorih tamkajšnje predilnice, v bližini pa so imeli tudi strelski poligon. Sledila je intenzivna izdelava in konec septembra sta prvi dve sekciji s po dvema minometoma pod poveljstvom poročnikov Róka in Halásza prispeli v Podgoro pri Gorici. Potrebno posadko (2 častnika in 10 vojakov) so izbrali med vojaki v proizvodnem obratu. Čeprav so izhajali iz različnih rodov vojske in bili različnih narodnosti, se je celoten kolektiv javil prostovoljno, tako da so morali posadko izžrebati.

Dve poskusni bateriji sta približno dva tedna streljali s položajev, ki sta jih zasedala domobranska pehotna polka LIR23 in LIR37 ter pehotna bataljona III/69 in II/52. S teh položajev so poskusno izstrelili 160 strelcev, a cilje je določilo poveljstvo divizije. V glavnem so streljali na okope in utrjene položaje, občasno pa tudi na položaje, ki jih s strojnimi zaradi oblikovanosti terena niso mogli zadeti. Natančnost je bila dobra, odstopanje je bilo 1% po dolžini in 5% po širini.

Izdelava minometnih min kalibra 15 cm v proizvodnem obratu v Ajdovščini (vir: Narodna knjižnica Dunaj)

Treba je omeniti rušilni učinek te relativno majhne bombe na pehotnih položajih, saj je ta z dobro namerjenim strelom lahko uničila dva do tri metre strelskega jarka. V enem primeru so z enim samim strelom onesposobili patroljo 6 moških, ki se je skrivala v neki dolinici.

Mine so bile izdelane iz litega železa debeline 5 mm, polnjene so bile z 0,2 kg eksploziva in so imele dobro fragmentacijo. Tudi hitrost streljanja je bila dobra: tri dobro namerjeni strelji v dveh minutah. Pri indirektnem nočnem streljanju so novi minometi delovali odlično. Čeprav so bili nameščeni v prvi bojni črti, pogosto niso bili v zaklonih, ampak le za grmičjem in so streljali na pobočje vzpetine z direktnimi strelji. Toda tudi tako so ostali skriti pred sovražnikom, saj so delovali tiho in brez dima. Zaradi majhne posadke, minomet je namreč največkrat upravljal le en vojak, je bilo gibanje okoli orožja minimalno.

Med dvotedenskim preizkušanjem na fronti so prišli do nekaterih zanimivih spoznanj. Zgodilo se je, da je popolnoma polna jeklenka s stisnjenim zrakom (205 atm) eksplodirala, potem ko je bila ves dan izpostavljena soncu. To pomeni, da je zaradi pregretja pritisk v njej narastel na 300 atmosfer. V drugem primeru je kroglja italijanske pu-

ške zadela polno jeklenko, zaradi česar se je ta s strašnim žvižgom razparala po celotni dolžini. Občasno so jeklenke izpraznili, a bombe so ostale. Da so lahko streljanje nadaljevali, so jeklenke, ki jim je pritisk padel pod 60 atmosfer, segreli nad ognjem, da se je pritisk v njih dvignil, in so tako lahko izstrelili še kakšno mino.

Med poskusi na bojišču se je ta minomet dobro obnesel, še posebej v bližinskem boju, bil pa je tudi enostaven za upravljanje in premeščanje. Zato je poveljstvo divizije naročilo proizvodnjo večjega števila in obilno zalogo pripadajočega streliva. Ta naročila so izvajale tovarne v notranjosti monarhije. Urjenje posadke je še vedno potekalo v Ajdovščini, kjer so ohranili poligon in delavnice za popravilo. Minomet je dobil uradno oznako *8 cm M. 15 LMW (Luftminenwerfer) Róka-Halász* (pnevmatski minomet M. 15 kalibra 8 cm Róka-Halász) in ga je najprej uvedla 5. armada (Soška armada), kasneje pa celotna avstro-ogrška vojska.

Enote so kmalu zahtevale močnejše minomete in poveljnik divizije generalmajor Zeidler je naročil izdelavo minometa s težo do 120 kg, ki bi bil sposoben izstreljevati 10–12 kg težke mine. Tej zahtevi je zadostil minomet istih konstruktorjev kalibra 15 cm, ki je dobil ura-

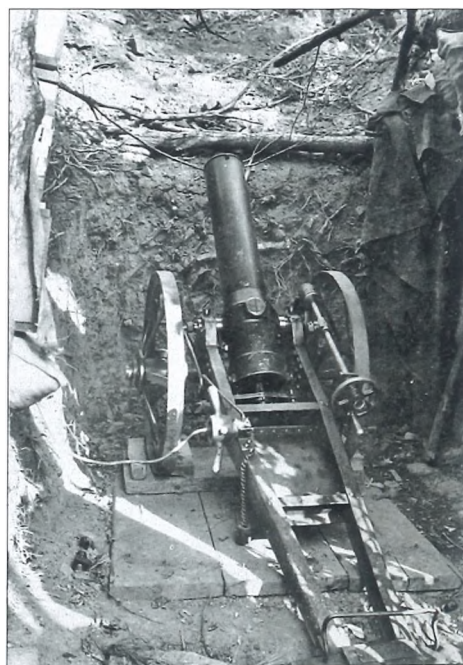
Testiranje minometa M. 16 kalibra 15 cm s plosko lafeto na poligonu pri Ajdovščini (vir. Narodna knjižnica Dunaj)

dno oznako 15 cm M. 16 LMW Róka-Halász (pnevmatski minomet M. 16 kalibra 15 cm Róka-Halász).

Delovanje minometov Róka-Halász

Minometi obeh kalibrov so delovali na enakem principu in tudi zgrajeni so bili podobno. Imeli so gladko izstrelilno cev, ki je bila s pomočjo gibljive osi spojena z lafeto. Cev je imela na zadnji strani izstrelilno komoro, zaprta pa je bila z navojnim zaklepom. Za polnjenje minometa so odvijali zaklep in v zadnji del cevi vstavljali mino z nasajenim polnilnim obročem. Polnilni obroč je zadrževal mino v izstrelilni komori, ki je bila širša od izstrelilne cevi, luknje v njem pa so omogočale, da je stisnjen zrak lahko pritiskal ob dno mine. Nato so zaklep ponovno privijali. Mina je s pomočjo gumijastega tesnila dobro zatesnjevala cev.

Za izstrelitev mine je bilo treba izstrelilno komoro napolniti s stisnjnim zrakom. To so izvajali z odvitjem ventila na jeklenki, iz katere je bil stisnjeni zrak preko cevi speljan v izstrelilno komoro, kjer je začel pritiskati na dno izstrelka. Pri minometih kalibra 15 cm so prve strele lahko izstrelili s spuščanjem zraka iz ene same jeklenke, za

Bojni položaj minometa M. 16 kalibra 15 cm na Panovcu. Levo od minometa so na tleh lepo vidni odtrgani zadnji deli vijakov z maticami, ki so po streli mine ostali v izstrelilni komori.

nadaljnje strele pa je bilo treba izpustiti zrak iz obeh jeklenk. Ko je bil dosežen potreben pritisk, se je vijak, na katerega je bil nasajen polnilni obroč, odlomil in zračni pritisk je pognal mino skozi cev. Ker je po vsakem strelu pritisk v jeklenki padel, so bili minometi zato skonstruirani tako, da je bil ob strelu vedno enak pritisk v izstrelilni komori.

Minometi kalibra 8 cm so v priboru imeli tudi daljšo železno ročico s kardanskim zglobov, s pomočjo katere je lahko strelec minomet sprožil tudi, ko je bil v zaklonu stran od njega. Po izstrelitvi sta v izstrelilni komori ostala polnilni obroč in odtrgani zadnji del vijaka z matico, ki so ju pred ponovnim polnjenjem minometa odstranjevali.

Minometi in mine M. 15 kalibra 8 cm

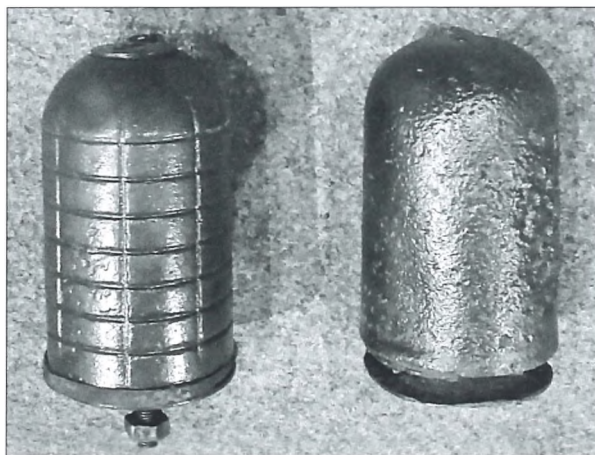
Posadko minometa M. 15 kalibra 8 cm sta sestavljala strelec in pomočnik. Strelec je prenašal dva mala zaboja s po štirimi minami, zaboj z orodjem in rezervnimi deli, kardansko palico in leseno polnilno palico, pomočnik pa je bil zadolžen za prenašanje minometa, ki je s polno jeklenko tehtal 30, brez jeklenke pa 20 kg. Jeklenke so imele kapaciteto 6 litrov in so bile polnjene s pritiskom 180–205 atmosfer, kar je zadoščalo za izstrelitev do 35 min. Minomet je učinkovito deloval le, če je bilo v jeklenki vsaj 60 atmosfer pritiska.

Z minometi kalibra 8 cm so lahko streljali eksplozivne mine, zažigalne cevi in svetilne izstrelke s padalom. Eksplozivne mine so tehtale 1,5 kg in so vsebovale 0,2 kg eksploziva (klorata, dinamona ...). Njihov domet je znašal do 300 korakov, ob eksploziji pa so se razletele na okoli 200 drobcev, ki so bili nevarni v radiju 200 korakov. Časovni zamik od izstrelitve do eksplozije mine je znašal 10,5 sekund. Ker so bile mine opremljene s poteznim vžigalnikom, so jih lahko uporabljali tudi kot ročne bombe. Shranjene so bile v zabojih po 4 ali po 25 kosov. Zažigalne cevi so bile težke 2 kg, njihov domet pa je znašal 200 korakov. Aktivirale so se 8 sekund po izstrelitvi in so gorele 3 minute. Uporabljali so jih za zažiganje ciljev ali nočno osvetljevanje bojišča. Shranjene so bile v zabojih po 10 kosov.

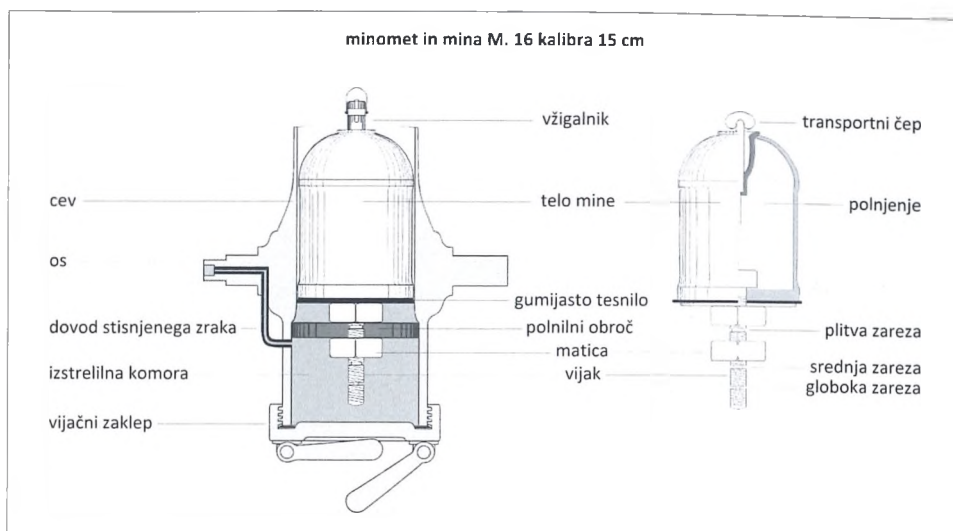
Na mine kal. 8 cm je bil pritrjen 3/8" vijak, ki se je zlomil pod pritiskom 55 atmosfer. Ker je bil za pretrganje vijaka potreben vedno isti pritisk, so strelno razdaljo nastavljali samo s spreminjanjem naklona cevi, ki je bil nastavljiv od 10° do 80°.

Skica minometne mine kalibra 8 cm
(s priloge navodila za uporabo in vzdrževanje
pnevmatskega minometa prerisal David Erik Pipan)

Dve različni mini kalibra 8 cm. Desna je podobna mini na prvi fotografiji. Obstaja velika verjetnost, da so bile mine kalibra 8 cm z gladko površino izdelane v vojaški delavnici v Ajdovščini.
(iz zbirke Petra Kogoj)

Presek zadnjega dela minometa z vstavljenno mino in delni presek mine M. 16 kalibra 15 cm (s priloge navodila za uporabo in vzdrževanje pnevmatskega minometa prerasal David Erik Pipan)

Minometi in mine M. 16 kalibra 15 cm

Enota minometa M. 16 kalibra 15 cm je bila sestavljena iz bojnega voda in kolone s strelivom. Bojni vod so tvorili poveljnik voda in posadki dveh minometov, vsaka s po 4 vojaki. Za prevoz vsakega minometa in opreme so razpolagali s 6 tovornimi konji in 3 vodniki. Od teh so 4 konji prenašali razstavljen minomet, dva pa vsak po 2 zaboja s po 4 minami. Lesen podstavek je tehtal 37 kg, ploska lafeta 62,5 kg, cev 42,5 kg, cevi za zrak pa še 6 kg. Lafete minometov so kasneje poenostavili in po vzoru poljskih topov opremili s kolesi, kar je zmanjšalo skupno težo, saj lesen podstavek ni bil več potreben, olajšan je bil tudi prevoz in zmanjšano število potrebnih konj. Kolono s strelivom je sestavljalo 8 tovornih konj s 4 vodniki. Od tega so 4 konji prenašali vsak po 2 zaboja s po 4 minami, preostali 4 pa vsak po 2 polni jeklenki. Teža zaboja s štirimi minami je znašala 45 kg, teža polne jeklenke pa 32,5 kg. Skupno je enota razpolagala z 48 minami.

Jeklenke so imele kapaciteto 20 litrov in so bile polnjene s pritiskom 200–210 atmosfer. Na minomet sta bili istočasno pritrjeni dve jeklenki, kar je zadoščalo za izstrelitev 7–9 min na daljše ali 15–20 min na krajše razdalje. V primeru nuje se je lahko uporabljala tudi 6-litrska jeklenka, ki je zadoščala za 1 strel na daljše ali 2 strela za srednje razdalje.

Z minometi kalibra 15 cm so streljali samo eksplozivne mine. Teh-tale so 10 kg in so vsebovale 3,5 kg eksploziva (TNT, salubita ...). Imele so domet do 600 korakov. Pred vstavitvijo mine v minomet so transportni čep na vrhu mine zamenjali s trenutnim udarnim vžigalnikom. V zabojih so bile shranjene po 4 mine.

Strelno razdaljo so nastavljali s spreminjanjem naklona cevi in s primerno nastavitvijo matice na navoju mine. Mine kalibra 15 cm so imele na vijaku 3/4" tri zareze: plitko, srednjo in globoko. Za streljanje na kratke razdalje so matico na vijaku nastavljali na globljo zarezo, za streljanje na srednje razdalje na drugo zarezo, za dolge razdalje pa na najplitkejšo. Na tak način so varčevali s stisnjanim zrakom, saj je bil za pretrganje vijaka na globljih zarezah potreben manjši pritisk.

V letih 1915–17 je bilo izdelanih okoli 650 pnevmatskih minometov M. 15 kalibra 8 cm in 120 pnevmatskih minometov M. 16 kalibra 15 cm. Minomet Róka-Halász so razvili in množično uporabili večino-ma le na območju soške armade. V Ajdovščini so bili izdelani prvi primerki teh minometov in tam je potekalo tudi njihovo testiranje in urjenje posadk. Zato jih lahko upravičeno imamo malce tudi za „naše“. Sto let po koncu bojev na soški fronti pogosto naletimo v muzejskih in zasebnih zbirkah na primerke izstrelkov obeh vrst mi-

Prevoz minometa M. 16 s konjsko vprego leta 1917 na Krasu. Minomet je opremljen z lafeto s kolesi, na vozu pa so lepo vidne tudi tri jeklenke s stisnjnim zrakom. (iz zbirke Goriškega muzeja)

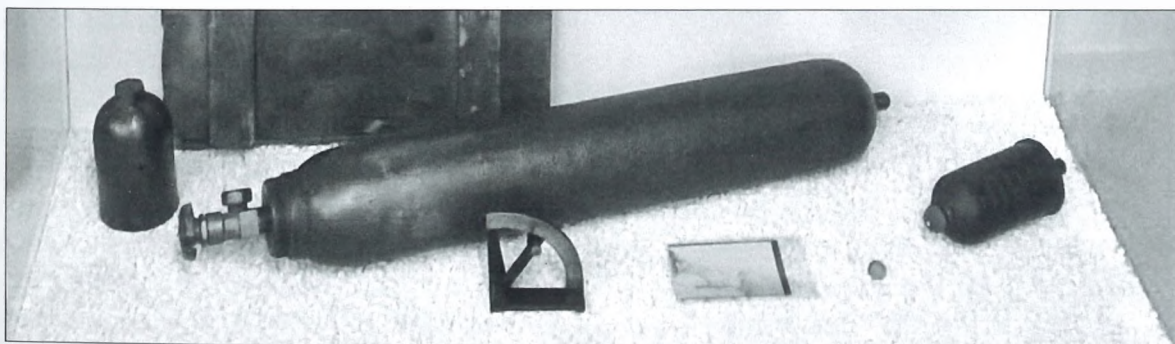
nometov kakor tudi na jeklenke in razne druge dele minometnega pribora. Pred časom se je zgodila tudi skoraj neverjetna „skladiščna“ najdba min kalibra 15 cm, ki še niso utegnile priti na fronto. Žal ni znano, da bi bil na našem ozemlju ohranjen kakšen primerek minometa Róka-Halász.

Viri in literatura:

- Jacobi Ágost, *Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban (Aknavevők a világháborúban, Légaknavetők)*, Közlekedési nyomda K.F.T. kiadása, Budapest, 1938.
- *Anleitung für den Gebrauch und Instandhaltung des 15 cm M 16 Luftminenwerfers (System Róka-Halász)* – Navodilo za uporabo in vzdrževanje pnevmatskega minometa M16 kalibra 15 cm.
- *Anleitung für den Gebrauch und Instandhaltung des 8 cm M 15 Luftminenwerfers (System Róka-Halász)* – Navodilo za uporabo in vzdrževanje pnevmatskega minometa M15 kalibra 8 cm.

Zahvala

Za pomoč pri nastajanju članka se zahvaljujem Klemnu Lužarju, Manuelu Noferiniju, Simonu Lebanu in Petru Kogoju.

Pokrov zaboja za minometne mine, 6-litrska jeklenka za stisnjn zrak in mina kalibra 8 cm z razstave »Šempeter in okolica med prvo svetovno vojno« (iz zbirke Davida Erika Pipana)

NEMŠKI PLINSKI MINOMETI V 12. SOŠKI BITKI

Aneja Rože

William Roberts (1895–1980), Prvi nemški plinski napad pri Ypresu, olje na platnu, 1918. Slika prikazuje grozo in zmedo med francoskimi vojaki, tako imenovanimi zuavi (v rdeče modrih uniformah), in kanadskimi vojaki (v uniformah kaki barve), ki ju je povzročil prvi nemški plinski napad s klorom pri Ypresu. (vir: Wikimedia Commons)

V prvi svetovni vojni so prvič v zgodovini človeštva množično uporabili kemično orožje, ki je smrtne žrtve na bojiščih ob običajnih granatah in strojnicaх še povečalo. Bojujoče se države so med vojno skušale razviti čim učinkovitejše kemično orožje, ki bi bilo varno za lastne vojake, po drugi strani pa čim bolj uničujoče za sovražnikove. Včasih je celo prišlo do izmenjave idej o izdelavi orožja med nasprotnimi silami. V članku so predstavljeni nemški plinski minometi, ki so nastali po zgledu britanskih, imenovanih *Livens projectors*. Na soški fronti so jih prvič uporabili v avstro-ogrsko-nemški protiofenzivi oktobra 1917.

Od postranske vloge kemičnega orožja do moderne kemične vojne

Kemično orožje v prvi svetovni vojni ni bilo novost, saj so ga za vojskovanje in obleganja uporabljali že v antiki. Eden izmed prvih

do sedaj znanih primerov je bilo obleganje Delosa med peloponeško vojno (431–404 pr. n. š.), ko so Špartanci pred obzidjem zažgali smolo in žveplo ter s tem prebivalce Delosa, ki so bili na strani Delsko-atiške zveze, prisilili k predaji. Uporaba kemičnega orožja je imela v spopadih in obleganjih vse do prve svetovne vojne le stransko vlogo. Zaradi omejene proizvodnje in še neraziskanih kemikalij so dotedanje vojske namreč uporabljale tovrstno orožje le v določenih razmerah in manjših količinah.¹

Z razvojem kemijske znanosti in industrije pa je prišlo do množične proizvodnje in novih, učinkovitejših kemikalij, ki so jih raziskovali znanstveniki pod vojaškim okriljem. Naraščajoče napetosti med imperialističnimi državami na pragu 20. stoletja so naznanjale nevarnost splošnega vojaškega spopada. Velesile so se nevarnosti novega kemičnega orožja, industrijsko izdelanih bojnih plinov, v morebi-

¹ Giorgio Seccia, *Gas! La guerra chimica su fronti europei nel primo conflitto mondiale*, Nordpress Edizioni, Chiari, 2005, str. 19; Nevio Mantoan, *La guerra dei gas. 1914–1918*, Gaspari, Videm, 1999, str. 11–12.

Britanski vojaki vstavljajo plinske mine v britanske minomete, imenovane Livens Projectors.
(vir: Wikimedia Commons)

tnih vojaških spopadih bolj ali manj zavedale. Leta 1899 je potekala prva haaška mirovna konferenca, na kateri je bil sprejet dogovor o razsodišču za fakultativno poravnanje sporov med državami in konvencija o pravilih kopenskega ter pomorskega vojskovanja. Del konvencije je bila tudi prepoved uporabe kemičnega orožja (dušiljivcev in drugih škodljivih plinov). Leta 1907 je na predlog ameriškega predsednika Roosevelta prišlo še do druge haaške konference. Vendar so bila določila konferenc napisana dokaj nejasno, države so jih različno tolmačile in niso vsebovala preverjanj držav. Vojaški spopad med antantnimi in centralnimi silami se je zdel neizbežen, saj so te čakale le na primeren povod.²

28. julija 1914, natanko mesec dni po atentatu na avstro-ogrškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovo ženo Sofijo, se je začela prva svetovna vojna, ki se je hitro spremenila v pozicijsko. Nasprotni strani so se vkopale v strelske jareke, se utrdile z mrežo

rovov in utrdb ter se obdale z bodečo žico. Naskoki na sovražne položaje so pokopali na deset tisoč vojakov. Da bi čim hitreje porazile nasprotnika, so začele vse bojujoče se sile uporabljati nova moderna orožja, med katerimi je bilo tudi kemično. Za rojstni datum moderne kemične vojne velja 22. april 1915, ko so nemške sile na francosko-nemški fronti pri Ypresu iz jeklenk prvič spustile plin klor.³ 31. januarja 1915 pa se je pri Bolimowu ob napadu nemške vojske na rusko zgodil prvi večji napad z bojnimi plini dražljivci.⁴

Za kar najboljši učinek so morali biti bojni strupi uporabljeni v čim krajšem času in v čim večji količini. V ta namen so med vojno izumili različna sredstva za zaplinitenje sovražnika. V letih 1915 in 1916 je na bojiščih prevladoval tako imenovan pihalni postopek (*Blasverfahren*, *Blasangriffe*).⁵ Šlo je za postopek, s katerim so ob ugodnem vetru izpustili plin iz jeklenk po ceveh v smeri nasprotnikovih položajev. Pri tem so morali paziti na smer in hitrost vetra. Opisan

² Seccia, *Gas!*, str. 20–21; Karel Georg Faber, *Meščanska doba. Višek liberalnega kapitalizma in prehod k imperializmu. Imperialistična svetovna politika. Kriza imperializma*. V: *Svetovna zgodovina. Od začetkov do danes*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1976, str. 515.

³ Mantoan, *La guerra dei gas*, str. 14.

⁴ Seccia, *Gas!*, str. 345.

⁵ Vasja Klavara, *Doberdob. Kraško bojišče 1915–1916*. Mohorjeva založba Celovec–Ljubljana–Dunaj, Celovec, 2007, str. 243–244.

Nemški plinski minomet, najden na ravnici južno od Ravelnika in Stržišča (današnji avtokamp Vodenca). Ob njem sta nemška lopata in kramp. (lastnik: antikvar Srečko Rože, Vojaški muzej Tabor Lokev, v nadaljevanju Srečko Rože, VMTL; foto: Miha Dolenc)

postopek je uporabil tudi 2. saperski (inženirski) bataljon (*k. u. k. Sappeurbataillon Nr. 2*) v plinskem napadu 29. junija 1916 na področju Sv. Martina in Svetega Mihaela,⁶ ki ga literatura označuje kot začetek kemičnega bojevanja na soški fronti.⁷ Leta 1917 so pihalni

postopek zamenjale topovske plinske granate. Izstreljene so bile lahko na daljše razdalje, njihova uporaba pa ni bila toliko odvisna od vremenskih razmer. S tem je bilo tudi topništvo, ki jih je izstreljevalo, manj ogroženo.⁸ Še več prednosti pa so prinašali plinski minometi.

Zgled za nemške plinske minomete so bili Livens Projectors

Britanski minometi Livens Projectors nosijo ime po svojem izumitelju, britanskemu častniku Williamu Howardu Livensu (1889–1964), pripadniku kraljevih saperskih (inženirskih) enot. Prve minomete, ki še niso delovali na električno prižigalo, so na bojišču prvič uporabili julija 1916 pri kraju La Boisselle med bitko na Sommi. Njihov doomet je bil slabih 183 m (200 jardov), zaradi česar so jih morali vkopati na nikogaršnjem ozemlju. Iz 80 minometov je na nemška strojnična gnezda bruhnil goreči bencin in jih popolnoma nevtraliziral. Naslednji Livensov minomet je imel doomet 320 m (350 jardov) in je lahko izstreljeval različne snovi. Livens je orožje razvijal dalje in je težil k še daljšemu dometu. Še v istem letu je razvil minomete, ki so dosegli doomet več kot 1 km (1300 jardov) in so delovali na električni vžig. Njihova izdelava je bila preprosta in finančno ugodna, saj so bili narejeni iz preproste cevi iz kovanega vlečenega železa dožine 1,20 m in premera 20 cm, vžigalnika in osnovne plošče, ki so jo vkopali v zemljo in je bil vanjo položen zaprti del cevi. Njihova najpomembnejša prednost pa je bila možnost sočasnega električnega vžiga in izstrelitve velikega števila min na dolge razdalje. Plinske mine so v trenutku ustvarile tako koncentracijo plinov, da so postale plinske maske napadenih neuporabne.⁹

Nemška vojska se je z velikim številom britanskih plinskih minometov prvič srečala v bitki za greben pri Vimyju v okolici Arrasa aprila 1917. Saperji kraljeve britanske vojske so na predelu med mestoma Thillooy in Thelus pod kotom 45° vkopali v zemljo okrog dva tisoč plinskih minometov in z eno salvo izstrelili okrog 30 t fosgena. Čeprav so nemške plinske maske v prvi svetovni vojni veljale za najboljše, je nenadna velika koncentracija bojnega plina nemške vojake pokončala, hkrati pa je Nemcem dala idejo za izdelavo svojega novega orožja.¹⁰

⁶ Danes se ta kraj in hrib imenujeta Martinščina (ital. San Martino) in Debela Griža (ital. San Michele).

⁷ Prav tam, str. 235–257; Mantoan, *La guerra dei gas*, str. 22–26; Ivan Hmelak, *Soška fronta*, Lipa, Koper, 1968, str. 163–168; Marko Simić, *Po sledeh soške fronte*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1996, str. 115–117.

⁸ Seccia, *Gas!*, str. 93–94.

⁹ Prav tam, str. 48–51.

¹⁰ Prav tam, str. 51–52.

Nemški hrbtni nosilec s kolutom za električno ali telefonsko žico
M 1917 (lastnik: Srečko Rože, VMTL; foto: Miha Dolenc)

Nemška tovarna R. H. M. F. je še v istem letu začela izdelovati svojo verzijo plinskih minometov (*Gasminenwerfern*). Posamezna cev, ki je merila v dolžino 1,15 m in je imela zgornji zunanji premer 20 cm, notranji pa 18 cm, je bila ravno tako kot britanska izdelana iz kovanega vlečenega železa. Težka je bila 60 kg. Na njenem zaprtem, spodnjem delu je bil privit 3-centimetrski vžigalnik. Na notranji strani je imela dve električni prižigali za vžig primarnega smodniškega polnjenja, kar je označevala oznaka ‚VG‘ na zunanji strani cevi.¹¹ Na odprtem, zgornjem delu cevi pa je imela vzporedni luknji premera 3 cm, ki sta služili tako za prevoz kot tudi za odstranitev cevi iz zemlje s krampi po izstrelitvi plinske mine. Za prevoz so uporabljali tudi

vijačno ročico, ki so jo privijačili na mesto vžigalnika.

Uporaba nemških plinskih minometov v 12. soški bitki

Plinske minomete je nemška vojska prvič uporabila v skupni avstro-ogrsko-nemški protiofenzivi na soški fronti. V Zgornje Posočje je najprej prišel pionirski štabni častnik, da bi raziskal možnosti plinskega minometnega napada. Plinske minomete bi lahko uporabili le tam, kjer ni bilo pričakovati, da bi plin udaril nazaj proti lastnim enotam, oziroma kjer ne bi mogli takoj začeti s prebojem. Ker na območju Tolmina ni našel pravega območja,¹² je pot nadaljeval proti Bovcu in 20. septembra generalu Alfredu Kraussu, poveljniku avstro-ogrškega I. korpusa novoustanovljene skupne avstro-ogrske 14. armade, predlagal napad s plinskimi minometi v bovški kotlini. Ta je napad odobril, saj so bile v danes znameniti zajedi Naklo, skozi katero poteka cesta Bovec–Čezsoča, italijanske kaverne in barake, ki so bile v mrtvem kotu za avstro-ogrsko topništvo.¹³ Tu je bil nameščen del pripadnikov 87. pehotnega polka brigade Friuli, ki je spadala pod 50. divizijo.¹⁴ Napad je bil zaupan 35. pionirskemu bataljonu (*Pionier – Bataillon 35*), ki je tik pred 12. soško bitko nastal iz razpuščenega 35. pionirskega polka.¹⁵ Poveljeval mu je major grof von Pfeil und Klein-Ellguth.¹⁶

Moštvo 35. pionirskega bataljona se je 16. oktobra zbralo v bazi Pustina, ki je bila ob poti Trbiž (*Tarvis*)–Log pod Mangartom (*Breth*)–Bovec (*Flictsch*). Tam so na tovarnjake naložili plinske minomete in mine.¹⁷ Nato so jih v štirih nočeh od 19. do 23. oktobra prepeljali do položajev pri Bovcu.¹⁸ Pri prevozu jim je pomagala tudi 22. avstro-ogrška strelska divizija, ki ji je bil bataljon v tem času tudi dodeljen. Na poti so imeli nekaj težav. Zaradi pregretja enega izmed tovarnjakov 88 plinskih minometov ni prišlo pravočasno na položaje, 18 pa jih je utrujenim nosačem padlo v reko Koritnico. Tako je od tisočih predvidenih plinskih

¹¹ Srečko Rože, r. 1966, interpretator kulturne dediščine – Vojaški muzej Tabor Lokev. Ustni vir, 2017. Zapis pri avtorici.

¹² Vasja Klavora, *Plavi križ. Soška fronta. Bovec 1915–1917*. Lipa, 1991, str. 211.

¹³ Simić, *Po sledih soške fronte*, str. 189.

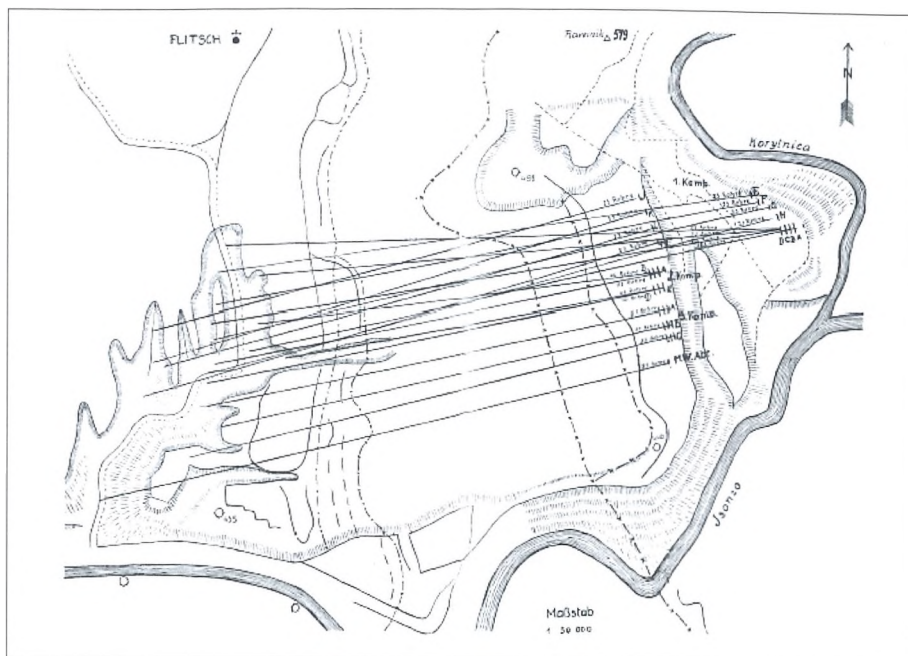
¹⁴ Literatura in objavljeni zgodovinski viri si niso povsem enotni o tem, kateri bataljon brigade Friuli je bil nameščen v zajedi Naklo. Hans Killian v svojih spominih piše, da sta bila tu nameščena V. bataljon 87. pehotnega polka in II. bataljon 88. pehotnega polka brigade Friuli (Killian, 2005, str. 97). Vasja Klavora v knjigi *Plavi križ* omenja III. bataljon 87. pehotnega polka brigade Friuli (Klavora, *Plavi križ*, str. 228). Janez Švajncer pa je v reviji *Obramba* zapisal, da je po literaturi mogoče sklepati, da so imeli Italijani en ali dva bataljona 87. pehotnega polka v Bovcu in na položajih do desnega brega Soče, na levem bregu Soče in v Čezsoči pa en ali dva bataljona 88. pehotnega polka brigade Friuli (Janez Švajncer, *Prodor pri Kobaridu – tako ali drugače*, *Obramba* št. 11, 1997, str. 50).

¹⁵ Hermann Cron, *Imperial German Army. 1914–18. Organisation, Structure, Orders of Battle*, Solihull: Helion & Company Limited, 2006, str. 166–167.

¹⁶ Simić, *Po sledih soške fronte*, str. 189.

¹⁷ ARS, *Gesammelte Mitteilungen über den Gaskampf* (december 1917), *Poveljstvo Soške armade (1915–1918)*. SI AS 252, t. e. 2.

¹⁸ Klavora, *Plavi križ*, str. 213.

Skica napada z nemškimi plinskimi minometi. Desno so označeni položaji 35. pionirskega polka, levo pa cilji.
(vir: Arthur Zimmer, 1935: *Gas über Österreich*, Dunaj, str. 40–41)

minometov prispelo le 894.¹⁹ Te so jih vse do noči 23. oktobra vkopavali na ravni južno od Ravelnika in Stržišča na širini 700 m. 46 plinskih min so namenili severnemu koncu zajede, 85 naj bi jih izstrelili na južni del pri mostu čez Sočo, 763 pa naj bi zaplinilo osrednji del. Zajedo Naklo so morali namreč zapliniti tako, da ne bi bilo niti najmanjšega odpora. S tem bi tudi olajšali dolinski prodor 22. avstro-ogrski strelski diviziji, ki je bila sestavni del avstro-ogrskega I. korpusa.²⁰

Za plinski napad so bile potrebne prave vremenske razmere. Predvsem pomembna je bila temperatura zraka, smer in jakost vetra ter zračni tlak. Po poročanju štirih meteoroloških opazovalnic je bilo tisto noč 23. oktobra v dolini brezvetrje. Točno ob dveh zjutraj naslednjega dne se je začelo topniško plinsko obstreljevanje, ki je segalo vse od Rombona do Tolmina. Čez pet minut so zagrmeli še nemški plinski minometi.²¹ S kakšnim bojnim plinom so bile polnjene mine, še ni znano. Nasprotno

pa je znano, da so bile najprej izstreljene granate označene z modrim križem (*Blaukreutz*). To je pomenilo, da so bile polnjene z difenilcianarzinom ($(C_6H_5)_2AsCN$) ali z difenilkloroarzinom ($(C_6H_5)_2AsCl$), ki sodita med kihavce. Nato pa so izstrelili še granate, ki so bile označene ali z zelenim križem (*Grünkreutz*), ki je označeval polnjenje z difosgenom ($ClCOOCCl_2$), ali z zelenim križem s številko ena (*Grünkreutz 1*), ki je označeval polnjenje z mešanico difosgena in klorpikrina (Cl_3-NO_2).²² Tako difosgen kot tudi njegova mešanica s klorpikrinom sodita med dušljivce. Napadeni so tako morali zaradi krčevitega kihanja, solzenja in bruhanja sneti plinske maske, potem pa so se zadušili z difosgenom ali njegovo mešanico s klorpikrinom.

Ob 6.30 se je začelo še rušilno obstreljevanje,²³ v katerem je sodeloval tudi 35. pionirski bataljon. Zaradi neugodnih vremenskih razmer mu je uspelo z nemškimi plinskimi minometi izstreliti od tisočih le

¹⁹ ARS, *Gesammelte Mitteilungen*.

²⁰ Klavara, *Plavi križ*, str. 212–213.

²¹ Simić, *Po sledih soške fronte*, str. 194–195.

²² Prav tam, str. 186; glej tudi: Seccia, *Gas!*, str. 100.

²³ Jurij Mušič, *Obramba na Soči v letih 1915–1917 (Ob petdesetletnici)*, 1966. V: *Kronika*, let. 14, št. 1, 178.

Izkopavanje nemških plinskih minometov (iz zbirke Kobariškega muzeja)

269 eksplozivnih min. V smer njegovih položajev je namreč začel pihati rahel veter, ki je s seboj prinesel še oblak plina. Zaradi nepravčasne namestitve plinskih mask je imel bataljon sedem ranjenih, od tega šest lažje in enega težje.²⁴

Rušilno obstreljevanje je trajalo na Tolminskem do 8.00, na Bovškem pa do 9.00, nakar se je začel napad pehote.²⁵ Po poročanju poveljnika 35. pionirskega bataljona so napredujočo pehoto v bovški kotlini o plinskem stanju obvestile tri patrolje. V zajedo Naklo so odšle še tri enote jurišnikov (*Sturmtruppen*), da bi pokončale morebiten sovražnikov odpor. Vendar nanj niso naletele. Le z levega boka jih je z oddaljenega brega reke Soče obstreljeval lažji strojnični ogenj. Ob 10.15 se je plin v Bovški kotlini polegel.²⁶

Vprašanje mrtvih v zajedi Naklo pa tudi celotnega plinskega napada ostaja še vedno odprto. Po poročanju poveljnika 35. pionirskega bataljona naj bi v njej naleteli na 500 do 600 mrtvih italijanskih vojakov.²⁷ Nasprotno pa o številu mrtvih vojakov beremo v knjigi *Od Rombona do Krna*, v kateri Lovro Galič povzema avstro-ogrski popis padlih iz fonda Pokrajinskega

arhiva Nova Gorica. Ta popis navaja 187 pripadnikov 87. pehotnega polka, 6 bersaljerjev in 8 pripadnikov neke saperske (inženirske) čete, ki so umrli na cestnem klancu proti vasi Čezsoča in so jih avstro-ogrski vojaki takoj po preboju pokopali v 24 grobov (od teh 15 množičnih, 9 pa posamičnih). Tako naj bi bila po teh podatkih pokopana 201 oseba. Piše še, da je možno oziroma celo verjetno, da je plinski oblak zajel vojake še severneje in jih pomoril, vendar število ne bi smelo presežati 10 do 20 oseb. Po njegovem mnenju bi vojake, umrle za posledicami difosgena, našli še na pokopališčih v Srpnici ali na Trnovem, kot tudi v Soči in Logu pod Mangartom (okrog 50 zastrupljenih italijanskih vojakov).²⁸

²⁴ ARS, *Gesammelte Mitteilungen*.

²⁵ Mušič, *Obramba na Soči*, str. 178.

²⁶ ARS, *Gesammelte Mitteilungen*.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Lovro Galič, *Vojne operacije na območju odseka IV. (Krn–Predel), Uporaba bojnih plinov na soški fronti*, 2007. V: Damjana Fortunat Černilogar (ur.), *Od Krna do Rombona. 1915 – 1917*. Fundacija Pot miru v Posočju, Kobarid, str. 110.

Zajeda Naklo danes (foto: Aneja Rože)

Spominska plošča v zajedi Naklo, posvečena vsem padlim vojakom v bovški kotlini v letih 1915–1917 (foto: Aneja Rože)

Poveljnik 35. pionirskega bataljona je plinski napad ocenil kot zadovoljiv, plinske minomete pa kot uporabne vojaške naprave, ki jih bo treba še nekoliko popraviti, da mine ne bi več eksplodirale v ceveh. Kot rešitev je ponudil milimeter debelejša cevi minometov (11 mm).²⁹

V nadaljevanju avstro-ogrsko-nemške protiofenzive je bila najuspešnejša nemška 12. pehotna divizija, ki je bila sestavni del bavarskega III. korpusa. Pri Doljah in pred tolminskim gradom je prebila prvi italijanski položaj, nato po dolini Soče prodirala naprej, prebila še drugi italijanski položaj in ob 16. uri zavzela Kobarid. Fronta je bila prebita tudi na več drugih krajih. Avstro-ogrsko in nemška vojska sta hitro prodirali, osvajali hrib za hribom, mesto za mestom in potisnili italijansko vojsko čez Tilment vse do reke Piave, kjer se je 2. novembra odprla nova fronta, ki je bila dobro povezana s tirolsko

fronto in za polovico krajša od prejšnje. 12. soška bitka je bila zadnja skupna zmaga avstro-ogrsko in nemške vojske. S prebojem je bila tudi ustvarjena iluzija o vojaški moči Avstro-Ogrske.³⁰

Kemično orožje po prvi svetovni vojni še vedno v uporabi

Kljub temu da je plinski napad bistveno prispeval k uspešnemu izidu avstro-ogrsko in nemške vojske v soški protiofenzivi, pa kemično orožje v prvi svetovni vojni ni prineslo preobrata, za katerega je bilo razvito in namenjeno. Postalo je simbol nečlovečnosti. Strah in sprejemanje konvencij o njegovi prepovedi in uničenju pa kljub vsem povzročnim grozotam človeštva še nista odvrnila od njegove občasne uporabe. Z razliko od prve svetovne vojne ne trpi več samo vojaštvo, ampak tudi civilno prebivalstvo.

²⁹ ARS, *Gesammelte Mitteilungen*.

³⁰ Mušič, *Obramba na Soči*, str. 178–182.

MEDICINSKA SLUŽBA AVSTRO-OGRSKE VOJSKE V PRVI SVETOVNI VOJNI

Tomaž Velnar

*Reševanje poškodovanih vojakov v zimskih razmerah
(fototeka Društva soška fronta 1915–1917)*

Za ranjene vojake so skušali poskrbeti že od vsega začetka vojskovanja. Posebno veljavo je vojna medicina dobila v Napoleonovem času in kasneje v 2. polovici 19. stoletja s krimsko vojno, nato pa z ustanovitvijo Rdečega križa. V prvi svetovni vojni je medicina zelo napredovala na raziskovalnem in kliničnem področju. Razvila je nove postopke zdravljenja, kirurške tehnike, preventivo in rehabilitacijo. Zaradi milijonov ranjenih in bolnih je bila prva svetovna vojna za medicinsko stroko ogromen izziv. Poseben poudarek je bil na hitri oskrbi, prevozu in reševanju velikega števila ranjenih. Spoznanja, ki izhajajo iz vojaške medicine, tako s pridom uporabljamo tudi danes.

Zdravstvena služba avstro-ogrske vojske je na začetku vojne razpolagala s 191 zdravstvenimi, sanitetnimi ustanovami s 16.700 posteljami. Vojaško zdravstvo je bilo sicer dobro organizirano, izjemnim obremenitvam pa z velikim prilivom ranjenih in obolelih ni bilo kos. Sanitetne enote so zato med vojno večkrat preuredili in dopolnjevali. Proti koncu vojne je avstro-ogrska vojska razpolagala s 567 in nato z 874 zdravstvenimi ustanovami, kjer je bilo prostora za okrog 95.000 ranjenih. Na začetku vojne je bilo v njej okrog 1.500 aktivnih zdravnikov, med vojno se je pa potreba po zdravstvenem osebju izjemno povečala, zato so vpoklicali rezerviste in civilne zdravnike pa tudi posamezne upokojene zdravnike. Nekateri so se vojaški službi

pridružili prostovoljno. V vojnih letih so za pomoč mobilizirali tudi študente medicine višjih letnikov.

Moštvo sanitetnih enot so poleg zdravnikov in sanitetnih podčastnikov sestavljali nosači sanitejci, ki so vključevali nosače ranjencev, obvez in sanite. Njihovo število in razporeditev po enotah sta bila natančno določena, in sicer za vsak rod vojske in velikost enote. Tako je na primer pehotni polk, sestavljen iz 4 bataljonov, imel 7 zdravnikov, 16 sanitetnih podčastnikov, 8 nosačev obvez, 64 nosačev ranjencev in 4 nosače sanitejce. Pri gorskih enotah je bilo število nosačev ranjencev dvakrat večje. Podobno je bilo določeno tudi za topništvo, konjeniške in inženirske enote.

Prevoz ranjenih in obolelih je potekal pretežno s tovrnjaki in vpregami. Gorske enote so imele konje in mule z nosili. Vsaka avtomobilska enota ali kolona je imela tudi od 10 do 20 sanitetnih vozil. Prevoz na dolge razdalje, v garnizijske bolnice, je potekal pretežno z bolniškimi in sanitetnimi vlaki. Sanitetni prevoz vojakov z balkanskega bojišča je potekal tudi po morju. Zanj je avstro-ogrska mornarica uporabljala posebne sanitetne ladje, ki so vozile v glavna vojaška pristanišča, v Boko Kotorsko, Pulj in Trst, povezovala pa so tudi druga dalmatinska mesta. Več ladij so po odloku prevzeli od trgovske mornarice

Previjanje rane v vojaški bolnišnici. Levo je miza s sterilnimi kirurškimi instrumenti za prevez. Dama Rdečega križa na levi drži posodico za odstranjene preveze, v sterilni kovinski kaseti na desni strani pa so najverjetneje shranjene gaze in povoji za oskrbo ran.
(fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

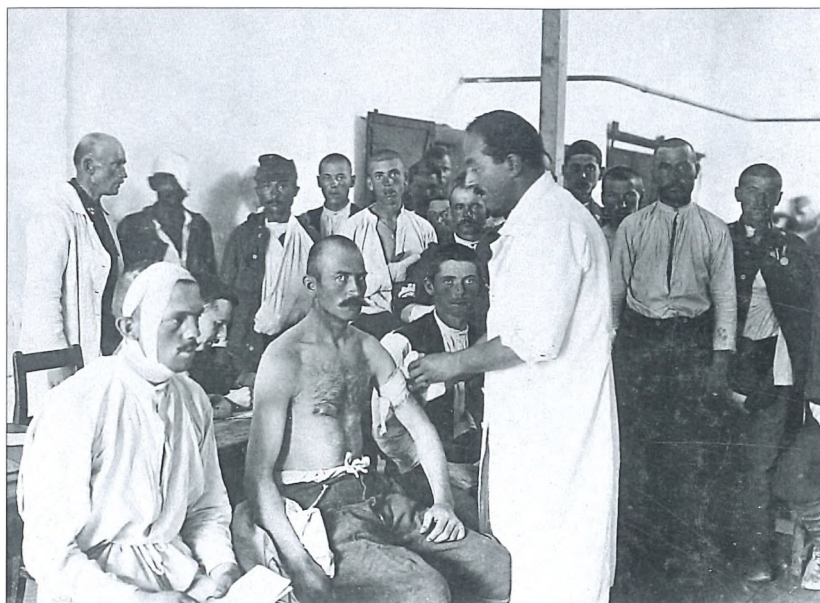
in jih ustrezno opremili, nekaj pa jih je bilo izdelanih in opremljenih posebej za vojsko.

Patologija na fronti je bila zelo različna. Največkrat je seveda šlo za vojne poškodbe, veliko pa je bilo tudi njihovih zapletov, okužb, različnih ran in nalezljivih bolezni, opeklin, omrzlin, kožnih in spolnih bolezni. V vojni kirurški službi je točno veljalo, kako je treba pristopiti k oskrbi ran z bojišča. Ukrepali so po natančno predpisanih smernicah in se izogibali individualnemu načinu zdravljenja. Pravila se niso bistveno razlikovala od današnjih.

Okolico rane so razkužili z jodovo tinkturo in očistili grobe tujke s pinceto in sterilnim tamponom. Pred oskrbo rane je bilo treba aplicirati analgezijo z morfijem. Enostavne strelne rane so pokrili z gazo in vato ter vse povili s sterilnim povojem. Pri večjih okvarah mehkih tkiv z velikimi vstopnimi in izstopnimi ranami in poškodbo žil in živcev so rano razširili, pregledali strelni kanal in odstranili odmrlo in

poškodovano tkivo. Zašili so raztrgane žile in živce ter odstranili tujke in rano tamponirali z jodofornim trakom. Pri velikih ranah je bil poudarek na pravilni amputaciji, ki so se je izogibali, če se je le dalo. Dovoljena je bila le, če je bil med revizijo ugotovljen vzrok za septično stanje ali če je bila poškodba tako obsežna, da okončine ni bilo mogoče rešiti. Uporabljali so tudi Behringovo cepivo proti tetanusu. Pri zdravljenju strelnih zlomov je bila posebna skrb namenjena hitri in pravilni imobilizaciji, če operacija ni bila potrebna, pa čimprejšnji pravilni namestiti okončine in imobilizaciji. Uporabljali so lesene in žičnate opornice, pločevinaste žice, mehke podlage, lepenko in povoje. Pri strelnih poškodbah in drugih vojnih ranah je bilo prepovedano dotikanje rane s prsti. Čim prej je bilo treba namestiti sterilni povoj. To so navadno storili že na mestu poškodbe. Bolj zapletena oskrba je nato prišla v poštev v prevezovališčih in kasneje v frontnih ali zalednih bolnišnicah. Travmatske anevrizme žil¹ so operirali, žilo podvezali ali pa žilno steno zašili. Pri poškodbah hrbtenice in medenice je bila važna primerna namestitvev in imobilizacija. Pri moč-

¹ Pri anevrizmi žile gre za patološko razširitev žilne stene in izbočenje dela žile, kar je nevarno za razpok žile in krvavitev. Pri travmatski anevrizmi je za to vzrok poškodba (travma) žilne stene.

Zdravniška vizita v vojaški bolnišnici v Ajdovščini, ki je delovala v bližnjem zaledju fronte.
(fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

nih krvavitvah na okončinah so uporabili Esmarchov povoj, ki je bil zaradi nevarnosti gangrene² lahko nameščen do dveh ur in se tega dela ni smelo pokriti, da na odstranitev povoja ne bi pozabili. Pri krvavitvah na glavi, vratu in delih okončin, kjer namestitev Esmarchovega povoja ni bila mogoča, so uporabili kompresijo in podveze. Izgubo krvi so nadomeščali s fiziološko raztopino, ki so jo pripravili kot sterilno raztopino kuhinjske soli, z zdravljenjem s kisikom, nižanjem lege glave (Trendelenburgovo položaj), avtotransfuzijo³ in tudi transfuzijo. Seveda se vsi ti zapleteni postopki niso odvijali na frontni črti, kjer so prišli v poštev le najbolj nujni za reševanje življenj. Okužbe ran so bile posebna težava. Tukaj je veljalo pravilo, da je potrebna široka ekscizija⁴ in drenaža, tamponada s trakom, Redno izpiranje rane (z vodikovim peroksidom ali pa raztopino

srebrovega nitrata, fiziološko raztopino, in jodoformovim glicerinom), s pogostim prevezovanjem in zdravljenje *per secundam*.⁵

Ugoden vpliv na celjenje je imel tudi topel zrak in peruvianski balzam, ki ugodno vpliva na regeneracijo kože. Globoke poškodbe glave so navadno operirali, razen če je bilo stanje poškodovanega stabilno in se nevrološko ni poslabševalo. Poškodbe možganskega tkiva so prav tako operirali, če je bilo le mogoče v zaledju. Odprte trebušne poškodbe so na terenu pokrili z gazo, namočeno v parafin, vazelin ali glicerol, vse skupaj pa povili s sterilnimi povoji. Sledilo je operativno zdravljenje, čeprav so včasih z operacijo tudi počakali. To pa zato, ker so pri tem iz izkušenj opazili tudi dobre izide zdravljenja. Kmalu se je doktrina spremenila. Pri strelnih poškodbah trebuha s perforacijo votlih organov so beležili skoraj 100 % smrtnost in so zato vse bolj uvajali operacije, po možnosti prej kot v šestih do dvanajstih urah od poškodbe. Po teh je bilo preživetje sicer različno, gibalo pa se je okrog 66 %. Hematoraks⁶ so drenirali, odprti pnevmotoraks⁷ pa so zaprli s šivom prsne stene. Za večje poškodbe prsnega koša in pljuč so bile potrebne bolj obsežne operacije. V poškodbe in bo-

² Odmrtje dela okončine zaradi motenega pretoka krvi.

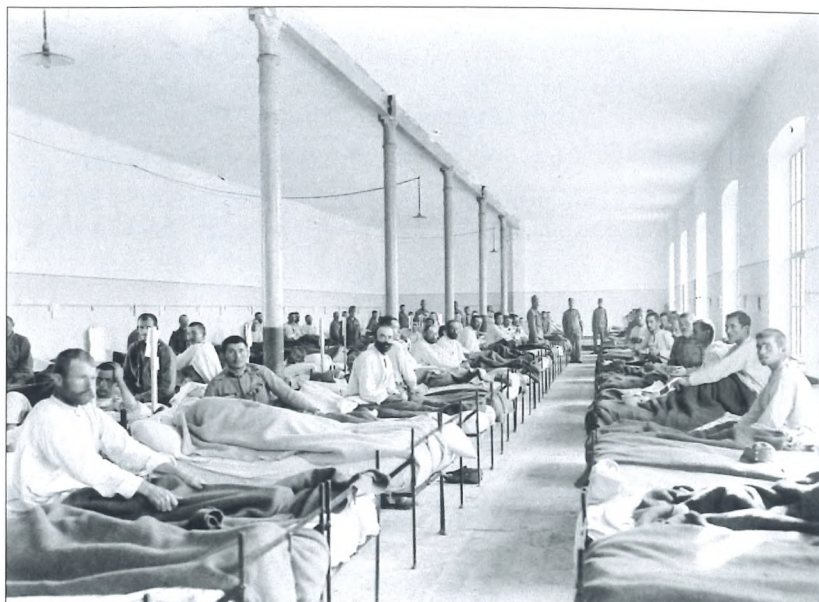
³ Avtotransfuzijo izvajamo v ležečem položaju z dvigom nog in rok, da venska kri iz okončin steče v jedro.

⁴ Izrez odmrlega tkiva v rani.

⁵ Zdravljenje, pri katerem rano pustimo odprto, robov ne zašijemo, lahko jih s šivi le približamo, vrzel pa se počasi zaceli. S tem preprečujemo motnje celjenja, ki bi nastale, če bi kontaminirano rano zašili.

⁶ Kri v plevralni votlini (okrog pljuč).

⁷ Zrak v plevralni votlini, zaradi česar se pljuča sesedejo in dihanje ni več mogoče.

Bolniška soba v vojaški bolnišnici v Ajdovščini (fototeka Društva soška fronta 1915–1917)

lezni oči je bila vključena oftalmologija. Natančno so bili predpisani postopki in instrumenti za oskrbo oči. Posebno skrb so namenjali tudi konservativnemu zdravljenju zlomov okončin z imobilizacijo in mavčnimi povoji.

Priprava operativnega polja na koži je po protokolu vključevala najprej mehansko čiščenje z milom, nato pa dezinfekcijo z jodovo tinkturo, lahko pa tudi z alkoholom ali jod-bencinom. Posebna skrb je bila namenjena čistoči in razkuževanju rok. Pred operacijo je čiščenje potekalo z vročo vodo in razkuževanje s 70 % alkoholom za tri do štiri minute, nato pa uporaba sterilnih gumijastih rokavic za večkratno uporabo. Večkrat so preko njih nosili tudi sterilne bombažne rokavice, kakor danes pri operacijah, ki jih izvajajo pri kostni kirurgiji. Rokavice so sterilizirali eno uro s parno sterilizacijo pri 120° C, nato pa naprašili s smukcem. Življenjska doba rokavic je bila 6 do 8 sterilizacij. Majhne razpoke in luknje so popravili tako, da so izrezali majhne koščke iz odpadnih rokavic in jih prilepili na te vrzeli. Rokavice so priporočali tudi pri prevezah ran zaradi zaščite bolnika in zdravnika, predvsem pri okuženih ranah. Za splošno anestezijo so uporabljali hlapno mešanico kloretila, etra, kloroforma in kisika, ki

so jo z inhalacijskim aparatom lahko natančno dozirali. Pri manjših in krajših posegih so za anestezijo uporabljali le eter, pri lokalnih operacijah pa prokain, derivat kokaina. Ker antibiotikov še ni bilo, so posebno težavo predstavljale okužbe, in sicer okužbe ran in nalezljive bolezni. Zdravniki so zato zelo poudarjali pomen asepsa in so se je, kolikor je bilo mogoče, strogo držali. V operacijskem prostoru je bila za operacijo vedno pripravljena mreža s kirurškimi instrumenti, ki je vsebovala tri sterilne srajce ali plašče za operaterja, asistenta in instrumentarija, vrečko s sterilno hidrofilno gazo, šest kompres in eno veliko kompreso za laparotomijo.⁸

VIRI IN LITERATURA:

- Biwald B. Von Helden und Krüppeln, Dunaj, 2002.
- Vatroslav Florshütz, *Pisma liječnika sa ratišta*, Liječnički Vjesnik, Zagreb, 1915.
- IH, *Liječnici i rat*, Liječnički Vjesnik – Staleški glasnik, Zagreb, 1914.
- Manfred Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*, Gradec-Dunaj-Köln, 1993.
- Rothe, *Kirurgija u ratnom lazaretu*, Liječnički Vjesnik, Zagreb, 1915.
- Hugo Schmid von B., *Taktisches Handbuch. Mit zahlreichen Tafeln und Figuren im Texte*, Dunaj, 1917.
- E. Weinstein, *Neka liječnička izkustva s fronte*, Liječnički Vjesnik, Zagreb, 1916.
- A. Wiessner, *Dojmovi i doživljaji liječnika u ratu*, Liječnički Vjesnik, Zagreb, 1914.

⁸ Operativni poseg s prekinitvijo trebušne stene, s katero vstopimo v trebušno votlino.

VARUHI KULTURNE DEDIŠČINE PRIPOVEDUJEJO ...

Zoran Šuligoj iz Deskel

Vinko Avsenak

Z nasmeškom me pričaka na pragu in me povede v svoje stanovanje. Kot že večkrat doslej sem tudi tokrat deležen prijaznega, gostoljubnega sprejema: Zorana, njegove soproge Darje in sina Mateja. Šuligojevi res ne skoparijo, kadar je v hiši gost. Posvetijo se mu s srcem in pozornostjo, a na mizi se kmalu znajdejo domače dobrote, sadovi družinske marljivosti in iznajdljivosti. Kako tudi ne bi, saj je Zoran daleč naokoli znan kot mojster v kuhanju in pripravi jedi, čeprav mu to ni poklic. Njegove enolončnice so slastne, neprekosljive, nepozabne, z njegovim pasuljem se ne bi mogel meriti niti znameniti pasulj iz kuhinje bivše jugoslovanske vojske v Željavi pod Plješevico. Na srečanjih in strokovnih izletih našega društva smo venomer deležni njegovih mojstrskih stvaritev. Zoran kuhane dobrote spravi v veliko, preizkušeno in izredno učinkovito termos posodo nekdanje JLA, tako da v njej potem ostanejo tople še dan ali dva. Poleg tega slovi tudi kot odličен žganjar in njegova viljamovka je dokazano izvrstna. Le kaj bi mi brez Zorana?

Zoran je družaben človek in kot tak je dolga leta deloval na raznih družbenih področjih. Ko je sedanja kanalska občina spadala še pod občino Nove Gorice, je bil dolgoletni delegat kanalske krajevne skupnosti, po ustanovitvi samostojne občine Kanal pa je postal občinski

svetnik. Neprecenljiv je njegov prispevek pri urejanju Poti miru, ki danes poteka od Loga pod Mangartom do Krasa. Na področju kanalske in goriške občine je s svojo skupino uredil omenjeno pot, predvsem na področju med Prižnico in Vodicami, po kateri sedaj stopajo številni ljubitelji preteklosti in narave. Seveda ima skupina na skrbi tudi redno vzdrževanje te spominske poti.

Zoran se je že zelo zgodaj zapisal iskanju in zbiranju ostalin prve svetovne vojne ter je tudi ustanovni član Društva soška fronta 1915–1917. Na začetku osemdesetih leti sta ga k zbiranju pritegnila brata Mužič iz Lohk na Banjški planoti, Ive in Zdenko, ki sta ga kot prva podučila o orožju in opremi nekdanje avstro-ogrske in italijanske vojske. Zoran se je pod njunim vodstvom hitro učil in se privajal metodam iskanja ostalin nad in pod zemljo. Ni ga zanimalo železje samo kot tako, s čimer so sicer začeli svojo pot mnogi današnji zbiralci, marveč vsi predmeti, ki se jih je držala dragocena patina preteklosti. Njegovo zanimanje je z leti samo rastlo, še posebej po tem, ko mu je Ive Mužič prodal detektor kovin in ko se mu je pridružil še sin Matej, ki danes trdno hodi po očetovih stopinjah.

Toda ko Zoran začne govoriti o začetkih svoje zbirateljske poti, mu

*Zoran Šuligoj v uniformi avstro-ogrskega vojaka v svojem muzeju
(foto: Simon Kovačič)*

Zoran Šuligoj v uniformi pred vhodom svojega muzeja v družbi s Tadejom Korenom (Fundacija Poti miru) in kanalskim županom Andrejem Maffijem ob otvoritvi razširjene zbirke dne 28. 10. 2016 (foto: Simon Kovačič)

misli zaidejo k nekim drugim najdbam. Med iskanjem ostalin prve svetovne vojne je namreč velikokrat naletel na dragocene prazgodovinske predmete, orožje in orodje, od bronaste dobe naprej. Med njimi z zadovoljstvom omeni predvsem mojstrsko, umetniško oblikovano bronasto italško sekiro, ki jo je našel v dolini potoka Rohota. Toda po svoji zanimivosti in vrednosti ne zaostajajo tudi drugi predmeti, med katerimi je treba omeniti še drugo sekiro, izkopano na Krasu, razne osti kopij, sulic in puščic za katapult, zapestnice, uhane in fibule, ki izhajajo iz bronaste, keltske in rimske dobe. Predvsem iz slednje Zoran zelo rad omenja rimske ključke (orodje), svedre in žeblje. Večino teh dragocenih in zanimivih predmetov je našel na področju Kanalskega vrha, preko katerega je že v pradavnini potekala pomembna prometna povezava z Benečijo, in jih namerava v kratkem urediti in razstaviti v svojem muzeju v Kanalu.

S ponosom pove, da je sin Matej z dragoceno najdbo presenetil arheologe in zgodovinarje. Ko so namreč pred leti kopali jarek za vodovod pri cerkvi Marijinega Vnebovzetja v Kanalu, so naleteli na srednjeveške predmete, katerih nastanek so arheologi postavili v 14. ali 15. stoletje. Odpadni material od izkopov so potem vozili na deponijo, kjer pa je potem sin Matej našel okrasni obroček, za katerega se je kasneje izkazalo, da izvira iz 10. ali 11. stoletja. Ta najdba je bila v stroki dokaj odmevna.

Zoran je redno, skoraj vsak teden, hodil na iskalne pohode v družbi

bratov Mužič, Daria Skrta, Damjana Gorjanca in drugih. Pri tem rad pove, da ga k temu ni vlekla samo sla po najdbah, marveč še bolj želja po druženju. V dolgih letih je s to skupino prečesal vse Posočje in dobršen del Krasa, toda še največ so kopali na Kanalskem vrhu, pri Lokovcu, Malih Laznah in na Trnovski planoti (Lokve), kjer je bilo včasih še veliko »robe«. Ko so nekega dne precej globoko kopali po smetišču na Kanalskem vrhu, so najprej našli steklenico za brezalkoholne pijače, ki jih je nekoč v Kanalu izdeloval Anton Ravnik. Ker se je steklenica zapirala s stekleno kroglico in je pri njenem odpiranju nekoliko počilo, se je je prijelo ime »pokalica«. Ko so s kopanjem nadaljevali in je po Zdenku Mužiču prišel na vrsto Zoran, se mu je iz zemlje nepričakovano prikazala vojaška trobenta. Zoran z zadovoljstvom razkrije, da so pred več leti na Kalu nad Kanalom, na mestu, kjer je bilo med prvo svetovno vojno veliko avstro-ogrsko skladišče (*Fassungsstelle*), do katerega je bila med vojno speljana žičnica iz Kanalskega Loma, naleteli na številne škatle z raznovrstnim blagom, tudi z naboji. Ob tej priliki je našel dolg buzdovan s privijačenimi bodicami, ki sedaj krasi njegov muzej. Enega od svojih najljubših predmetov je našel v Gorenjem Logu, ko je tam kopal s prijateljem Dariom. Najprej sta našla avstro-ogrsko čelado, potem pa na istem mestu še novce, svinčnik, piščal in na koncu še menažko. Toda to še ni bilo vse, glavna najdba se je namreč skrivala v sami menažki. V njej ju je ljubo presenetila zložena, dobro ohranjena vojaška kapa, ki je sedaj eden od osrednjih razstavnih predmetov Zoranovega muzeja. Zoran še pove – in pri tem se mu oči zasvetijo – da

*Zoran deli svoj slastni pasulj na društvenem izletu v Srbijo junija 2015
(foto: Vinko Avsenak)*

je na začetku svoje raziskovalne poti na Mrzlem vrhu nabral za nahrbtnik italijanskih bajonetov, med katerimi so bili tudi trije redki bajoneti modela *Vetterli Truppe d' Africa*, ki jih je italijanska vojska uporabljala že v libijski vojni. Toda velikokrat so bile najdbe pičle ali celo nikakršne in so zato v utehu prinašali domov zgolj gobe.

Z leti so se najdbe množile in Zoran se je vse bolj srečeval s prostorskimi težavami. Sprva je najdene predmete shranjeval po zabojih v kleti, potem pa tudi drugod po stanovanju. Na hodniku si je sredi devetdesetih let uredil »razstavne« prostore, tudi vitrine, katerih namen je bil pokazati prijateljem in znancem svojo zbirko. Toda z leti se je vse bolj porajala potreba, da nakopičene ostaline razstavi in predstavi širši javnosti v obliki muzeja. Prilika se mu je ponudila leta 2013, ko mu je Občina Kanal ponudila v najem prostore na železniški postaji v Kanalu, nedaleč od znamenitega mostu čez Sočo. Robustna stavba, zgrajena v prepoznavnem avstro-ogrskem arhitektonskem slogu na nekdanj svetovno znani Bohinjski železnici, po kateri danes vozi tudi turistični vlak s parno lokomotivo, je bila videti kot nalašč za tovrstne namene. Zoran je zavihal rokave in se predano lotil urejanja muzeja. Pri tem sta mu precej pomagala predvsem sin Matej in prijatelj Damjan Gorjanc iz Deskel, žena Darja pa mu je bila v veliko podporo in spodbudo. 18. maja 2013 so muzej slavnostno in s kulturnim programom odprli pod imenom *Muzejska zbirka 1914–1917, Zoran Šuligoj*. Z njegovim odprtjem se je Zoran trdno uvrstil med varuhe kulturne dediščine.

Ko človek stopi na peron kanalske železniške postaje, ga obide občutek spoštovanja do starodavne kamnite stavbe, dograjene leta 1906. Ko so železnico 19. julija 1906 slavnostno predali v promet, se je na kanalski železniški postaji na kratko pomudil tudi avstro-ogrski prestolonaslednik Franc Ferdinand. Vhod v Zoranov muzej je na peronski strani postaje. Ko človek vstopi, zagleda vzdolž zidov prvega, večjega prostora vrsto vitrin, na stenah visijo slike in razni vojaški dokumenti, po tleh pa so razstavljeni težji, večji predmeti: granate, ščiti in podobno. Težko opišem svoje občutke, ki so me prevevali, ko sem hodil iz prostora v prostor, zrl na lepo postavljene in oblikovane vitrine, številne fotografije in natančno, skrbno razvrščene granate raznih kalibrov. Obhajala me je nekakšna mešanica spoštovanja in občudovanja, a tudi prizadetosti in otožnosti, kajti razstavljeni predmeti so me zgovorno nagovarjali in mi pripovedovali o hudih časih trpljenja, grozot, raznovrstnih pomanjkanj in splošne razčlovečenosti. V treh prostorih se v sistematično in tematsko urejenih vitrinah obiskovalčevim očem nudi raznovrstno orožje, strelno in hladno, številni vojaški osebni predmeti, ki se človeka še posebej dotaknejo, sanitetni pripomočki, razna odlikovanja, fotografije in razglednice. Zoran ima občutek za oblikovanje, saj številne kovinske ostanke vojne vari v lične, umetniško oblikovane podobe oziroma kipce, ki imajo svojevrstno sporočilnost, a delujejo tudi dekorativno. Ti izdelki so razstavljeni v posebnem prostoru na levi strani in na svojevrsten način dopolnjujejo njegovo zbirko.

Med številnimi razstavljenimi predmeti velja omeniti tiste, ki so

Vitrina z osebnimi predmeti in izdelki vojakov (foto: Vinko Avsenak)

Zoranu najljubši oziroma ki po njegovem mnenju največ veljajo. Tako je v zbirki redka, a zato med zbiralci iskana ročna bomba tipa *Baldari*, ki jo je Zoran našel v Gorenjem Logu. V kotni vitrini je poleg že omenjene trobente razstavljena tudi knjiga italijanskega polkovnika s posvetilom pesnika Gabriela d'Annunzia, (datum 21. 9. 1919), ki ni pozabil dodati še kasnejši fašistični pozdrav »Alala!«. Zanimivo je, da so Zoranu pri srcu drobni vojaški osebni predmeti kot na primer vojaške osebne izkaznice, legitimacijske škatlice, pribor za osebno nego in podobno. Rad pokaže črnilnik v obliki granate. Ko ga je našel, dolgo ni vedel, čemu naj bi služil, ko

pa je to odkril, mu je bil toliko ljubši. Kar nekaj vitrin je namenjenih predstavitvi hladnega orožja, raznovrstnih nožev, bajonetov, buzdovanov, bokserjev. Številna odlikovanja, vojaški znaki, gumbi, kovanci in bankovci več vojsk se razkazujejo pod steklom več vitrin. Eno od kotnih vitrin je Zoran namenil ruskemu hladnemu orožju, denarju in obeskom. Na koncu mi še s ponosom zaupa, da najdenih ostalin ne prodaja niti kupuje.

Hvala, Zoran, da si me povabil v kraljestvo svojih draguljev in da sem ga lahko поблиže spoznal! Hvala za vse!

Del notranjosti Zoranovega muzeja
(foto: Vinko Avsenak)

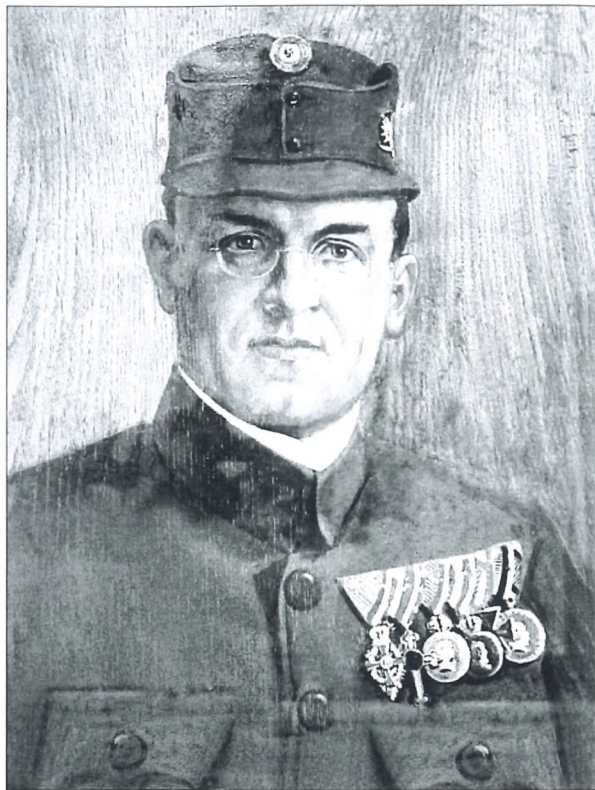
POJDI IN SKUŠAJ OD NAŠIH PADLIH ŠE KOGA NAJTI!

Sebastian Daxner

Potem ko so vojaki 59. pehotnega polka »Nadvojvoda Rainer«¹ s salzburško-gornjeavstrijskega področja 28. oktobra 1917 popoldne dokončno zasedli italijanske položaje na sedlu Prevalo v kaninskem pogorju, so morali hitro sestopiti v soško dolino, da ne bi zamudili povezave z drugimi enotami, ki so že prodirale proti Tilmentu. Zato niso imeli časa, da bi iskali trupla padlih tovarišev, posejanih po širnem prostoru pod Prevalo, večinoma skritih pod snežnimi zameti, in jih primerno pokopali. Vendar preden je polk v zgodnjih jutranjih urah 31. oktobra krenil na pohod, je njegov poveljnik, polkovnik Maximilian Lauer, naročil polkovnemu kuratu, patru Brunu Spitzlu, ki je tiste dni že izpolnjeval žalostno nalogo

izkopavanja številnih grobov in pisanja pisem sorodnikom padlih, da se s 30 pionirji² še enkrat povzpne na Prevalo in po možnosti čim številnejšim mrtvim Rainerjem uredi primerne krščanske grobove. Spitzl in pionirji so že pri koči na planini Krnica takoj našli prvega mrtvega Rainerja, Josefa Estererja iz Henndorfa, in ga tam pokopali. Potem so se od tu naprej v razširjeni vrsti vzpenjali po zasneženi, ozki soteski proti sedlu in z gorskimi palicami tipali za mrtvimi. Tako jim je v globokem snegu uspelo najti še nekaj trupel Rainerjev, a tudi cesarskih lovcev. Z največjimi težavami in naporu so v trda kraška tla izkopali skromen grob. In tako je bilo tudi kasneje, ko so trupla lahko polagali le v plitve kotanje, potem pa nanje nasuli zemljo, kamenje in s težavo izkopano rušo ter na ta način ustvarjali gomile. Zaradi utrudljivega dela so šele ob devetih zvečer popolnoma izčrpani prispeli na sedlo. V svojem dnevniku se pater Spitzl takole spominja tega večera: *S sedla se nam je ponudil očarljivo lep nočni pogled. Levo so se dvigala mogočna pobočja in stene več kot 2400 m visokega Kanina in Prestreljenika, desno več kot 2400 m visoka Lopa, globoko pod nami se je kazala dolina Reklanice, a na nas je na več kot 2000 m visokem sedlu sijalo z zvezdami posejano nebo. Poleg tega smo bili deležni še svetega miru in tišine, tu, kjer so še nedavno hrumeli najmodernejši vojni stroji, treskale topovske granate in mine ter so strojnice z enoličnim regljanjem parale gorski mir.*³

V dobro zgrajenih nekdanjih italijanskih strelskih jarkih v neposredni bližini sedla je kuratova skupina našla mnoge koristne in uporabne stvari, kot na primer s krznom podložene spalne vreče in veliko količi-

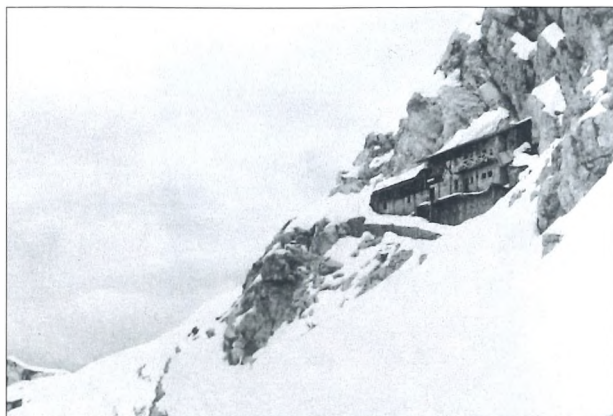
Vojaški kurat, pater Bruno Spitzl, upodobljen na oljni sliki (hrani Muzej polka Rainer v Salzburgu)

no hrane. Možem so razlike takoj padle v oči. Spet so lahko spoznali, v kakšnem razkošju je nasprotnik tu prebival in čemu vse so se morali avstro-ogrski vojaki v tretjem letu vojne odrekati. Enega od bivališč, ki ga je pater Bruno Spitzl označil za »vilo«, so vojaki uredili za prenočišče, zakurili peč in postavili tudi straže. Potem ko si je Spitzl z žepno svetilko ogledal bližnjo okolico in že stopil mimo stražarjev, je v nočni tišini zaslišal klic na pomoč. Takoj je obvestil četovodjo in še enega od stražarjev, nakar so se vsi trije odpravili v smeri glasu. Na vprašanje, kdo kliče, je Spitzl prejel odgovor, da cesarski lovec. Sledili so glasu in prispeli do položajev nad stezo, ki je vodila proti Vratnemu vrhu, ter v njih našli dva cesarska lovca iz 4. tirolskega polka in tri italijanske alpince iz Piemonta, iz doline Aoste. Vseh pet je bilo težko ranjenih v noge. Med boji so jih na hitro obvezali in poslali nazaj, toda zaradi

¹ Cesarski in kraljevi 59. pehotni polk je imel svoj naborni sedež v Salzburgu, poveljstvo pa v Bregenzu ob Bodenskem jezeru. Njegov pokrovitelj („imejitelj“) je bil nadvojvoda Rainer Avstrijski (1827–1913). (op. ured.)

² Pripadniki posebnih gradbenih, inženjskih enot za gradnjo cest, mostov, strelskih jarkov, kavern in podobnega. (op. ured.)

³ Bruno Spitzl, *Die Rainer. Als Feldkurat mit IR 59 im Weltkrieg*, Salzburg, 1938, str. 293.

Italijanska bivališča na Prevali (nekoč in danes), v katerih je 31. 10. 1917 prenočil vojaški kurat, pater Bruno Spitzl s svojimi pionirji in petimi ranjenci (iz zbirke Sabastiana Daxnerja)

silovitih bojov in italijanskega obstreljevanja z več strani je bil njihov prenos na varno povsem nemogoč ter bi bil zanje in za nosače nadvse tvegan. Medtem so posamezni vojaki prinesli iz italijanskih bivališč nosila in z njimi so prišli na reševanje ranjencev še drugi možje. Iskali so še morebitne druge preživele, toda niso nikogar našli. Ranjence so prenesli v ogrevano bivališče, jim postregli s toplo mesno juho, ki so jo pripravili iz italijanskih konzerv, in jim previli rane. Noge ranjencev so bile od mraza povsem gangrenozne in brezčutne. Bili so presrečni, da jih je kurat odkril, kajti ko so med bitko spoznali, da se je vojni hrup pomaknil naprej in z njo tudi njihovi tovariši, so že pričakovali zanesljivo, počasno smrt. Na prostem so ležali kar 36 ur, izpostavljeni hladnemu vetru na prelazu. Toda sedaj so bili kmalu spet dobro razpoloženi, k čemur je prispevala tudi ena ali dve steklenici penine »Asti spumante« iz zaplenjenih zalog. Tako so vojaki dveh nasprotnih strani skupaj preživljali vesele pozne večerne ure sredi vojne. Pater Bruno Spitzl je o tem zapisal: *Vse, kar nas je ločevalo, je bilo izbrisano. Rešeni Italijani so nam bili prav tako ljubi kot oba cesarska lovca. Vsi smo bili sedaj le ljudje in kristjani.*⁴

Ko je kurat naposled zlezel v spalno vrečo, so njegovi novi varovanci že globoko spali in mirno dihali. Naslednjega dne je ob 8. uri napočila budnica in polkovni duhovnik je v največji sobi njihovega bivališča daroval sveto mašo. Sledil je obilen skupen zajtrk, potem pa so nadaljevali iskanje mrtvih Rainerjev. Našli so samo še ene-

ga, toda poleg njega še nekaj mrtvih Italijanov, ki so jih prenesli na skupno varovano mesto. Tudi zanje je duhovnik opravil molitev z blagoslovom. Nato so pionirji na pet nosil pritrdili smuči in se s tako improviziranimi sanitetnimi sanmi napotili proti dolini. Ker je bila steza skozi Krnico ponekod ozka in strma, ni bilo vedno dovolj prostora za obe sanišči, zato so morali možje stopati tudi po pobočjih in z gorskimi palicami usmerjati sani.

Pater Bruno Spitzl je s svojimi možmi in petimi ranjenci prispel v Plužna šele nekaj po polnoči. Poskrbel je, da so ranjence s konjsko vprego odpeljali v vojaško bolnišnico v Logu pod Mangartom. Ranjenci so se z brezkončnimi zahvalami poslovili od Spitzla in njegovih pionirjev, ki so se morali podvizati, da bi se pridružili svojemu polku na pohodu proti zahodu.

Čeprav je pater Spitzl iskal na področju sedla Prevala le mrtve, je povelje poveljnika polka rešilo petim vojakom življenje. Toda vedel je, da je prav gotovo dosti večje število pogrešanih in nepokopanih vojakov 59. pehotnega polka ostalo na bojnem polju: *Poznal sem le malo grobov, ki smo jih uredili čez dan, a zavedal sem se, da mora biti tam gori še veliko več neznanih grobov. Bog je vedel zanje in jih je, prijatelje in sovražnike, prekril z belo, bleščečo snežno odejo.*⁵

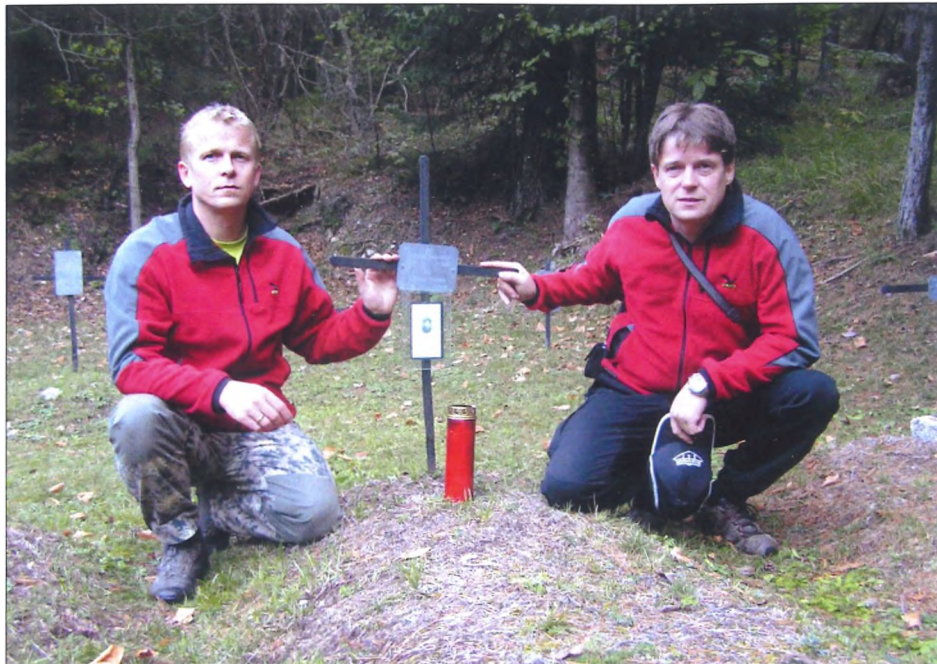
Iz nemščine prevedel Vinko Avsenak.

⁴ Prav tam, str. 296.

⁵ Prav tam, str. 294.

POSTAVITEV SPOMINSKEGA OBELEŽJA NA PREVALI

Paul Wieland

*Brata Paul in Hans Wieland ob grobu prastrica na vojaškem pokopališču v Logu pod Mangartom leta 2007
(foto: Herbert Köttl)*

Po več planinskih turah po nekdanji južnotiroolski fronti sem z bratom Hansom in nekaj prijatelji prvič obiskal tudi Julijske Alpe in soško fronto. Ker me je že takrat močno zanimala zgodovina salzburškega cesarskega in kraljevega 59. pehotnega polka »Nadvojvoda Rainer«, je bil Rombon cilj našega štiridnevnega pohoda in je obenem pomenil še zaključek naših visokogorskih tur. Preden smo se po utrudljivem vzponu in sestopu z znamenite gore napotili domov, smo želeli obiskati še iz knjig poznano vojaško pokopališče v Logu pod Mangartom, saj smo vedeli, da na njem počivajo tudi na Rombonu padli vojaki 59. pehotnega polka. Vedeli smo tudi za čudovit, enkratni spomenik na tem pokopališču. Toda med ogledom pokopališča sem med grobovi Rainerjev na enem od križev nepričakovano opazil ime Johanna Pernerja. Takoj sem pomislil, da bi lahko šlo za enega od mojih treh prastric, padlih v prvi svetovni vojni, o katerih sem takrat poznal le imena in nisem imel pojma, v katerih enotah so se borili in kje padli. O njih enostavno nisem imel nobenih podatkov ali česar koli iz njihove zapuščine. Tega dne me je obšla želja, da bi o tej zgodovini in o zgodovini svoje rodbine izvedel kaj več. Ker sem bil takrat v raziskovanju vojaških zadev še dokaj neizkušen, a tudi interneta še ni bilo, je bilo moj začetek težaven. Šele čez leto ali dve sem dobil v roke potrditev

za svoja predvidevanja, kajti črno na belem je pisalo, da je Johann Perner, ki je našel zadnje počivališče na pokopališču v Logu pod Mangartom, resnično moj prastric. Odslej so me vse bolj zanimale okoliščine, v katerih je umrl, in končno so moja arhivska in internetna raziskovanja obrodila sadove. Izkazalo se je namreč, da je Johannu Pernerju 27. oktobra 1917, ko se je z visokogorskim oddelkom 59. pehotnega polka vzpenjal na Lopo, krogla prebila pljuča. Prepeljali so ga v bolnišnico v Logu pod Mangartom, kjer je 1. novembra 1918 za posledicami rane umrl in so ga pokopali na tamkajšnjem vojaškem pokopališču. Hans in jaz sva bila prav gotovo prva sorodnika, ki sta njegov grob obiskala 77 let po njegovi smrti. Zaradi tega odkritja je moje zanimanje za bojišče med Rombonom in Prevalo vse bolj raslo. Od italijanskega prijatelja iz Ovčje vasi (Valbruna) sem izvedel, da Vojaški arhiv na Dunaju hrani zelo zanimive dokumente o tem področju in o tamkajšnjih vojnih dogodkih. Po zaslugi njegovih natančnih napotkov mi je naposled uspelo najti dokumente o bojih med Rombonom in Prevalo in kasnejših dogajanjih. Iz njih je tudi izhajalo, da so med bitko in po njej med Vratnim vrhom in Prevalo pokopali najmanj 35 Rainerjev, 17 med njimi šele poleti 1918. Pokopališče Rainerjev je bilo torej leta 1918 dokumentirano, toda je na žalost kmalu po vojni

padlo v pozabo. 35 Rainerjev svoje domovine torej ni nikoli več videlo, a svojci najverjetneje niso nikoli izvedeli, kje so njihovi sinovi našli zadnje počivališče.

Konec septembra 2015 sem z nekaj sotrudniki iz salzburškega Tradicijskega društva cesarskega in kraljevega 59. pehotnega polka »Nadvojvoda Rainer«, katerega član sem, opravil prve ogleda na sedlu Prevala. Takrat kaninska žičnica na žalost ni delovala. Že na samem sedlu smo se odločili, da s kakšnim primernim spomenikom ali s čim podobnim obudimo spomin na to žalostno poglavje polkovne zgodovine, ki je za skoraj 100 let potonilo v pozabo. Nemudoma smo se lotili dela in preučevanj. Najprej smo morali ugotoviti, kdo bi lahko bil v Sloveniji naš sodelavec. Tu mi je bil v veliko pomoč David Erik Pipan iz Društva soška fronta 1915–1917, ki sem ga sicer poznal že nekaj let. Odziv slovenskih oblasti je bil na začetku spodbuden, toda leta 2016 so nadaljnji pogovori zastali, dogovarjanja s Črnim križem Avstrije niso bila enostavna in tudi stiki z Občino Bovec na začetku leta 2017 niso bili obetavni. Zato sem zaprosil za pomoč Vinka Avsenaka, tudi člana Društva soška fronta 1915–1917, ki sem ga že od prej dobro poznal, in ga pritegnil k temu projektu. Od takrat naprej je zadeva stekla kot po maslu in že zelo kmalu smo se z bovškim županom Valterjem Mlekužem skupno povzpeli na Prevalo in poiskali primeren kraj za postavitev trijezičnega spominskega obeležja. Na idealnem mestu smo našli in izbrali nadvse primerno, čvrsto in lepo oblikovano skalo, ki je stala tam, obrnjena proti dolini, in je bila videti, kot da bi na nas že dolgo, potrpežljivo čakala. Poleg tega nas je dočakala nekako v središču širnega, razpršenega pokopališča Rainerjev. Po ustreznih uradnih odobritvah smo že avgusta 2017 pristopili k izdelavi spominskega obeležja in ga 23. septembra 2017 pritrdili na »skalo Rainerjev«, nedaleč od sedla Prevala. Prvotno načrtovano postavitev in slavnostno odprtje v oktobru 2017, ob 100-letnici bojev na Prevali, smo morali zaradi tehničnih del na kaninski žičnici prestaviti na naslednje leto.

V organizaciji Tradicijskega društva »Nadvojvoda Rainer« iz Salzburga ter pod pokroviteljstvom Občine Bovec in Črnega križa Avstrije je spominsko obeležje naposled dočakalo slavnostno odprtje 8. septembra 2018. V lepem vremenu in v prijetnem gorskem vzdušju smo se 35 padlim in pozabljenim Rainerjem oddolžili s primerno slovesnostjo in kulturnim programom, kateremu so prisostvovali tudi številni uniformiranci predstavitev skupin iz Slovenije, Avstrije in Italije. Kulturni program so oblikovali združeni zbor pevcev

Okteta Simona Gregorčiča iz Kobarida in MPZ Golobar iz Bovca ter Pihalni kvintet avstrijske vojske. Zbrane sta najprej pozdravila Vinko Avsenak in Albert Reiterer, predstavnik salzburškega društva, potem pa jih je nagovoril podžupan Občine Bovec, Davor Gašperčič. Sledil je trojezični slavnostni govor Vinka Avsenaka, temu pa sveta maša, ki so jo darovali vojaški kurat avstrijske vojske, mag. Dietmar Gopp, ob pomoči bovškega kaplana Bogdana Vidmarja in kurata Slovenske vojske, Milana Preglja. Duhovniki so nato blagoslovili spomenik in pokopališče, predstavnik salzburškega društva pa so ob obeležje položili vence društva in Črnega križa Avstrije. Sledilo je branje imen padlih na spominski plošči in simbolično pobiranje 35 kamnov, ki so jih potem Rainerji odnesli s seboj v domovino. Po častnih salvah in po pozdravnem govoru predstavnika Črnega križa Avstrije, Josefa Hohenwartera, sta Črni križ Avstrije in salzburško društvo podelila še odlikovanja nekaterim zaslužnim za ohranjanje tovrstne kulturne dediščine, proučevanje zgodovine prve svetovne vojne in obujanje spomina na padle.

Slavnostno odprtje spominskega obeležja se je torej zgodilo skoraj točno 100 let po pokopu zadnjih Rainerjev na Prevali. Spominsko obeležje naj odslej mimoidoče pohodnike spominja in opominja na žalostne dogodke prve svetovne vojne.

Iz nemščine prevedel Vinko Avsenak.

FOTO ALBUM

*Peter Kottl, Paul Wieland, Miloš Domevšček, bovški župan Valter Mlekuž, Sebastian Daxner in Vinko Avsenak dne 10. 6. 2017 med iskanjem primerneega mesta za postavitev spominskega obeležja na Prevali. V ozadju Lopa, a sredi slike, tik nad glavami in pod snežno zaplato, stoji izbrana skala.
(foto: Hans Wieland)*

Slovesnost odprtja spominskega obeležja na Prevali 8. 9. 2018 (foto: Helena Jelinčič)

FOTO ALBUM

Slavnostni govor Vinka Avsenaka, predstavnika Društva soška fronta 1915–1917
(foto: Helena Jelincič)

Častna salva padlim Rainerjem
(foto: Marco Mantini)

FOTO ALBUM

*Sveta maša za 35 Rainerjev, pokopanih na prostranem pokopališču pod Lopo
(foto: Helena Jelinčič)*

*Spominsko obeležje na Prevali v mesečini in pod zvezdami
(foto: Paul Wieland)*

Sodelavci te številke:

- prof. Vinko Avsenak, prevajalec in publicist, Škofljica pri Ljubljani
- Alberto Caselli Lapeschi, odvetnik in univerzitetni docent, preučevalec prve svetovne vojne, Genova (IT)
- Sebastian Daxner, zgodovinar in raziskovalec zgodovine prve svetovne vojne, Ebensee (AT)
- dr. Jozo Džambo, zgodovinar, esejist, prevajalec, München (D)
- Igor Fabjančič, dipl. farmacevt in proučevalec zgodovine prve svetovne vojne, Ljubljana
- Mitja Juren, raziskovalec zgodovine prve svetovne vojne in publicist, Rupa - Peč (IT)
- Staša Lepej Bašelj, notarka, publicistka in popotnica, Zagorje ob Savi
- mag. Branko Morenčič, farmacevt v pokoju, publicist, Nova Gorica
- dr. Dušan Nečak, zgodovinar in univerzitetni profesor v pokoju, Ljubljana
- David Erik Pipan, raziskovalec zgodovine prve svetovne vojne in publicist, Nova Gorica
- dr. Renato Podbersič ml., zgodovinar, Nova Gorica
- Vili Prinčič, kulturni delavec in publicist, Pevma pri Gorici (IT)
- mag. Aneja Rože, univ. dipl. um. zgod., univ. mag. zgod., pripravnica v Goriškem muzeju, Prelože pri Lokvi
- Martin Stuart Flatz, umetnik, vrtnar in arhivar, Salzburg (AT)
- Tomaž Velnar, dr. med., zdravnik in raziskovalec vojaške zgodovine, Nova Gorica
- Paul Wieland, uslužbenec in raziskovalec zgodovine prve svetovne vojne, Köstendorf (Salzburg) (AT)

Vinogradništvo
DORNBERG
Vipavska dolina

Zalošče 29d, 5294 Dornberk
05 301 76 88, 041 352 045
www.dornberg.si

Jskd

JAVNI SKLAD REPUBLIKE SLOVENIJE
ZA KULTURNE DEJAVNOSTI

Izid revije so finančno podprli:

Občina
Šempeter-Vrtojba

MESTNA OBČINA
NOVA GORICA

Občina Kanal

OBČINA
MIREN-KOSTANJEVICA

OBČINA BRDA

ISSN 1580-7282

9 771580 728004